De Gulden Passer. Jaargang 23

bron
De Gulden Passer. Jaargang 23. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1945

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194501_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m.

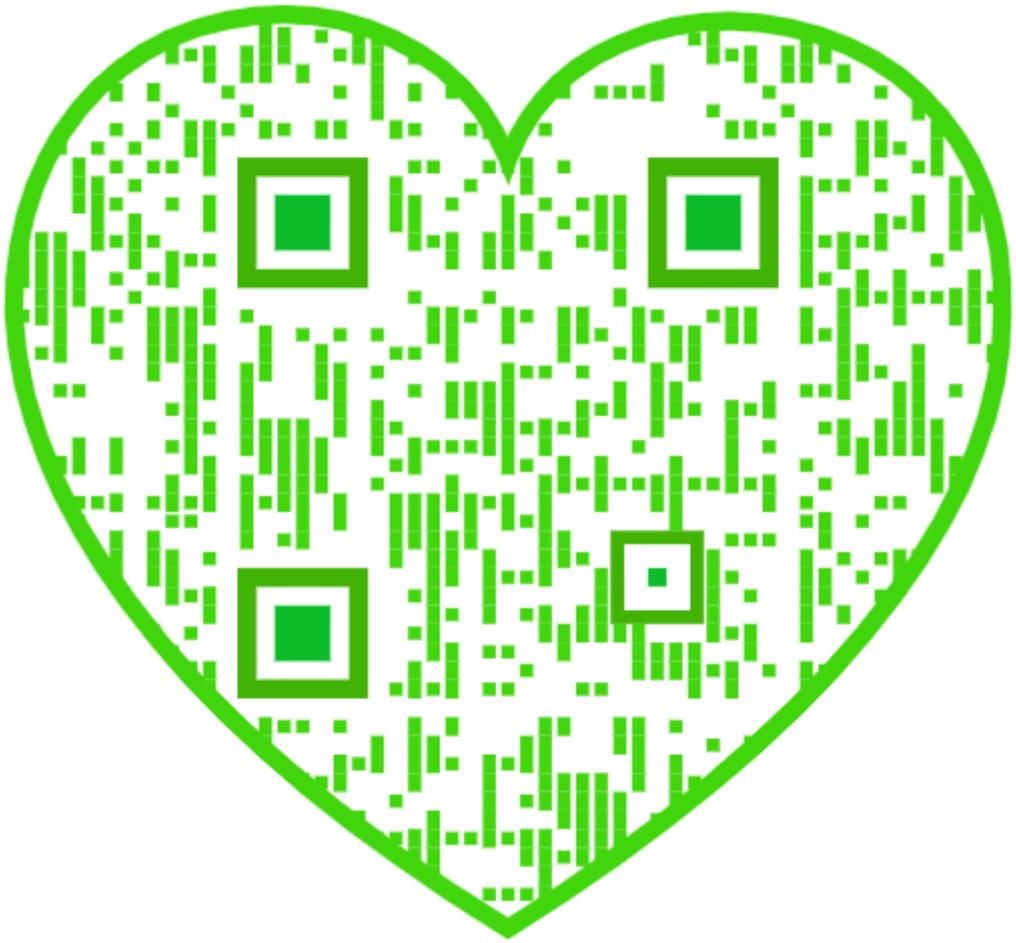

[De Gulden Passer 1945]

Fig. 1. - Leuvensche band met Sint-Paulus-paneelstempel (Gent, Univ.-Bibl., res. 970). Zie blz. 6.

Fig. 2. - Engelsche band met Sint-Paulus-paneelstempel gemerkt ME. (Londen, verz. E.Ph. Goldschmidt, n^{r} 153). Zie blz. 11

Paneelstempels met Sint-Pauluspenning op Brabantsche en Engelsche boekbanden
door Prosper Verheyden

Te Leuven, te Antwerpen en in Engeland worden, in het tweede kwartaal van de 16de eeuw, boekbanden beprent met paneelstempels, die voorstellen de vier evangelistenteekens geschaard om een penning, een zegel, met het beeld van Sint Paulus. De apostel draagt rechtop in de rechterhand een zwaard, werktuig van zijn martelaarschap, veel meer nog symbool van zijn apostolaat: zie verder; en in de linker een wapenschild met daarin Jezus' hart en wonden op en om een kruis.

Slechts bij één van de zes verschillende paneelstempels, bij den Leuvensche, zijn de wonden in het gevierendeeld schild duidelijk, hoe klein ook gegraveerd: in elk vakje naast het kruis, de gapende wondlippen, met een rijtje bloeddroppels eronder; en een hartje op het midden van het kruis. In de vijf andere paneelen zijn de hand- en voetwonden stipjes geworden en het hart - het moest ook aan de zijdewonde herinneren - is uit het midden van het kruis verdwenen: alsof Sint Paulus' wapenteeken niet meer werd begrepen, ofwel zóó algemeen werd begrepen dat vier stipjes konden volstaan om de vijf heilige wonden voor oog en geest te brengen.(1)

(1) De zijdewonde was de weg tot Jezus' Hart; zoo wordt zij dan voorgesteld op het Hart zelf. In de verluchte initiaal, bij den aanvang van ‘een goet ghebeth totten heilighen .v. wonden’ worden deze geschilderd, met weglating van het Kruis: ‘om de van goud schitterende hartewonde, waar men duidelijk de kwetsuur van de lans in ziet, zijn de vier overige wonden geschaard, als gouden sferen druipend van bloed.’ Zie Dr. Maria Meertens, *De Godsvrucht in de Nederlanden*; II, 1931; blz. 3; plaat 1 is een reproductie van de verluchte bladzijde uit het Noord-Brabantsch hs., dat berust in de Norbertijner abdij te Park bij Leuven en beschreven wordt in dl VI, 1934, van Meertens' werk, bl 236. Zie overigens aldaar ook, in dl II, het eerste hoofdstuk, ‘De vereering der H. Wonden’, en het tweede hoofdstuk, ‘De vereering van het H. Hart.’)
‘Gewoonlijk is de gedachte aan Christus' Zijdewonde de grondslag van de beschouwingen der Nederlandsche schrijvers over het Hart des Zaligmakers’. (Zie G. Kanters, *De Godsvrucht tot het H. Hart van Jezus in de vroegere Staten der Nederlanden;* Brussel, 1929; bl. 17, - geciteerd bl. 120 door J. Gessler, *Jezus' Lijden en Zijdewonden in woord en beeld verheerlijkt* in *Philologische Studiën,* Leuven, IX (1939), bl. 119-139).
In sommige gebeden tot de h. Vijf Wonden wordt met Jezus' geopende zijde tevens zijn Hart bedoeld; bijvoorbeeld: ‘Ick anbede unde ere dat alder leeflikeste unde gebenedideste herte unses leven heren ihesu christi dat uns van leve [= liefde] geopent is. Ick bidde di leve here ihesu criste dattu mij weder unfangen willest yn dynen gebendiden herten unde wyl my suver unde reyne maken van allen vlecken der sunde overmyds den hilligen water unde blode dat ut dynen zarten herten gevloten is. Amen.’ (In een handschrift Getijden en gebeden, verz. Edm. Denie, Antwerpen; geschreven c. 1500).

En wat zouden niet zwaard en schild van Paulus klare taal spreken, namelijk die van zijn brieven: ‘met de wapenen der gerechtigheid: in de rechterhand tot aanval, in de linker tot afweer’ (2 Cor., 6, 7-8); ‘Doet de wapenrusting van God aan,...’; ‘houdt bovenal het schild van 't geloof vast, waarmede gij al de brandpijlen van den booze kunt uitdooven. En neemt den helm der zaligheid en het zwaard van den Geest, namelijk het woord van God...’ (Ephes., 6, 16-18);[(2)] ‘Voor mij, moge ik over niets anders roemen dan over het kruis van onzen Heer Jesus Christus, waardoor mij de wereld gekruisigd is, en ik voor de wereld... Dat voortaan niemand mij nog last aandoe: want ik draag de merkteekens van Jesus in mijn lichaam.’ (Gal., 6, 14-17). En zou Paulus hier ook bedoeld hebben ‘de litteekens van geeselingen en mishandelingen die hij onderstaan had’[(3)], en meteen de Passie zelve, die hem bijbleef in den geest en tot in zijn vleesch, bij deze woorden, bij dit kruis, in dit verband was het zinrijk genoeg, Jezus' hart en wonden af te beelden.

Het Leuvensche paneel kennen wij door vijf boekbanden, het Antwerpsche door één. De drie Engelsche Paulus-paneelen ma-

(2) *De Brieven van St. Paulus uit het Grieksch vertaald door Th. van Tichelen;* Antwerpen (1926).

Deze Les uit S. Paulus' brief aan de Ephesiërs is het Epistel in de mis van den 21^{n} Zondag na Pinksteren. Zoodat hier nogmaals blijkt dat onze middeleeuwsche bandversiering gewijde teksten voor paneelstempels ontleent aan het missaal (en aan brevier en getijdenboek) en ook afbeeldingen gebruikt die deze teksten illustreeren.

(3) T. a.p., blz. 113, voetnota.

ken, met een vierde matrijs, twee paar uit; in elk paar heeft eene der matrijzen een monogram.

Het Kruis- en wondenschild is in de iconografische literatuur niet als attribuut van den heiligen Paulus te vinden; zoodat de hier beschreven paneelstempels bijdragen zijn tot de iconografie van den Apostel.

De Leuvensche Sint-Pauluspaneelstempel (zie fig. 1) is 78 × 47 mm. groot. De penning, waarop de apostel wordt voorgesteld met een aureool, heeft een randschrift in romeinsche kapitalen: SANCTVS PAVLVS; aan weerszijden van den penning, twee dwars door elkaar heen gelegde holle halve ringen; op de spreukbanden van de evangelisten-symbolen: S IOHANNES S MATHEAS S LVCAS S MARCVS, telkens van uit het midden van het paneel gelezen.

Hier volgt verdere beschrijving van vijf banden, die met dezen stempel zijn versierd:

1. - Antwerpen, verzameling Edmond Denie (sedert 1935); C. Cr. Sallustius, *De coniuratione Catilinae, De bello Jugurthino* (etc.); Antwerpen, Michiel Hillen, 1532. (Nijhoff-Kronenberg 3837).(4).

Zwart kalfsleder op karton; de rug is volkomen gaaf. Steekbanden van groen en grauw garen. Overblijfselen van twee paar witlederen bindsels. Met een driedubbel filet, een vette streep tusschen twee dunne, werd de paneelstempel ingelijst; in de vakken eronder en erboven werd overhoeks hetzelfde filet gestreken: let erop, gij zult telkens door een dergelijk Sint-Andrieskruis in de randvakken van banden verwezen worden naar een Leuvensche binderij; iedereen kon zoo een paar strepen kruisgewijze trekken waar er gelegenheid was, naast of tusschen paneelstempels; maar haast nooit komen zulke kruisstrepen voor tenzij op Leuvensche banden.

De bandkartons zijn aan de binnenzijde met wit papier beplakt; bovendien zijn er vier schutbladen - twee dubbele

(4) Dit exemplaar werd vermeld in *Catalogus V Boekbanden, Tentoonstelling van Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen, 1930,* bij n^{r} 249; (toen was het in de verzameling J. Havenith, Brussel); ook in *Gothieke en renaissance Boekbanden uit private verzamelingen tentoongesteld in het Museum Plantin-Moretus, 12-27 November 1938,* n^{r} 39.

dus - vooraan en evenveel achteraan, - volgens verlangen, wij zullen het gaan zien, van den eersten eigenaar, die het boek te binden gaf.

Op het eerste schutblad, een aanteekening in een zestiendeeuwsche hand: ‘Egidius Landeghem est meus herus’; daaronder, dezelfde naam, in paarsche inkt, en een drietal citaten, alles van Landeghem's hand; onderaan het titelblad, nog eens zijn naam en daarbij: ‘in pergameno’, het tweede woord doorgehaald en erboven geschreven: ‘nigro corio, ij fol.’ Naar Gielis Landeghem's wensch is dan het Sallustius-exemplaar, waarin hij, blijkens zijn talrijke aanteekeningen bij den tekst, veel heeft moeten studeeren, gebonden geworden niet in perkament, zooals hij, uit gewoonte waarschijnlijk, eerst had voorgeschreven, maar in zwart (kalfs)leder, met dubbele schutbladen.

Twee strookjes perkament werden door den binder gebruikt tot versterking van de schutblad-katernen; het voorste geknipt uit een literair handschrift uit de 15^{e} eeuw, het achterste uit eene acte.

Student Egidius Landeghem gaan wij zoeken in de matrikel van de Leuvensche Universiteit; het inschrijvingsregister voor de jaren 1528-1569 wordt bewaard in het Rijksarchief te Brussel, ‘fonds Universiteit Leuven’, n^{r} 24; en daarin vinden wij inderdaad, fol. 104, bij de studenten ingeschreven op 19 November 1537: ‘Egidius landeghem de Wasia.’ Zoodat het door de kruisstrepen gewekt vermoeden over den Leuvenschen oorsprong van den band bevestigd wordt: de man, die voor Egidius Landeghem den *Sallustius* bindt in zwart leder versierd met het Pauluspaneel, werkt te Leuven.

Een tweede band beprent met hetzelfde paneel wijst insgelijks veeleer naar Leuven:

2. - Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, handschrift M 218 (in 1937; zie J. Denucé, *Catalogus der Handschriften van het Mus. M.-P.*, bl. 184, waar de vroegere bibliotheeknrs worden vermeld: ‘Latin n° 246 (anc. 194’), Joannes Driedo a Turnhout. *Selecta ex libro qui de dogmatibus ecclesiasticis inscribitur,* 1542.

Zwart kalfsleder op karton; rug vernieuwd, (na 1918), in schaapsleder, echter zonder herbinden en met behoud van de oorspronkelijke bandvlakken; overblijfsels van twee paar lederen snoeren. De paneelstempel gevat in een dubbel raam van driedubbele filets, beide ramen aan elkander verbonden met dwarsstrepen aan de hoeken.

Bij het slot: 'Expliciunt quedam selecta magistri Joannis Turhnout [!] doctoris eximij, ex libro qui de dogmatibus ecclesiasticis inscribitur, scripta per fratrem Hieronimum Dentiere unius mensis scilicet octobris spatio ad finem deducta. anno domini 1542°.'

En op fol. 1, een wit blad, behoorend tot het eerste katern van het hs. zelf: 'Ex dono Patrui mei Fratris Hieronijmi Dennetieres apud Cruciferos Tornacenses Prioris anno 1560 qui hunc librum manu sua conscripsit.'

Kon de prior van de Kruisbroeders te Doornik een boek, dat hijzelf achttien jaar vroeger had gekopieerd uit Driedo's lijvige *De ecclesiasticis scripturis et dogmatibus ll. IV* Leuven, Rutg. Rescius, 1533 (Nijhoff-Kronenberg, n. 744), wegschenken, zoo behoorde het vast niet aan de kloosterbibliotheek maar had hij het vroeger ook op eigen kosten laten binden.

Dus niet in zijn Doorniksch klooster, want dan had het bandje er wel anders uitgezien.[(5)]. Hij zal dan, in 1542, veeleer verbleven hebben in het studiehuis van de Kruisbroeders te Leuven, toen hij afschriften nam van teksten uit het boek van den Leuvenschen professor in de theologie Jan Nijs, van Darisdonck bij Turnhout, 'Driedo' († Leuven, 4 Aug. 1535) en hij liet dus zijn handschrift binden te Leuven.

Iets van dien aard had hij gedaan in 1540, doch te Namen.

Van de hand van Jeronimus Dentière, d'Ennetière,[(6)], heeft

(5) Zie mijn opstel *Boekbanden uit Maastricht;* in *Het Boek,* XXII (1934), blz. 167: 'Van de Kruisbroeders te Doornik zijn mij zeven banden bekend, n.l. vijf in de Kon. Bibl. Brussel... (enz.) en twee in de Stadsbibl. te Doornik... (enz.). Onder de stempels op deze banden zijn merkwaardig de beide kruismerken, een in een cirkeltje... een in een rechthoekje...' (enz.)

(6) Jérôme [Dennetières], écuyer, religieux au couvent de Sainte-Croix, dit des Croisiers à Tournai, y devint prieur. Il naquit vers 1501 et vivait encore en 1557.' (Zie comte P.-A. du Chastel de la Howarderie, *Les d'Ennetières,* p. 87, in *Annales de la Société d'histoire et d'archéologie de Tournai,* n^{lle} série, X, 1e partie, 1906; met verwijzing naar 'Archives de Tournai, Cartulaire de rentes de 1508; p. 229.') - Niet in *Biographie Nationale.*

de Kon. Bibl. te Brussel hs. 2724-'39 (Catal. Vanden Gheyn n° 1635), waarvan de band is beprent met dezelfde stempels, (Man der Smarten, griffoen, vogel, twee rozetten en het gepatteerde Kruisbroederskruisje) die gebruikt worden in de binderij van de Kruisbroeders te Namen (zie Weale R. 359); geen wonder: Dennetière kopieerde deze verzameling tractaten toen hij, in 1540, verbleef in het Naamsche klooster van zijne orde, zooals zijn explicit getuigt: 'Completus est liber iste ad laudem eius [Jhesu Christi] anno 1540, altera mathie in spacio mensium 4^{or} in conventu namurcensi par fratrum Hieronimum dennetierem tornacensem conventualem tornacensis domus sancte crucis. Jhier. dentiere.' Aan zijn Doorniksche kloosterbibliotheek heeft dit handschrift wèl toebehoord.

Bibliothèque de l'Arsenal, te Parijs, heeft een in-folio-band, ms 527, waarop eenig minder karakteristiek rolornament in blinddruk is aangebracht; drie werken zitten erin; het eerste is *Liber penitentialis,* Leuven, Joh. de Westphalia, z.j. (CA n^{r} 1426) waarin, vooraan, deze aanteekening: 'Iste liber est conventus fratrum S. Crucis Tornacensis, a fratre Hieronimo Dentière, ejusdem loci professo, decem stupheris comparatus, anno 1532.'[(7)]; de twee andere werken zijn verzamelingen sermoenen in zestiendeeuwsch schrift, echter niet van Dentière's hand, al schreef hij, op f. 1 van het eerste dezer beide stukken zijn naam bij een kort gebed. De band ziet er uit als zijnde uit de latere jaren van de 16e eeuw.

3. - Bergen in Henegouwen (Mons), Museum kanunnik Edmond Puissant; Ludolphus de Saxonia, *Vita Christi;* Parijs, wed. Thielman Kerver, z.j.

Donkerbruin of zwart kalfsleder op eiken berden met twee koperen sloten. De breede rug werd vernieuwd. Geen vroeg ex-libris.

4. - Gent, Universiteits-bibl.; rés. 970: Basilius, Gregorius Nazianzenus, *Epistolae graecae;* Hagenau, J. Secer, 1528.

Bruin kalfsleder op karton; sporen van twee paar lederen bindsels. Zie de reproductie, fig. 1.

(7) De Conservator berichtte mij dat het jaartal 1530, vermeld in Henry Martin, *Catalogue des Manuscrits de la Bibl. de l'Arsenal,* t. I, 1885; p. 380, n° 527, moet verbeterd worden in 1532. Hij bezorgde mij ook een wrijfsel van den band.

Op het titelbad: ‘Abbatiae Eenam(ensis)’ in humanistenschrift, 16de-17de eeuw.

5. - Parma, R. Bibliotheca Palatina; Pal. 2769: *Le Nouveau Testament;* Antwerpen, Willem (Guilame) Vorsterman, 1529 (Nijhoff-Kronenberg nr 2505, waar dit ex. wordt vermeld). Kalfsleder op eiken berden, overblijfsels van twee koperen sloten. Evenals op de hier nrs 1 en 4 vermelde banden hebben de paneelstempels, op voor- en achterberd, een omlijsting van driedubbele filets: een vette streep tusschen twee dunne.

Op het titelblad, in een hand die zoowel uit de 18de eeuw als veel vroeger kan zijn: ‘Coll. Soc. Iesu Tornaci.’(8).

De banden met het Pauluspenning-paneel zullen dus gemaakt zijn te Leuven, in de jaren 1530-1542.

* * *

De Antwerpsche paneelstempel, met den Pauluspenning omgeven met de evangelistenteekens als hoofdmotief, verschilt van den Leuvensche in vele merkwaardige bijzonderheden. Jammer genoeg is hij bekend uit slechts één exemplaar, en waar dit sedert 1927 verblijft weet ik niet. Het was toen nr 2618 in de veiling Hector De Backer(9) en bevat *Breviarium Diocesis Tornacensis*, Parijs, J. Higman, 1497, - een band in bruin kalfsleder op eiken berden met koperen sloten, die ook was in de veiling de Nédonchel, nr 38. Burggraaf de Jonghe d'Ardoye, te Brussel, was zoo vriendelijk mij het wrijfsel mede te deelen, dat hij nam vóór de veiling De Backer.

(8) Dezen band ken ik door een wrijfsel van Theodoor Gottlieb, den ook om zijne werken over boekbanden hoogst verdienstelijken conservator van de K.K. Hofbibliothek te Weenen, wiens verzameling wrijfsels eenigen tijd na zijn dood in het bezit is gekomen van den heer G.D. Hobson, te Londen. Gottlieb schreef bij dit wrijfsel: ‘Der rote Schnitt ist silbern gesprenkelt.’ De ongewone versiering van de snede kan ook later zijn aangebracht. Wrijfsels en mededeeling van de aanteekening op het titelblad - het boek heeft geen ander oud ex-libris - ben ik verschuldigd aan den heer Giovanni Masi, directeur van de Bibliotheca Palatina.

(9) Zie *Bibliothèque de feu M. Hector De Backer, Seconde partie.* Paris, 1927. Van nr 2618 wordt de band, ‘reliure réparée’, voor- en achterzijde, beschreven als volgt: ‘Chaque plat de la reliure, qui est anversoise, est décoré d'une plaque à froid; le premier porte la devise de Charles-Quint: *Plus oultre* avec l'aigle, les attributs des quatre évangélistes et l'effigie d'un personage portant un blason avec le nom *Paulus...*; le second ne porte que deux petits portraits en médaillon dans un encadrement de torsade.’

De plaat (92 × 59 mm.) heeft een decoratieve omlijsting bij het middenvak; de centrale Pauluspenning stelt den apostel geharnast voor; zijn schild, met de vier wonden - zijn ze gekrompen tot stippen, het zijn er toch nog ovale - bij het kruis, komt onder het geheven zwaard te staan; voor het randschrift worden geen romeinsche kapitalen gebruikt maar gotieke minuskelen: SANCTUS PAULUS; de penning staat tusschen een boom en een graanschoof (een mutsaard?); de namen van de evangelisten op de spreukbanden van hunne zinnebeelden, worden ook in gotieke minuskelen gesteld. Merkwaardig is de paneellijst: op elken hoek, een cirkel met een profielkop erin, dus vier penningen, munten met beeldenaars; op de langere, de staande lijstzijden, een klimmend fabeldier met een bloeienden tak erboven en eronder; op de bovenste lijstzijde, een schildje met den rijksadelaar in het midden van een spreukband waarop, in gotieke minuskelen, PLUS OULTRE; op de onderste lijstzijde, tusschen twee rozen, een schildje met het stadswapen van Antwerpen.

Zoodat wij hier een deels gotiek, deels renaissance plaatje zien, en een weerga van de paneelstempels met keizer-Karel V-penning en keizers-emblemen, - ik ken er twaalf verschillende - die werden gebruikt meestal door Antwerpsche binders; vermoedelijk nochtans zijn een paar onder deze bandpaneelen Leuvensche navolging[11].

Het Antwerpsche Paulus-paneel is dus na c. 1520 ontstaan; of het te Leuven tot model diende ofwel het Leuvensche plaatje navolgde is nog niet stellig uit te maken.

Van de talrijke Antwerpsche en Leuvensche medaillons-paneelstempels zijn de plaatjes met den Sint-Pauluspenning, die tot bandversiering gediend hebben, een specialiseering, zoowel als de Karel V-paneelen zelve dit zijn. Op het exemplaar uit de veiling Hector De Backer, 26 Maart 1927, n. 2618, was de achterzijde overigens beprent met een tweeden paneelstempel: twee medaillons in een middenvak, of the usual Antwerp type, merkte Goldschmidt aan, met een lijst van kabelkruisen. Zoodat dit incunabel reeds in zijn tweeden band een renaissance, zat.

E.Ph. Goldschmidt heeft het Antwerpsch Sint-Pauluspaneel

(11) Zie een aanduiding over de verschillende Karel V-paneelstempels in mijn opstel *Jan Mone's bandpaneel voor Jan Carondelet* in *Mechelsche Bijdragen,* V, 1938, bl. 77

beschreven, in de aanteekening bij zijn n^{r} 153 - zie hier verder, blz. 11 - steeds naar hetzelfde exemplaar uit de veiling Hector De Backer.

* * *

Weale beschrijft, R 129, bij zijne ‘English rubbings,’ een paneelstempel, waarvan hij oorsprong en tijd aangeeft met ‘M.D., c. 1500’:

> Panel (49 × 69 m.). In the centre, a medallion with a half-length figure of a saint holding a sword in his right hand, and a shield charged with a cross in his left. In the angles are the Evangelistic animals holding scrolls with their names.

Daarbij stelt hij, niet den titel van het boek, maar ‘D. 43-1887’ namelijk de aanduiding van de plaats waar zijn wrijfsel ligt in de verzameling te South-Kensington en het jaar waarin het daar kwam. Uit hetgeen boven en onder de beschrijving staat, blijkt dat de paneelstempel samengaat met dien, welken hij beschrijft in het volgend n^{r}, 130, ook onder ‘M.D. c. 1500’:

> Panel (94 × 69 m.). An escucheon bearing quart. 1 and 4 France, 2 and 3 England, ensigned with the royal crown, and supported bij a dragon and a hound. Above the crown is the Tudor rose between two scrolls; on each side of the escucheon, a portcullis, and beneath it, the binder's cipher.

En hij reproduceert dit bindersmerk, namelijk M D verbonden met een minnestrik. Onder de beschrijving ook de aanduiding ‘D. 42-1887.’ Zoodat wrijfsels n^{rs} 129 en 130 vermoedelijk genomen werden op een en denzelfden band.

In t. I, *Introduction,* van zijn *Bookbindings and Rubbings of Bindings,* verschenen in 1898, vier jaar nà t. II, *Catalogue,* zegt Weale, waar hij het heeft over Londensche binders, p. xxxvi:

> Another binder placed the royal arms, ensigned with the crown, between two portcullises, the supporters beneath, and the rose and scrolls above (130). In conjunction with this he employed a panel-stamp (129) with the figure of a saint holding a sword and a shield, within a circular medallion surrounded bij the Evangelistic-animals, with large inscribed rolls. The stamps used by him appear to have been cut in France.’

Ik heb de beide paneelstempels teruggevonden op den band van *The first dialogue in Englisshe*, London, Robert Redman, 1532,

in Brithish Museum, C. 65. bb. 10, en er kunnen nagaan dat er inderdaad geen naam voorkomt, in paneel n^{r} 129, bij den heilige met zwaard en schild, die toch geen ander is dan de Leuvensch-Antwerpsche Paulus; dat in elk kwartier van het schild overigens een stipje staat; dat van n^{rs} 129 en 130 een smalle omlijsting deel uitmaakt; dat de compositie in beide paneelen op dezelfde wijze symmetrisch verloopt en beide matrijzen blijkbaar van eerstaf bestemd waren om samen gebruikt te worden; en dat de evangelisten-namen eenigszins zonderling op de spreukbanden van de vier symbolen werden gegraveerd: voor Matheus staat MATHIAS, van rechts naar links gespeld; er staat IOHANN, met verkeerd verbonden beenen in de N.

Welke reden had Weale om deze paneelstempels, bestemd voor duidelijk Engelsch gebruik, te beschouwen als Fransch werk, en te dateeren ‘c. 1500’? En moest M D hem niet doen denken aan Martin Dature, den Londenschen boekverkooper (1527-1543), die bandpaneelen met zijn monogram teekent?

Ongetwijfeld was aan Weale zelf de gelijkenis van zijn n^{r} 129 met zijn n^{r} 529 opgevallen. Hij plaatst dit laatste bij de ‘French rubbings’, om de eenige reden, vermoedelijk, dat de band een Parijzer druk bevatte:

> Panel (77 × 54 m.). In the centre, between two interlacing semicircles, medaillon with a three-quarter legth figure of a saint, SANCTUS PAVL9, ‘holding an uplifted sword in his right hand and an escucheon charged with a cross in his left; in te angles, the Evangelistic animals holding inscribed scrolls.
> From the Binding of HIPPOCRATIS COI *de Melancolia liber i.* Parisiis, C. Chevallon. 1526.
> D. 189-1888.

Fransch is dit paneel geenszins. Ook Hobson neemt het niet op in zijn lijst van Fransche paneelstempels (zie *Parisian Binding 1500-1525* in *The Library*, 4th series, XI, 1931, p. 425-429).

Maar is het hetzelfde als wat wij herkenden als het Leuvensch paneel? Ondanks de lezing PAUL? waar misschien toch PAULUS stond? en hoewel Weale de Kruiswonden, al zouden ze tot stipjes gereduceerd zijn, niet vermeldt? Het schijnt veeleer te zijn het PAVLV-paneel met de halve ringen, even groot (77 × 54), dat met het ME-paneel samengaat.

E.Ph. Goldschmidt, *Gothic and Renaissance Bookbindings,* Londen, 1928, beschrijft, n^{r} 154, een band beprent met twee paneelstempels, beide met een Pauluspenning en evangelistensymbolen; op beide heeft het Kruisschild een stip in elk kwartier. Deze paneelen worden op 't eerste zicht onderscheiden: het eene stelt den penning tusschen groote fantasiekapitalen ME, het andere tusschen twee paar door elkaar heen gelegde halve, holle ringen, zooals wij er kennen uit het Leuvensch paneel. En de evangelisten-namen zijn er aldus gespeld:

1. S JOHAN S MATHEUS S LUCAS S MARCK; en
2. S IANS S MATHEVS S LVCAS S MAR. S

(de kop van een spijker in de matrijs vernielde twee letters in den laatsten naam).

Goldschmidt's exemplaar bevatte Martialis, *Epigrammata,* Parijs, 1540. Hij verwijst naar een dergelijken band, met schutbladen uit een Engelsch boek, in de verz. Dunn (inhoud: een Parijzer uitgave 1531).[(12)].

Zijn n^{r} 153 is een band versierd met dezelfde twee paneelen, elk echter gevat in een vroeg-renaissance omlijsting, die in de boekbinderij een los blok moet geweest zijn, waarin de beide matrijzen precies pasten. Het boek is een verzamelband, waarin een Froben-uitgave 1529 en drie andere werken over Hebreeuwsche spraakleer zitten. En Goldschmidt hield den band voor Engelsch ‘on account of the early English owner's name’ (vooraan in het boek) ‘and the rough method of fastening the panels to blocks.’

Ja, een algemeene bemerking van Goldschmidt is dat Engelsche binders hun metalen paneelstempels op een houten blok vastlegden met nóg plomper spijkers en met nog minder ontzag voor de gravure dan de Vlamingen daarbij soms dierven gebruiken... maar de vier gaten, waarover hij zich bij zijn n^{r} 153 bekloeg, zijn in die losse omlijsting aangebracht.

(12) Van dezen band zag ik een wrijfsel in Weale's eigen verzameling, sedert 1932 in het bezit van den heer G.D. Hobson. Weale had het wrijfsel gelegd in een omslag die geen andere dan Engelsche documenten van dien aard bevatte; hij teekende erbij aan dat in den band zat: *Dionysius Carthusiensis, Commentaria in d. Pauli epistolas.* Parijs, 1531. De naam van den vierden evangelist, op den tweeden paneelstempel, is S MARCUS. Toen die band werd gemaakt was de matrijs dus nog nagelvrij!

Een bijzonder goed bewaarde band in British Museum, C. 64. b. 1, is beprent geworden met dezelfde twee paneelen, in dezelfde omlijsting, nog vóór deze laatste zoo grof werd opgenageld. Ik heb zeer duidelijke wrijfsels ervan genomen. De fraaie band bevat G. Moringus, *Commentaria in librum Ecclesiastae,* Antwerpen, Michiel Hillen, 1533. (Nijhoff-Kronenberg, n^{r} 1541).[(13)].

Goldschmidt maakt, bij zijn n^{r} 153, nog eene bemerking tot onderscheid tusschen de verschillende Paulus-paneelstempels en daarbij deze: '...we must concede that the initials ME and CC, whatever they do mean, cannot refer to any particular binder.' - Ongetwijfeld; maar met CC bedoelt hij de halve ringen naast den Pauluspenning en letterteekens zijn dit geenszins; en voor de beteekenis van ME is er misschien te zoeken naar den naam van een eigenaar, die wellicht een klooster is.

Toegegeven dat het mogelijk is, om de redenen vermeld door Goldschmidt en zelfs om dat 'S. MARCK', het ME-paneel en zijn gezel voor Engelsch te houden, zouden ze dan, wegens dat 'S IANS', naar een Vlaamsch voorbeeld zijn gesneden, of van Brabant naar Engeland zijn overgebracht - evenals meer ander Vlaamsch boekbindersgerief van dien aard? In latere Nederlandsche paneelstempels komen nog wel eens een paar groote initialen voor, die niet den binder maar de kloosterbibliotheek aanwijzen; bijvoorbeeld MA, (Monasterium Averbodiensis) zie de reproductie in mijn *La Reliure en Brabant,* pl. XVI en die andere bij J. Brassine, *La Reliure Mosane,* I, pl. XII; en MG (Monasterium S. Gertrudis), in een rolornament bij de beide paneelstempels, die abt Philips de Hosden voor de banden van de Leuvensche kloosterbibliotheek liet gebruiken onder zijne regeering (zie de reproducties in *La Reliure en Brabant).*

Zou het overtuigend blijken dat het koppel ME-paneelstempels evenzeer Engelsch is als het MD-koppel - en bandversiering waarin den patroon van de Londensche hoofdkerk hulde wordt bewezen zal gretig genoeg door boekbinders en boekverkoopers uit zijn parochie overgenomen geworden zijn, zooals Goldschmidt en Hobson bemerken - de Engelsche specia-

(13) Cyril Davenport, *Cameo Book-stamps figured and described;* Londen, 1911, bl. 175, geeft, naar dit exemplaar, een teekening en stelt er bij 'Netherlandish'.

listen van de boekband-geschiedenis mogen dan opzoeken welk klooster het Monasterium E... kan geweest zijn en de bedoelde banden van eerstaf in zijn bezit kan hebben gehad.[14].

In zijn merkwaardige bijdrage *Blind-stamped Panels in the English Book-trade c. 1485-1555* (London, The Bibliographical Society, 1944; 111 blz., 8 platen) heeft G.D. Hobson, p. 41, acht banden aangewezen ‘with a panel of St. Paul and the Evangelistic symbols (Weale, R. 130-129)’ zeven daarvan bevattende drukken uit 1528-1534, een met een boek uit 1513; hij kent het paneel toe aan Martin Dature ‘who was in business at London from 1527 or earlier till 1556’; en hij bemerkt: ‘There are at least five, and possibly more, panels closely resembling the panel of St. Paul (Weale R. 129, 529)’; één onder deze vijf is gemerkt L.S., een ander, met de halve cirkels, versiert den band van een uitg. Bazel 1541; het merk ‘may have belonged to Lewis Sutton, stationer and bookbinder, who became Warden of the Stationers' Company in 1526 and is last heard of in 1539.’ Hobson's beschouwingen leiden hem tot het besluit (p. 46) dat sommige onder deze Paulus-paneelen in Engeland werden gebruikt, andere in de Nederlanden. ‘But the subject is pecularly appropriate to England, St. Paul being the patron-saint of London, and the courtyard of his cathedral the centre of the London book-trade. Probably the panels of Dature, L.S. and M.E. were engraved in the Netherlands for the English market, and the design used afterwards in the Low Countries.’

Wegens de stipjes, die de niet meer begrepen Wonden vervangen in Paulus' schild en het weglaten van het Hart daarin, komt het mij voor dat de in Engeland gebruikte paneelen zoowel als het Antwerpsche, veeleer navolgingen zijn van het zinrijker Leuvensche.

* * *

Voor de dwars over elkaar gelegde halve ringen, geenszins, zegden wij daareven, een ‘CC-merk’, hoeft geen beteekenis

(14) Het klooster hoefde trouwens niet eens sint Paulus tot patroon te hebben; en andersom had b.v.b. het Brabantsche Roodeklooster, een huis van Augustijner regulieren, Paulus wèl tot patroon en noemde zichzelf naar hem, hoewel het niet zijn beeld bij wijze van bandversiering gebruikte.
Te Antwerpen is Sint Paulus de patroon van de kerk der Dominikanen. Maar wij hebben zoo goed als geen boeken uit hunne kloosterbibliotheek overgehouden.

gezocht te worden; ze zijn niets anders dan een overblijfsel uit romaansche bandversiering, spoken uit de 12e en de 13e eeuw, - en éénig is hun weder-verschijnen, afzonderlijk en ook als bestanddeel van Vlaamsche paneelstempels, geenszins, evenmin als dat van een aantal andere figuren, gaarne gebruikt door boekbinders in 'romaansche' stijlperiodes.

Stempels met twee door elkaar gelegde halve ringen kan men veelvuldig zien op romaansche banden; b.v.b. op dien van *Evangelium Marci cum glossa ordinaria,* 12e eeuw, (Zurich, Zentralbibl. Ms. car. C. 142), in Hobson's lijst nr LXV, sedertdien gereproduceerd door M.J. Husung in *Archiv für Buchbinderei,* XXXIV, 1934, S. 62. Het figuurtje is ook gerieflijk: afdrukken ervan, naast of onder elkaar, teekenen een keten of een vlecht- of netwerk, waarmee aardige omlijstingen worden gelegd en ledige vakken speelsch en tintelend aangevuld. Daarom blijft het ornamentje leven. Heele rijen stempelafdrukken met die gekruiste halve ringen staan op den band van een Fransch getijdenboek uit de 15e eeuw[15] maar ook op een band van den Bruggeling Willem vanden Velde, Wilhelmus de Campo (1481-1536) om een getijdenboek in de Potterie te Brugge - en toen Willem de Vreese het fraaie stuk beschreef[16] merkte hij terecht aan: 'hij [de stempel] vertoont een onmiskenbare overeenkomst met sommige oud-Engelsche stempels' - want in 1903 werden die romaansche banden, reeds vroeger als zoo oud herkend door W.H. James Weale, nog alle voor Engelsch gehouden.

Ook op Gentsche banden komen de gekruiste halve ringen voor; ze maken zoowat hetzelfde effect als de gekruiste touwen, óók twee halve cirkels, die insgelijks van romaansche banden afkomstig zijn (zie b.v.b. Theod. Gottlieb, *Englische Einbände des XII Jahrhunderts in Französischem Stil,* in *Belvedere,* Heft 43, Weenen, 1926; en daarin de reproducties naar den band van een hs. uit de 12e eeuw bewaard te Lambach).

* * *

(15) *Catalogue de belles reliures de la librairie Gumuchian* (1931); ne 1.

(16) *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen,* I, 1903, bl. 55-58.

Het heele Leuvensch Pauluspaneel is trouwens een synthese van menig romaansch bandvlak: de Pauluspenning, de evangelistenteekens en het aanvullend ornament, alles zóó uit de bandversiering van drie - vier eeuwen vroeger overgehouden en naar de oudere voorbeelden samengebracht en opgesteld.

Een ovale stempel, waarin Paulus staat, met opgeheven zwaard in de rechterhand, een boek in de linker, randschrift met zijn naam in kapitalen, komt voor op den band van *Leviticus glossatus,* begin 13e eeuw, (Benedictijner Admontklooster, Styrië, ms. 347; zie G.D. Hobson, *English Binding before 1500,* Cambridge, 1929, pl. 16; en p, 6; en zijn *Further Notes on romanesque Bindings,* in *The Library*, Londen, 1934, en daarin List of the romanesque Bindings, nr XXXVI); een variante van dezen Paulus-stempel op den band van *Evangelium Marci glossatum*, 12e eeuw (Kamerijk, Stadsbibl., ms. 330; zie Hobson, *Further Notes,* nr LXXXVI, pl. I en II en fig. 4, p 165; ook p. 189); op voor- en achterberd gaat de Paulus-stempel samen met andere die voorstellen de evangelisten-symbolen (ook het Agnus Dei, ook David). In een eveneens ovalen stempel is Paulus neergezeten - hij wordt ook door een randschrift aangeduid - al houdt hij nog het zwaard rechtop (Hobson, *Further Notes*, pl. III; in List of the Romanesque Bindings, aldaar. p. 195-204, nr LXXXI: op den band van een hs. 12e eeuw, commentaar bij S. Paulus' brieven, Stadbibl. Troyes, ms. 2266).

Op band nr XCIX (zie G.D. Hobson, *A newly discovered Romanesque Binding,* in *Bodleian Quarterly Review*, VIII, no 96, 1938) ziet men den ovalen Paulus-stempel zesmaal geprent, samen met zestien andere stempels, waaronder de evangelistensymbolen, het Lam Gods, Samson die den leeuw bedwingt, enz., en ook drie verschillende rechte en gebogen stempeltjes, waarmede vlechtwerk wordt afgebeeld; Hobson houdt dezen band voor Parijzer werk uit 1140-'50.

Enkele andere onderwerpen van stempels, die op romaansche banden worden aangetroffen, hebben de 12e, de 13e eeuw overleefd, niet alleen in die kleinere ‘losse’ stempels, waarmede rijen aaneengesloten indrukken worden bekomen tot het samenstellen van om elkaar heen gevatte omlijstingen van het

bandvlak of die in de mazen van een net van ruiten en driehoeken worden geprent, maar zijn overgenomen en verwerkt geworden, met de opstelling waarin ze op die oudere banden voorkomen, in enkele dezer paneelstempels, die in de Nederlanden worden gebruikt in de 14e, 15e en 16e eeuw. Het Leuvensche en het Antwerpsche Sint-Pauluspaneel, uit de eerste helft van de 16e eeuw, zijn voorbeelden van zulk synthetisch weder-verschijnen van romaansche bandversiering.

Eerst na vier eeuwen? Tot nu toe kennen wij geen Sint-Pauluspaneel vóór de 16e eeuw. De Apostel heeft echter, juist in de jaren 1520-1550 en vast bijzonder te Antwerpen - misschien waren Reformatie en geloofsvervolging en -verdediging daaraan niet vreemd - nog meer populariteit gehad dan als drager van het schild met Kruis en Wonden: Antwerpsche banden worden versierd met een grooten paneelstempel (144 × 90) die voorstelt de Bekeering van Saul-Paulus. Zie *Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930, afd. Oud-Vlaamsche Kunst; Catalogus,* deel V, *Boekbanden,* nrs 67-68.

Hier zijn zeven zulke banden:

1. - Antwerpen, Museum Plantin-Moretus. Polydorus Vergilius, *De rerum inventoribus libri octo;* Bazel, 1540. - Op de laatste bladzijde: 'Sum Christo(pho)ri plantini'; achteraan in den band: 'Sum Cornelij bombergij et vero amico. Sum Cornelii bombergij antverpiensis'.
2. - Bergen (Henegouwen), Stadsbibliotheek; nr M 357, Erasmus, *Paraphrasis in omnes epistolas apostolicas;* Antwerpen, J. Steels, 1540 (Nijhoff-Kronenberg 843).
3. - Dezelfde bibliotheek; nr T 273, Erasmus, *Paraphrasis in Novum Testamentum;* Antwerpen, J. Steels, 1548.
   Deze twee laatste banden worden beschreven in (P. Faider), *Exposition documentaire de Reliures anciennes* (de la) *Bibliothèque publique de la Ville de Mons, Catalogue;* 1929, no 74.
4. - Tenbury Wells, Worchester, verz. Baldwin-Childe: *Novum Testamentum;* Antwerpen, 1545.
   Teekening en beschrijving in Cyril Davenport, *Cameo Book-Stamps;* Londen, 1911, p. 176; de band wordt er 'Netherlandish' gezegd.
5. - Stuttgart, Württ. Landesbibl.: *Souterliedekens*, Antwer-

pen, Simon Cook, 1540 (NK 1917).

6. - Dezelfde bibl.: M.T. Cicero, *Orationum vol. 3;* Straatsburg, 1540.[17].
7. - Leuven, Universieitsbibl.: A 38001, M.T. Cicero, *Librorum Philosophicorum vol. 1;* Straatsburg, 1541. - Twee paar bindsels van roodgeverfd wit leder. - Het ex. mist titelblad en voorste schutblad; er zijn dan ook geen aanteekeningen van vroege eigenaars. Het boek werd aan de Leuvensche Universiteit geschonken, na 1918.

Dat vier van deze banden, namelijk n^{rs} 2, 3, 4 en 5, Antwerpsche drukken bevatten (uit 1540-1548) zou op zichzelf nog niets bewijzen voor hunnen oorsprong; maar dat n^{r} 1 heeft toebehoord aan een vennoot van Plantin en nadien aan hemzelf leidt reeds tot sterker vermoeden; dat n^{r} 7 bindsels van roodgeverfd wit leder heeft, naar Antwerpsch gebruik, opgemerkt bij zoo talrijke zestiendeeuwsche banden, die bij nader onderzoek blijken uit Antwerpen te komen; en dat onder die zeven banden geen enkel wijst op niet-Antwerpsche herkomst, dit alles laat wel goeden grond om den paneelstempel met S. Paulus' bekeering, ten minste voorloopig, als Antwerpsch te beschouwen.

* * *

Besluit: merkwaardig is de paneelstempel, waarin een Sint-Pauluspenning tusschen de evangelistenteekens staat, omdat hij is een der voorbeelden van het als synthese herleven van een romaansche bandversiering; omdat hij is een bijdrage, ingegeven door teksten uit Paulus' brieven, tot de iconographie van den apostel; omdat hij, in lichtelijk van elkaar verschillende exemplaren, wordt gebruikt te Leuven en te Antwerpen, van waar hij overgaat naar Engelsche boekbinderijen; alleen Leuven echter heeft duidelijk beklemtoond Paulus' roemen op de Kruiswonden en reeds om deze omstandigheid kan men aan de universiteitsstad toewijzen den oorsprong en de prioriteit van het gebruik van het Pauluspaneel.

(17) Over n^{rs} 5 en 6 ontving ik, destijds, bericht van Dr. Ernst Kyriss te Stuttgart.

ALDERNOUWKEURIGSTE
VERHANDELINGE
DER
GESCHIEDENISSEN
VAN HET NIEUW
TESTAMENT

Even als de zelve in het H. Schrift bevonden worden met nutte en wyd-loopige Aenmerkingen verrykt ende opgeluyſtert door twee-honderd uytmuntende Print-verbeldingen zeer konſtiglyk in 't Koper geſneden door

JOANNES; PHILIPPUS, EN THEODORUS GALLÉE.

T'ANTWERPEN,

By CORNELIUS MARTINUS SPANOGHE, Boek-drukker en Verkooper op de Suyker-ruye achter het Stad-huys, 1783.

Afb. 1. *Titelblad Geschied. N.T.*
Zie Bibl. drukken, nr. 10.

(261)

MERCREDI LE 16 7BRE. 1789. N°. 66.

LA VÉRITÉ.

LA France étoit malheureuse, opprimée & avilie par un despotisme devenu insupportable. L'excès de sa dégradation a provoqué un ressentiment général ; & de son desespoir est né ce courage invincible, qui a tout renversé & détruit. Mais en secouant ses chaînes & en se débarrassant du fléau de la tyrannie ministérielle, cette Nation n'a s'est malheureusement pas arrêtée sur les bords affreux de la cruauté.

Le Peuple a trempé avec joie ses mains dans le sang Français & a renouvellé ces scènes dégoûtantes d'horreur & de barbarie, qui en jettant l'épouvante & l'effroi dans les ames, ont fait fuir précipitamment de Paris, les étrangers & ceux qui ont pu s'échapper de cette Ville enchanteresse, où on alloit délicieusement jouir de tous les arts reunis à tous les plaisirs que l'imagination peut se retracer.

Les sages représentans de la Nation en ont gémi amerement & ont fait, *un peu tard*, tous leurs efforts pour ramener les beaux jours de la justice & de la sécurité publique : Puissent-ils y reussir bientôt ! Mais ces mêmes representans de la Nation, absolument libres de se choisir & de fixer à jamais les bazes de la félicité publique par une regeneration totale, viennent de poser une nouvelle couronne sur la tête Auguste de Sa Majesté l'Empereur & Roi, en adoptant ses sages maximes, ses institutions admirables & ses belles loix, que des corps puissans & interessés ont fait rejetter les armes à la main, par la Nation Belgique, & dont *Sa Majesté* a daigné sans doute suspendre l'execution & l'établissement, jusqu'à ce qu'ils lui soient redemandés à grands cris, par cette même Nation eclairée ou plutôt desenchantée.

Le Tableau comparatif des changemens projettés par *l'Empereur*, & des articles arrêtés par l'assemblée nationale, en dépit de l'opposition du Clergé & de la Noblesse, fera à coup sûr tomber le bandeau épais & grossier qui a fasciné tous les yeux. La revolution arrivé chez nos voisins, est un flambeau qui pourra nous guider dans les ténèbres, que l'intrigue & la calomnie ont repandus autour de nous. (a) C'est par le rapprochement fidele des changemens, que *l'Empereur* vouloit introduire dans les Pays-Bas, avec les points que les representans d'une Nation éclairée viennent d'arrêter pour former la constitution de la France, & rendre le Peuple heureux, que nous pourrons confondre les factieux & demêler la vérité. Les rapports frappans que nous verrons entre les veritables projets de *l'Empereur* & les vues sages de l'assemblée nationale, feront cesser nos craintes & notre éloignement pour des changemens que le Peuple François a heureusement opéré dans la constitution, en dépit des entraves que le Clergé & une partie de la noblesse ont suscitées. Si ce Tableau ne nous cause pas des regrets, il pourra du moins nous mettre en garde contre la séduction, & nous apprendre à distinguer les veritables ennemis du bien public.

(a) La Noblesse & le Clergé Belge, ont les mêmes prétentions, les mêmes interêts, le même esprit de corps que la Noblesse & le Clergé Français. Si au lieu d'une opiniâtreté aveugle, les représentans du Tiers-Etat Belge, avoient eu les lumieres des representans du Tiers-Etat François, ils auroient, comme ceux ci, confondus l'intrigue de leurs Aristocrates, & l'astuce du Clergé. Mais par la composition des representans du Tiers Etat des Provinces Belgiques, le Peuple doit toujours être à la merci des deux premiers ordres ; car la relation forcée que des marchands, des artisans doivent avoir avec les grands & les riches, donnera toujours à ces derniers une prépondérance, dangereuse & nuisible au bien-être de la Nation.

Afb. 2. *Titelblad* '*Mercure journalier*'
Zie Bibl. drukken, nr. 47.

LEVENS-BESCHRYVING

DER

NEDERLANDSCHE

EX-SOUVERYNE BLOEDHONDEN,

EN VAN DES ZELFS AENHANG,

OF

Verhael der vervolgingen, plunderingen, moorden en verder gruweldaeden, geduerende de eenjaerige heerſching der Souveryne Roof-vogels, door de waere Heyntjes-kalanten, in de Ooſtenrykſche Nederlanden, gepleegt; voorgeſtelt in 36 Brieven.

DOOR FIDELIS REGTUYT.

EERSTEN DEEL.

Te VEROPOLIS, by Deodatus waerzegger, in den zegenpraelenden Arend, in de Rotte-Leeuwe-ſtraet, regt over 't Jenevel-huys den blinden Kardinael.

Afb. 3. Zie Bibl. drukken, nr. 19.

DÉSCRIPTION

HISTORIQUE
ET
GEOGRAPHIQUE

Des XVII. Provinces Belgiques & de la Principauté de Liège.

Ouvrage très-inſtructif aux Etrangers, aux Militaires & aux Habitants, qui deſirent d'acquerir une connaiſſance exacte de leur Patrie; orné d'une Carte générale des XVII Provinces & d'un grand nombre de plans topographiques des principales villes du Pays, ſur tout de celles qui ſont aujourd'hui le théatre de la guerre.

Diviſé en II Volumes, redigé ſur pluſieurs excellents ouvrages & augmenté des événements juſqu'à ce jour par C. M. SPANOGHE, Directeur de l'Imprimerie Royale & du Lotto.

TOME PREMIER.

A BRUXELLES,
Et ſe trouve chez tous les Libraires des Pays-Bas. 1793.

Afb. 4. *Titelblad* '*Déscription*'
Zie Bibl. drukken, nr. 50 en aanvullingen

Cornelius-Martinus Spanoghe
(Doel, 30 Mei 1758 - St. Gillis Waas, 19 December 1829)
door Henry L.V. de Groote
(vervolg en slot van de bibliographie)

II. Werken van Spanoghe

A. Verschenen onder den naam C.M. Spaenhoven, of naamloos, tijdens het Oostenrijksche bewind.

1779.

1 De nIeUWe VreUgDIg-kLInCkenDe CIther uytbazuynende de melody haerder dry-derleydig taeljuychende snaergespel, over de weergalooze priesterlyke weirdigheyd bekomen door... Aug. Jacobus Van Goethem, geboortig van Stekene... Tot Gend by J.F. Vander Schueren, boekdrukker op de Groenselmarkt. In fol. pl. op 3 kolommen. Ndl. verzen, met hunne vertaling in het Fransch en het Latijn. *In fine:* Toegezongen dóor Cornelius-Mart. Spaenhoven, gebóortig van den Doel. 1779.

> Niet weergevonden. Opgeteekend naar Ferd. Vanderhaeghen: *Bibliographie gantoise...* Gent, 1858-1869, dl VI, blz. 207 n^{r} 13478.

1780.

2 De zingende / zwaen / in haer Sterven, / Uytneurende de ellenden des menschen leven, des zelfs kort-/heyd en ongstaedigheyd; met eenige vertroostingen op / het zelve, duydelyk aantoonende, geene andere oorzaek / hiervan te wezen als

de zonden. / Vol schoone Vergelykenissen. Toepassingen, en Zeldzaeme, / zoo bybelsche als wereldlyke en poëtische Geschiedenissen, / In Mengel-Vaersen, / Door Cornelius Martinus Spaenhoven. / Post varios casus, post tot pericula vitae, / Tendimus in latium, sedes ubi fata quietas / Ostendunt. / Virg. in Aeneid. / - Naer veel ongemak en lyden. / Naer veel ramp en herten leed, / - Naer een kloek en deftig stryden, / Word men uyt dit dal gescheed. / Om t'ontfangen voor een loop./'s Hemels vreugd en lauwer kroon./[Vignet] / Tot Gend, / By C.J. Fernand, op den Reep in S. Augustinus. / M.D.C.C.LXXX. / 13,5 × 21,5 [4 +] 72 blz.

Antwerpen, Stadsbibl. C 80508. Brussel, Kon. bibl. 8e Cl. XIII. B. Spae. Gent, Bibl. der Univ. BL 9169.
Aangekondigd: *Gaz. v. Antw.* 25 en 28.7.1780. Prijs 9 stuivers [0,82 fr.]. Opdracht aan zijn ouders. Gedicht in hexameters, verdeeld in 15 korte zangen. ‘C'est une jérémiade sur les malheurs du temps, qu'il attribue à la perversité, à l'immoralité et à l'impiété. Le style est énergique, le vers a du nombre, les figures sont classiques,’ Aldus wijlen prof. Vercoullie in het 23e dl. der *Biographie nationale.* s.v. Spanoghe.
Vermeld door Ferd. Vanderhaeghen, *Bibliogr. gantoise,* dl. IV, blz. 146, nr 5946.
Vellingscatalogussen: van Hulthem, Gent 1836-37, nr 24163. - J.F. Willems, Gent 1.2 en 3.5.1847, 2e deel, nrs 3844 en 3845. 0,50 fr. Philippe Blommaert, Gent. 17.12.1872, nr 604. C.P. Serrure, Brussel 23.10.1873 en vlg., nr 2801. 1 fr. F.J.B. de Baillet, Antwerpen, 7.6.1875 en vlg., 1e deel. nr 3791.

rond 1780.

3 Den / letterlyken zin / van het / boek / der / zangen, / ofte deszelfs / verdediging / Tegens de lasteringen die het door / zommige Schryveren heeft geleden. / Waer in beknôoptelyk aengetoont word / hoe elk wôord in het bezonder volgens / het gevoelen der H.H. Vaders aldaer / moet aengenomen worden. / In nederduytsche Verzen tot oeffening / en onderwys der Jonkheyd / beschreven door Mxxxx / [Vignet] /tot Gend, / By de Weduwe S. Somers, bij het / Koninglyk Collegie in den Salamander. / 10, 1 × 18,2 [12 +] 44 blz.

Opdragt aen de zeer weerdige vrouw, mevrouw Carolina Lenssens, Der wydvermaerde Abdye ten Nieuwen-Bossche tot Gend. Onderteekend: De Wed. Somers. 5 ongenummerde blz., in verzen. Tot den lezer, 3 ongenummerde blz. in verzen. Aen den lofbaeren heer, Mijnheer xxxx, Ten goede der Jeugd uytgevende den letterlyken zin van het boek der zangen. Onderteekend: J.J.A., 4 ongenummerde blz., in verzen. Daarop volgt in verzen de verklaring van het Hooglied. *In fine:* Vid. Ae. F. De Grave, Lib. Cens. - J.F. Diericx, Lib. Cens. Reg. [Vignet.]
Gent, Bibl. der Univ., 1979-7 - G. 2723.

Naar Ferd. Vanderhaeghen, *Bibliogr. gantoise,* dl. IV, blz. 23, n^{r} 4929 aangeeft, veronderstelde Prudens van Duyse dat het een werk van Spanoghe is. *Catalogus des livres... Prudent van Duyse... 19 mai 1862 et jj. ss.,* Gent, Eug. Vanderhaeghen, 1862, vermeldt onder n^{r} 2243: (Spanoghe), *Den letterlyken zin van het boek der zangen.* Gend, S. Somers, in-8° Verkocht 2.25 fr.

E.H. Gabriel Celis gaf als overlijden van abdis Carolina Lenssens den datum van 1768 op in zijn bijdrage, getiteld: '*Het klooster van den Nieuwenbosch (1201-1797)*', verschenen in het *Bulletijn der maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent,* 23^{e} tot 26^{e} jrg., n^{r} 1, Gent, 1919, blz. 92.

Toen wij er op wezen dat deze datum bezwaarlijk kon gerechtvaardigd worden - in 1775 begint Wwe S. Somers eerst te drukken, en zij draagt '*Den letterlijken zin*' op aan bovenvermelde abdis, - was Z.E.H. kanunnik J. De Keyzer, archivaris van het bisdom Gent zoo welwillend, een onderzoek in de archieven van den Nieuwenbosch in te stellen, waaruit bleek dat alvast in 1777 Carolina Lenssens nog abdis was.

De Zusters van den Nieuwenbosch ontdekten dan een heilwensch in vers, aangeboden aan Marie Deltour, opvolgster van C. Lenssens, toen deze op 3 October 1790 ingehuldigd werd. Dus is Carolina Lenssens in 1790 overleden, en blijft de veronderstelling van Prudens van Duyse aangaande het auteurschap van Spanoghe waarschijnlijk..

1780.

4 De Doelsche Nymph / betreurende / aen haer ziltstroomende rivier / Het droevig afsterven haers Welbeminden / Prince / Carel Alexander, / gouverneur ende capityn generael / der Nederlanden, / Hertog / van Lorynen en Baer, / grooten meester / van het Duytsch orden, &c. &c. / den IV. Julii, 1780 / op zyn lusthof tot Tervueren, / In den

Ouderdom van 67 Jaeren 6 Maenden 22 Dagen. / In helden veersen door / C.M. Spaenhoven, / Gebortig van de Parochie den Doel / [Vignet] T'Antwerpen, / By P.J. Parys, Drukker, Papier en Boekverkooper. / Met Goedkeuringe / 18,9 × 30,1. 8 blz.

St Niklaas, Bibl. van den Oudheidk. Kring van het Land van Waas, tezaam genaaid met n^{r} 5 hieronder.
Hexameters. Eindigt: Vidit J.B. Fighé, Lib. Censor. Waarschijnlijk einde Juli 1780 verschenen, indien niet tezaam met n^{r} 5.

5 De / Doelsche Melpomine / uytberstende in rouw-klagt / aen haer zoutstroomende rivier / Over het droevig afscheyden haers noyt volprese en Deugd-ryke / Heldinne / Maria Theresia / Walburgis Amelia / Roomsch kyzerinne, koninginne / van / Duytsland, Hungaryen en Bohemen. / Artshertoginne / van / Oostenryk. / Hertoginne / van Lotryk, Braband en Limborg. / Mark-gravinne / van het / Heylig Roomsch ryk, &c. &c. &c. / Overleden den 29 9ber 1780 in Haer Kyzerlyk / Paleys tot Weenen, in den Ouderdom van 63 Jaeren / 6 Maenden 12 Dagen / In helden veersen door / C.M. Spaenhoven, / Gebortig der Parochie den Doel. / [Vignet] / t'Antwerpen, by P.J. Parys, Drukker, op den / Hoek der Zwerte-Zusters-straet. / 18,9 × 30,1. 10 blz.

St Niklaas, Bibl. Oudheidk. Kring v.h. Land van Waas, tezaam genaaid met n^{r} 4.
Hexameters. Eindigt: Vignet, voorstellende de Oostenrijksche dubbele adelaar met de keizerskroon. Daaronder Vt. J.B. Fighé Lib. Censor. Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 22-12-1780, als gedrukt en te bekomen. Prijs 7 stuivers [0,63 fr.]

1781.

6 Den ruyvenden Adelaer verçiert van vlytige Vlerken, over de plegtige Huldinge gedaen den 17 July, binnen de Hoofdstad Brussel, tot het Hertogdom van Braband, van den Weer-

galoozen en Kloekborstigen Held Josephus II, Roomsch Keyzer, Koning van Duytsland, Hungarien en Bohemen, &c. &c. &c. Opdragende aen dezen fijnen Bescherm-Voogd syn doffe Gezang; dus voerende voor zinnespreuk Perpetuô durat Virtus Doctrinaque rerum / Inque illam fors nil, quod dominatur, habet /. Owenus. / Al is 't dat alles sterft, de Deugd blijft altyd leven, / En niet als deugd alleen, kan t' eeuwig leven geven. / Door Corn. M. Spaenhoven der Parochie den Doel.

Niet weergevonden. Aangekondigd *Gaz. v. Antw.* 20-7-1781, als gedrukt en te bekomen bij Joannes G.J. De Roveroy, Katelijne Vest in den H. Joseph, bij de Meir te Antwerpen waar Spanoghe het drukkersambacht leerde sinds 16-5-1781.

B. Verschenen onder den naam C.M. Spanoghe, of naamloos, tijdens het Oostenrijksche bewind.

1782.

7 Wirook van blydschap... Zie n^{r} 2 van de drukken.

1784.

8 Lyk-sermoon... bisschop Wellens, en ander werk vervat in de Gener. collect. Wellens... Zie n^{rs} 11 en 14 van de drukken.

9 Het gedrag / van zyne K. en K. Majesteit / Josephus den II, / verdedigt voor de vierschaar / der billykheid; / Waar klaarlyk aangetoont word, dat Zyne K. en K. Majesteit / in 't geval is, het Recht der Vrye Vaart door de Ri- / vier de Schelde met de wapenen te weder eisschen, op de / gronden van de volgende vermaarde Rechtsgeleerde: / als H. de Groot, Puffendorff, Gundling, Barbeyrac, / Strube de Piermont, M. d'Argenteau en M. d'Aube. / Door / Justinus Flandricus. / - Complures se scelere contaminarunt imperii cupiditate. / Cic. de off. 3. - / [Vignet, voorstellend eene burcht aan een stroom waarop schepen. Antwerpen?] Gedrukt buiten

Alkmaar, / En zyn te koop tot Brugge / By Joseph Bogaert, Boekdrukker en Boekverkooper, / op d'oude Beurs, by d'Academie. / - MDCC.LXXXIV. 16,5 × 21,5. 4 + 38 blz.

Brussel, Rijksarchief, Rec. 40, blz. 123-164
Op blz. [3]: à l'auteur. 23 Fransche verzen, onderteekend M.D.L.C.
Op blz. [4]: Eer geschal aen den iverigen Schryver en Verdediger der Vrye Zee-vaert door de Schelde. 16 verzen, onderteekend A.B.A. Inleiding, van blz. 1-3.
Aangekondigd in de *Gaz. v. Antw.* op 18.2.1785. Prijs 3 ½ st. [0,32 f.].
Het op 11.3 en 1.4.1785 in dezelfde *Gaz. v. Antw.* aangekondigde 'Het regt van Z.K. Majesteyt...' te bekomen mits denzelfden prijs van 3 ½ st. is waarschijnlijk hetzelfde pamflet.
Blz. 25-38 van dit pamflet komt voor in het eerste deel van den *Verlichten Jonas,* (zie n^{r} 13 navolgend) blz. 84-97, met verschil in spelling, en bijvoeging op blz. 33 van het pamflet (= 92 van den *Verlichten Jonas*) van een korte paragraaf; blz. 97 van den *Verlichten Jonas*: Nu hebben wij voorgestelt, tot het einde van dit gezicht op dezelfde blz., ontbreekt in het pamflet. Blz. 3-24 van het pamflet ontbreken in den *Verlichten Jonas.*
De spelling werd waarschijnlijk verhollandscht om het pamflet in Noord-Nederland gemakkelijker te doen koopen.
Bij Joseph Bogaert te Brugge kon men ook inschrijven op den *Dagelykschen Mercurius*.

10 Droom / vanden Hollantschen / Nabuchodonosor / Den 18. Decembris 1717. 18,7 × 23. - 32 blz.

Gent, Bibl. der Univ. BL 9070 (29).

Op blz. [4]: Den Catholycken / Daniel / Leght uyt den 19. Decembris aen / den Hollantschen / Nabuchodonosor / Den voorgaenden Droom van den 18. der selve Maent.

Zie n^{r} 13 navolgend.

Aangekondigd op 11.3 en 1.4.1785 in *Gaz. v. Antw.* Prijs 4 st. [0,36 fr.] Komt voor in het 1^{e} dl. van den '*Verlichten Jonas*', blz. 121-163. Naar onze meening is het geraadpleegde, hier beschreven pamflet, niet het door Spanoghe aangekondigde, en in den '*Verlichten Jonas*' afgedrukte. Druk en spelling zijn bepaald ouder dan 1784; de druk is goed verzorgd. De Vereenigde Provincies hadden de barrièresteden reeds in 1782 ontruimd, aangezien Jozef II de forten had laten afbreken. In 1784 was er geen reden meer om te

schrijven: ‘gy bezit Venloo, Doornyck, Meenen, Ypre, Veurne, de Knocque, en het Casteel dat tot Namen is’ *(Verl. Jonas,* blz. 162). Het beschreven pamflet dagteekent waarschijnlijk van einde 1717, onder de regeering van Karel VI, en diende om tijdens de onderhandeingen met de Vereenigde Provincies de verlangens van de Zuidelijke Nederlanden tot uiting te brengen. Spanoghe zag er geen bezwaar in. ongeveer zeventig jaar later, dit naamloos pamflet, dat op den Hollander afgaf, in zijn toch ook naamloos verschenen werk op te nemen. Hij moderniseerde de spelling, en veranderde hier en daar een woord - zelfs om te verzachten! vb. ‘*Verlichte Jonas*’, blz. 161: ongelukkige Hollanders, waar het pamflet drukt: vervloekten Hollander. Nota's 279 en 283 van het pamflet werden niet afgedrukt, zoodat n^{rs} 279 tot 281 en 282-283 van den ‘*Verlichten Jonas*’ overeenstemmen met n^{rs} 280 tot 282, en 284-285 van het pamflet.

11 Het / Nederland / te / hueren / of te / koopen, / terstond te /aenveirden. / [Vignet] M.D.CC.LXXXIV. 12 × 20. - 36 blz.

Antwerpen, stadsarchief, pamflet n^{r} 588; Brussel Rijksarchief, Rec. 43, blz. 487-523; Gent, Bibl. der Univ., 233 A 202 (2); Mechelen, archief van het bisdom. bibl. Laenen, rel. révol. brab. 5 (A^{2}). Komt voor in het 2e dl. van den *Verlichten Jonas*, blz. 97-124. Zie n^{r} 13 navolgend. Het pamflet werd vertaald, zie n^{r} 12 hierna. Kleine verschillen in taal en spelling met het hoofdwerk; ook hier en daar een lichte wijziging. Zoo blz. 3 van het pamflet: ‘(dit) zal van somige aenmerkt worden als een al te stoute zaek, ja, eenige zullen het aenmerken, als of ik het dede...’; en de *Verlichte Jonas,* blz. 97: ‘(dit) zal van sommige als een al te stoute zaek aengezien worden, ja eenige zullen het aenmerken, als of ik het dede...’. Dit doet veronderstellen, dat de auteur zijn tekst van 1784 nogmaals heeft doorgewerkt alvorens hem in 1785 in den *Verlichten Jonas* af te drukken. Verder, overal waar de *Verlichte Jonas* drukt: het vereende nederland, heeft het pamflet enkel Neerland.

Het voorvalletje te Sas van Gent wordt integraal afgedrukt (zie n^{r} 12 navolgend).

Aangekondigd op 1-4-1785 in de *Gaz. v. Antw.* Prijs 3 ½ st. [0,32 fr.]

12 Les sept / Provinces- / Unies / a louer ou a vendre / présentement. - Traduction libre - / [Vignet] M.DCC. LXXXIV. 11.3 × 18. - 59 blz.

Antwerpen, Stadsbibliotheek, K 92054; Gent, Bibl. der Univ. 233 A 202 (3).

Vertaling van bovenstaande n^{r} 11.

Op blz. 3-4: Avis du traducteur.

De op blz. 119, 2e dl. van den *Verlichten Jonas* (zie n^{r} 13 navolgend) voorkomende voetnota over het gebeurde te Sas van Gent werd niet vertaald (zie boven n^{r} 11). Vergelijk verder: blz. 117 van den *Verlichten Jonas*: ‘gelyk ook de Stad Leyden, waer eenen zeer gevaerlyken oproer den 9 Juny van dit jaer 1784 begonst is...’ en blz. 48 van *Les sept Provinces:* ‘Le 9 Juin de cette année Leyden a vu le commencement d'une dangereuse sédition.’

1785

13 De zes-en-tagentig / wonderbaere / gezigten / ofte rampspoedige / voorzeggingen / van den / verligten / Jonas / der / agthiende eeuw / over het / trotserende / Nederlands / Ninive / verrykt door zes-en-tagentig / schoone printverbeeldingen. / Eersten [tweeden] deel [Vignet] / Gedrukt buyten Enchuyzen, / En te Koop, By de voornaemste Boekverkoopers / der 17 Nederlandsche Provintien. / 14 × 22. 224 en 216 blz.

Gent, Bibl. der Univ. 128 L 4; het eerste dl. zonder titelblad toegeschreven aan Dirk Pieterz (?), sign. 130 F 15; Mechelen, Stadsbibl.

Het tweede deel eindigt: Geschreven door eenen Hollands-lievenden Lands-genoôt.

Het eerste dl. bevat 24 ‘gezigten’ en 24 prenten, het tweede dl. 61 ‘gezigten’ en 61 prenten (het 37^{e} ontbreekt).

Gaspar Bouttats (Antw. 1648-1696) graveerde 58 prenten;
P. van Pinxen (Antw. 1702-1780) graveerde 18 prenten, alle nageteekend naar G. Bouttats van de eerste uitgave van Moons (1675-1702) (zie hieronder).
Ongeteekend: 9 prenten, alle naar G. Bouttats van de eerste uitg. van Moons (1675-1702) (zie hieronder).
De prenten komen voor in Jacobus Moons: *Zedelyke Lust-Warande,* 2e uitg. (29), dezelfde, *Sedelyken Vreugden-berg,* 2e uitg. (30) en dezelfde, *Zedelijk Vermaek-Tooneel,* 2e uitg. (26); de prent van zinnebeeld 20 is dezelfde als die van zinnebeeld 23 der Lust-Warande van dezelfde. Alle te Antwerpen, bij P.J. Parys, 1765? De prent van zinnebeeld 28 van den *Vreugden-berg* werd niet opgenomen.
Aangekondigd: *Gaz. v. Antw.* 4, 7 en 11-1-1785; 18-2, 11-3, 1-4, 29-7 en 23-9-1785. Inschrijving open tot 1-2-1785 (700 inschrijvers). 1e dl. afgeleverd 10-3-1785, 2e dl. 20-3-1785. Volledig te bekomen: 29-7-1785. Prijs 3: 17 [7, - fr.]; op 23-9-1785 is de prijs 3: 10 [6,35 fr.]
Afzonderlijk verschenen stukken: zie nrs 9-12 hierboven.
Wie is de auteur? Wij meenen Spanoghe, en het boek komt heel waarschijnlijk van zijne persen.
Dl 1, blz. 14 tot 30, beschrijft uitvoerig den beeldenstorm te Antwerpen.
Blz. 23: hier in onze Stad Antwerpen; blz. 24: binnen onze stad Antwerpen; blz. 29: onse Stad Antwerpen; blz. 32: in onze Stad van Antwerpen.
Dl. 1, blz. 84-97 behandelt het recht van Jozef II volgens rechtsgeleerden; alleen op te stellen door iemand die in de rechten gestudeerd heeft. Spanoghe had in de rechten gestudeerd.
Dl. 1, blz. 176-177 verhaalt uitvoerig wat de Hollanders te Doel - een klein polderdorp - bedreven. Spanoghe was te Doel geboren, en zijne ouders woonden er.
Dl. 1, blz. 196 haalt verzen aan van den Franschen poëet de Meyere, met hunne vertaling, en zelfde dl., blz. 200, een paar Italiaansche verzen van P. Benedetti met hunne vertaling. Waarschijnlijk leverde Spanoghe de vertaling van den Italiaanschen tekst van het leven van Labre.
Dl. 2, blz. 22: ‘ik, die nu geen Gods-geleerde was, nogte my oyt in die wetenschap hadde opgehouden...’ maar uit de Schrift bewijst hij het bestaan van het vagevuur. Spanoghe was theologant.
Dl. 2, blz. 119 haalt een persoonlijk voorval aan uit Sas-van-Gent, ‘in het land van Waes, in de Polders, omstreeks Antwerpen...’
Dl. 2, blz. 213. Chronograms voor 1785. Spanoghe was meester in het opstellen van jaarverzen.

Vergelijken wij den *Verligten Jonas* met het *Dictionnaire historique* van 1786, dan vinden wij zelfde papier, zelfde watermerk, zelfde lettertype. De wijze van behandeling van Moons werd behouden: een Latijnsch vers met vertaling in rijm, de beteekenis in rijm van het prentje, en de toepassing in proza van het zinnebeeld. De verzen, Nederlandsche en Latijnsche, zijn niet dezelfde als die van Moons, evenmin natuurlijk het prozagedeelte.

Zooals wij onder n^{r} 10 hierboven hebben doen opmerken, is het in dl. 1, blz. 121-163 voorkomende stuk '*Droom vanden Hollantschen Nabuchodonosor*' bepaald niet van de hand van Spanoghe, maar hij heeft dit rond 1717 verschenen pamflet integraal in zijn werk opgenomen. *Het verlost Nederland,* blz. 194, verwerpt de actie van Jozef II tegen Nederland, 'dees onderneming... die veel geld gekost heeft en met wynig of geen voordeel, gestaekt is...' Het lag in de lijn dat, bij een mislukking van die actie, Spanoghe reden genoeg had om zijn vroeger pamflet, dat toch naamloos verschenen was, te verloochenen.

Veillngscatalogussen: Hubert Bincken, Antwerpen, 19-1-1791, n^{r} 103, J.F. Willems, 1-2 en 3-5-1847, 2e dl., n^{r} 3843. Geeft als plaats van druk Gent aan. 2dln. in 1 geb. Frederic Verachter, Antwerpen 29-3-1864, n^{r} 1527. Geeft als datum op 1785, 2 dln. in 1 bd. 'Précurseur de la révolution Brabançonne'. 4,20 fr. Philippe Blommaert, Gent, 17.12.1872, n^{r} 91. C.P. Serrure, Brussel 23.10.1873, n^{r} 3580. Van de veiling Willems. 2,50 fr. Zelfde veiling n^{r} 3576: *Den Catholycken Daniel legt uyt den negenthienden december aen den hollandschen Nabuchodonosor,* titel van die verhandeling voorkomend op blz. 125 van den *Verligten Jonas,* dl. '(Pamphlet politique de l'époque de Charles VI au sujet de la navigation de l'Escaut). In -8° br. Manuscrit sur papier. - 2 frs. com. F.J.B. de Baillet, Antwerpen, 7.6.1875 & vlg. n^{r} 5680.

14 Zegen-wensch aen... de Nelis. Zie n^{r} 26 van de drukken.

1789.

15 Dagelyksche Mercurius... Zie n^{r} 43 van de drukken.

16 Mercure journalier... Zie n^{r} 47 van de drukken.

1790.

17 [Blz. 1:] 1. Chanson / Air: Je ne suis qu'une Bergère /

Ou êtes vous ma tendre Mere,... Onderaan: vercificavt [sic] le chev. M.... 20 9bre. - 2. Air: Ach Heer ach Heer! Keet myn leven / geen Rys-pap meer. Ider zal zien in korten tyd / Dat het Volk is misleyd [hier eindigt blz. 1 en blz. 2 gaat voort:] Want de Pruymen gaen naer onder... Onderaan: In de gevangenis gedigt, door C.M. Spanoghe.

[Blz. 3:] 3. Chanson / Il nous faut chanter avec joie,... Geen onderschrift.

[Blz. 4:] 4. Air: Patriplodique. O grooten dag, ô blyden stond!... Onderaan: In de gevangenis gedigt, op den kroondag van / den Kyzer door C.M. Spanoghe. 4 blz. 13,2 × 22,5. Gent, Bibl. der Univ., G. 17783.

Vercoullie, in zijn artikel over Spanoghe in *Biogr. Nat.,* vermeldt deze liederen na *Het verlost Nederland.* Voor dit laatste teekent hij den datum aan: 1791, en voegt bij dat het Spanoghe een paar weken gevangenisstraf te Antwerpen bezorgde. Bij zijn ontslag uit de gevangenis publiceerde Spanoghe dan bovenstaande liederen.

Dit is onjuist. Waarschijnlijk verschenen in de eerste dagen van December 1790, na het herstel van het Oostenrijksche bewind. Gedigt op den Kroon-dag van den Kyzer. De bedoelde keizer is Leopold II, die zijn broeder Jozef II opvolgde; zijn kroning greep plaats op 9 October 1790; dit voor het laatste lied.

Het eerste lied teekent aan: 20 November; van 1790 dan.

'*Levensbeschryving*' tweede brief van een onzeydigen persoon, blz. 15-16: 'wil ik Ul. het uyttrekzel van een Liedeken geven, hetwelk ik van eenen goeden Vrind van den Heer Macmahon heb bekomen, welken my verzekert heeft, dat de Heer Spanoghe dit in zyn gevangenis by de Cellebroeders gemaekt heeft, den 28 October [volgt een lied: Wel Confreers ik moet verklaeren...] Aangezien de tweede brief van eenen onzeydigen persoon de datum draagt van 24 Januari 1791, is die 28 October van 't jaar 1790.

Op het ex. van de Bibl. der Universiteit te Gent is met inkt aangeduid: 20 November 1790, en onderaan met potlood: Gent V. d. Schueren. Deze drukker gaf in 1779 van Spanoghe '*De nieuwe vreugdig-klinckende cither*' uit, en zal in 1799 van hem '*L'institution des enfants...*' uitgeven.

Het vierde lied is een tegenhanger van het 'Liedeken... O blyden dag, o soeten stond, Waer door aen Brabant word gejond...' voorkomend in '*Versamelinge van cretieke stukken...*' door Sincerus Regt- uyt [= J.J. Vanden Elsken], Brussel 1790, dl. II, blz. 96-97, en ook afzonderlijk.

1790?

18 De zegevierende Jonas of het verloste vaderland.

Niet weergevonden. Aldus vermeld in het '*Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche Letterkunde*' door G. Fredericks en F. Jos. Van den Branden, Amsterdam, L.J. Veen - Gent, A. Siffer, nieuwe druk 1891, blz. 744-745, zonder opgave van datum.
Wij meenen dat het werk te dateeren valt begin December 1790, bij den terugkeer van de Oostenrijkers in België. De naam Jonas komt ook voor in het boek van 1785. *De zes-en-tagentig wonderbaere gezigten... van den verligten Jonas,* dat wij aan Spanoghe toeschrijven. (Zie n^{r} 13 van de werken).

1790-1792.

19 Levens-beschryving / der / Nederlandsche / ex-souveryne bloedhonden, / en van des zelfs aenhang, / of / Verhael der vervolgingen, plunderingen, moorden / en verder gruweldaeden, geduerende de eenjaerige / heersching der Souveryne Roof-vogels, door de / waere Heyntjes-kalanten, in de Oostenryksche / Nederlanden, gepleegt; voorgestelt in 36 brieven. / Door Fidelis Regtuyt. / [Eersten deel] [Tweeden deel] [Derden deel] / [Vignet] / Te Veropolis, by Deodatus Waerzegger, / in den zegenpraelenden Arend, in de Rotte- / Leeuw-straet, regt over 't Jenevelhuys / den blinden Kardinael. 3dln. form. 13,5 × 23.

Antwerpen, Stadsbibl. K 44125: de eerste zeven brieven, zonder de inleiding 'Tot den lezer'; Brussel, Kon. Bibl. II 8122, dl. 30, n^{r} 5, 8°: brieven XXV, XXVI, en XXXIV; Brussel, Kon. Bibl. afd. MSS, fonds Goethals, G. 1971: de 3 dln. volledig; Gent Bibl. der Univ., 233 A 130 ([1]), de 3 dln; ontbreken brieven XIX, XXI, XXII, XXVII, XXVIII, XXIX, XXXI, XXXIII, XXXIV, XXXV.

De vignetten van dln 1 en 2 zijn dezelfde; dit van dl 3 verschilt. Elk deel bevat 12 brieven; het eerste deel wordt bovendien voorafgegaan door een 'Tot den lezer', groot 24 blz., dat afbreekt op het woord Kik (waarschijnlijk vergeten: -ker). De brieven van dl 1 zijn afzonderlijk

gepagineerd (elk 24 blz.). De pagineering van dl 2 loopt van blz. 1 tot 288; deze van dl 3 van blz. 1 tot 328. Brief XXI heeft verkeerdelijk blz. 112, 113 en 114 voor 212, 213, 214; XXVI. brief heeft blz. 41-48 dubbel gepagineerd. Moet zijn: 33-40 voor de katern beginnend op blz. 41 met ‘gebaet’, en eindigend op blz. 48 met ‘slegt’. Brief XXXII loopt van blz. 169 tot 182; XXXIII van 183 tot 206 (blz. 190, 191 en 192 verkeerdelijk gepagineerd 180, 181, 182); XXXIV van 207 tot 230; XXXV van 231 tot 256, en XXXVI van 257 tot 328.

De Brieven dragen volgende datums:
I: 24-12-1790; II: 24-1-1791; III: 10-2-1791; IV: 15-2-1791; V: 20-2-1791; VI: 25-2-1791; VII: 2-3-1791; VIII: 10-3-1791; IX: 15-3-1791; X: 25-3-1791; XI: 31-3-1791; XII: 5-4-1791; XIII: 16-4-1791; XIV: 26-4-1791; XV: 3-5-1791; XVI: 9-5-1791; XVII: 16-5-1791; XVIII: 18-5-1791; XIX: 30-5-1791; XX: 6-6-1791; XXI: 21-6-1791; XXII: 25-6-1791; XXIII: 1-7-1791; XXIV: 10-7-1791; XXV: 16-7-1791; XXVI: 26-7-1791; XXVII: 12-8-1791; XXVIII: 30-8-1791; XXIX: 10-9-1791; XXX: 30-9-1791; XXXI: 20-11-1791; XXXII: 6-12-1791; XXXIII: 20-12-1791; XXXIV: 31-12-1791; XXXV: 14-1-1792; XXXVI: 6-2-1792.

De eerste zeven brieven hebben als opschrift: [I.] Brief, / van eenen / onzeydigen persoon, / Geschreven uyt Antwerpen, den [24 December 1790] aen Synen Vrind tot Brussel. Van brief VIII af tot het einde: ... aen Synen Vrind tot Bergen-op-Zoom. Waarom die verandering? Schrijver verklaart dit als volgt: Vernemende, dat U-l. de Hoofd-stad Brussel hebt verlaeten, ten eynde van te Bergen-op-Zoom aen de hand te zyn, om al de wegen der gevlugte rebelle in de oog te houden, zal ik intusschen voortgaen met U-l. er myn brieven, even als te Brussel, over te zenden:...’ (VIII. Brief, blz. 1).

Onder de hoofding komt het opschrift: Heer en Vrind, dan de inhoud van den brief. Onderaan het einde van elken brief: 'T vervolg per naeste. Onderaan dln 1 en 2: Eynde van het eersten [tweeden] deel. Onderaan het 3e dl: Eynde van het derden en laetsten deel.

Het titelblad van de 3 dln wordt aanzien als blz. 1 en 2, zoodat het 'Tot den lezer' en de brieven XIII en XXV op blz. 3 aanvangen.

Schrijver bericht onderaan blz. 24 van het 'Tot den lezer' vooraan dl 1: 'N.B. Op 't eynde van 't derden deel zal men een algemeenen bladwyzer en naemlyst vinden, en met den 24sten Brief zal de tytel-plaet van 't eersten deel uytgegeven worden'. Daarom ontbreekt aan het ex. van de stadsbibl. van Antwerpen het titelblad. Ook was van den beginne af het aantal van 36 brieven nog niet vastgesteld, aangezien schrijver op blz. 23 van den II. Brief van 24-1-1791 verklaart: 'Ik zal U-l... wekelyks eenen brief zenden... en, zoo ik gisse, zal dit nog 32 à 33 brieven bedraegen'. De brieven volgen elkaar niet wekelijks op.

Uit de tekst, en uit het verslag van Rumoldus J.M. Torfs dd. 4 Mei 1791 (Rijksarch. Brussel, Geheime Raad. 1066A) blijkt dat Spanoghe bepaald de auteur is van de '*Levensbeschryving....*'. En hij maakt ze bekend aan het publiek. Immers, wij lezen op blz. 188 van '*Het Verlost Nederland*': '... Dit zijn de vrome daeden, die de Nederlandsche Geloofstryders begaen hebben! Om ze alle aen te haelen zoud men een bezonder werk moeten maeken; want men rekent in de Provintie van Brabant alleen omtrent twee duyzend slagtoffers der Patriotische wreedhyd, in de Provintie Namen telt men er omtrent zeven hondert, en vervolgendlyk, minder of meerder, in de ander provintien: om er zig een goed denkbeeld van te vormen moet men de *levens -beschryving der Nederlandsche ex-souveryne bloedhonden en van des zelfs aenhang,* dry deelen in groot 8o, lezen; want zou men zeker fransch wenkje, getytelt: *le Martiriologe Belgique* wilt raedplegen, dan zal men zig bedrogen vinden; dit is opgehoopt van logens...' Fidelis Regtuyt, in tegenstelling met Sincerus-Recht-uyt: Jan Jozef Vanden Elsken, alias Keuremenne, zijn vijand.

Op blz. 49 van den XXVII. Brief (12 Aug. 1791) wordt bericht: ‘Ziende dat den gewoonelyken Schryver de brieven staekt heb ik uyt iever aengenomen die te componeren; mynen stiel kan aen den synen niet, maer ik zal dog de waerhyd zeggen, gelyk hy gedaen heeft, op dat het estimabel werk... in de zes en dertig beloofde brieven voltrokken zy’. Wahrheit of Dichtung? Waarschijnlijk het laatste. Tusschen 30 September en 20 November verschijnt geen brief. De oudste zoon van Spanoghe, Joannes Raymundus Antonius, was op 19 September 1791 te Doel overleden, en de beproefde vader had waarschijnlijk den moed niet om onmiddellijk daarop de pen ter hand te nemen.

Wie drukte dit werk? Dit konden wij niet achterhalen. Was het J.J. Jorez zoon, van Brussel, met wien Spanoghe in betrekking was, en die in 1793 voor hem de ‘Déscription’ drukte?

Naar onze opvatting hebben wij hier te doen met 36 politieke pamfletten, en niet met een blad behoorend tot de reeks der Antwerpsche couranten. De ‘vrome daeden’ van de patriotten uit Aarschot, Antwerpen, Bergen in Henegouwen, Brussel, Diest, Doel, Doornik, Geel, Gent, Leuven, Lier, Mechelen, Roermond (Ndl.), St Niklaas Waas, Tienen, Weert, (Ndl.), Zoutleeuw en andere gemeenten van minder belang worden er in bekend gemaakt. 't Is de ‘chronique scandaleuse’ van de Brabantsche omwenteling, en de schrijver neemt geen blad voor den mond, zoodat het werk b.v. ongeschikt is om voor een bloemlezing voor schoolgebruik in aanmerking te komen! Bij voldoende schifting en tot vergelijking met andere bronnen echter voor de geschiedenis van de Brabantsche omwenteling, vooral in het Antwerpsche en te Brussel, van belang. Schrijver is welbekend met de niet minder gezouten pamfletten van dien tijd: *Histoire secrète et anecdotique de l'insurrection belgique ou Van der Noot*, en *Les masques arrachés*, beide van Alexandre-Louis-Bertrand Robineau, en verhaalt soms voorvallen op gelijkaardige wijze. Mogen wij hierbij prof. Frans van Kalken, die deze werkjes in zijn ‘*Madame de Bellem*, *la Pom-*

padour des Pays-Bas', Brussel, 1923, citeert, op het volgende opmerkzaam maken: Hij bericht op blz. 10, noot 2, van zijn werk dat, naar Hr des Courtils in het Brusselsch dagblad '*La Nation Belge*' van rond 20 Januari 1922 onder den titel '*La maîtnesse de Van der Noot*' mededeelt, Jeanne Pinaut te Brussel zou geboren zijn, in werkelijkheid Catherine Petit heette, en de dochter was van een armen tingieter. Hr des Courtils duidt de herkomst niet aan van die inlichting. De '*Levens-beschryving...*' kent een Catherine Petit. Zoo XXVI. Brief... 26-7-1791, blz. 47-48, (uit Chimay):... Carpentier was den genipten vrind van de vrouw, en alvolgens om haeren wil van Clause, den liefhebber van Jouffrouw Petit, bygenaemt Pineau'. En XXXVI. Brief... 6-2-1792, blz. 289-290: 'Cathrien Petit, bygenaemt de Pineau, de ondeugende en onbeschoefte dogter van den tingieter Petit, betaelde... en zy verzogt ten haeren huyse de schepenen Durieux en Defacqz...; dees hooge en mogende vrouw had zitting in de kamer der geestelykheyd...; zy had nog onmiddelyk onder haer bevelen Wisbecque, Durieux, &c. &c. en des wird in deze het spreekwoord bewaerhyd; dat het goed is vrind van een Hoer te zyn.' Dit wordt vermeld onder Bergen in Henegouwen. Catherine Petit is dus een 'Montoise', die ook den bijnaam van 'la Pineau' had, en is niet Mme de Bellem die, naar Spanoghe in het 'Tot den Lezer', blz. 5 van dl 1 der '*Levens-beschryving...*' en op blz. 153 van '*Het verlost Nederland*' schrijft, op 1 Maart 1734 in een hut der voorgeborchten van Namen geboren is, dochter van Jacobus Pineau, schoenlapper, en Marianna La Trouille, en die op 3 Juli 1751 naar Brussel kwam.

A. Warzée, *Essai historique et critique sur les journaux belges*, Gent-Brussel 1845, blz. 240, n^{r} 4°, meldt Ontzeyden Brieven. - Dit weekblad, ook uitgegeven door Spanoghe, verscheen in 1791. Op 4 Mei waren er 13 of 14 nummers van verschenen. Volgens een rapport te dien tijde aan de regeering gezonden, was de eer van verscheidene families door dit blaadje geschonden.

Lod. Torfs *Tijdmatig register der periodische drukpers van Antwerpen*, Antwerpen, 1873, blz. 6, vertaalt de gegevens van Warzée, en voegt er bij: 'Het is ons niet gebleken of het daarop verboden werd; doch het heeft zich niet heel verre kunnen rekken, en de weinige nummers, die men ervan bezit, zijn uiterst zeldzaam.'

J.B. Vervliet, *Journaux et recueils périodiques d'Anvers (1605-1867) (Extrait des Ephéméridiophiles)*, Brussel 1891, blz. 8 vermeldt: *Ontzeyde Brieven* (Impr. C.-M. Spanoghe). (N.B.: de datum 1er vendémiaire de l'an V, die er op volgt, betreft het onderstaande *Courrier van het departement der Twee Nethen,* is dus door den zetter twee lijnen te hoog geplaatst).

Kan. Fl. Prims, *De Katholieke dagbladpers te Antwerpen*, Antwerpen 1935, blz. 15-16, vermeldt dat van de *Ontzeyde Brieven*, uitgever Spanoghe, een paar dozijn nummers bekend zijn. 'Personen die er zich in belasterd zagen, hebben reeds in Mei 1791 een klacht bij de regeering ingediend. En welk gevolg daar nu ook aan gegeven geweest is, kort daarop wordt de uitgave van de *Ontzeyde Brieven* geschorst'. Zie onder nr 47 van de drukken.

Amédée Arents, in '*Zestig! Gedenkboek ter eere van Hendrik van Tichelen*, Hoogstraten 1943, bijdrage: Antwerpsche nieuwsbladen en courantiers voor 1800', blz. 149, vermeldt de *Brieven van eenen onzeydigen persoon;* de eerste die de juiste ondertitel aangeeft. Hij merkt ook op dat Torfs en Warzée dit blaadje '*Ontzeyde Brieven*' noemen. Hij spreekt van wekelijksche brieven en, alhoewel hij waarschijnlijk alleen beschikte over het ex. van de Stadsbibl. te Antwerpen, bericht hij dat 13 of 14 nummers het licht zagen tot op 4 Mei 1791, de bewering van Warzée herhalend.

Hoofdzakelijk steunen allen op Warzée. Wij betwijfelen echter dat een van de bovenaangehaalde auteurs, behalve Hr A. Arents, wel een ex. der brieven in handen heeft gehad, zooniet zouden zij den ondertitel niet verminken. Wat zin heeft ontzeyde brieven? Spanoghe wil zich doen doorgaan voor hem die personen en gebeurtenissen onpartijdig beoordeelen zal. Maar...

De eerste twee deelen van de '*Levens-beschryving...*' uit de verzameling Gust. van Havre, werden verkocht te Amsterdam door de zorgen van Fred. Muller & Co op 14 December 1905, en aangekocht door de Universiteit van Chicago, V.S. Waarschijnlijk de 2 dln voorkomend onder n^{r} 6452 in de veiling J.B.Th. de Jonghe, Brussel, 1861, 2e dl, blz. 263.

1791.

20 Den / vuerigen / wensch / van pligtverrigting, / voorgedragen / aen het volk / van Brussel, / Door C.M. Spanoghe. / 13,5 × 22,5. - 7 blz.

Brussel, Kon. Bibl. II 8122 dl 30, 7; Gent, Bibl. der Univ. G 17681. Catal. pièces révol. brab., Brussel, Alg. Rijksarch., dl 103, blz. 326, vermeldt een uitgaaf gr. 8°, 12 blz.
Proza. Op blz. 5 vangt aan in vers: 'De bitter Lyk-traenen der getrouwe Onderdaenen, gevolgt door de zegen-wenschingen van heyl en vrede, door C.M. Spanoghe. - Dilectus Deo & hominibus, recto cogitantibus, cujus memoria in benedictione est. eccl. v.l.c. xxx. - Hy was Godt en de welpeyzende luyden aengenaem, welkers geheugen in de zegeninge staet. Den grooten Joseph... Na de verzen volgend N.B.: 'Den dienst zal geschieden Zaturdag, 26 February 1791, in de kerk van Koudenberg, ten 11 ueren voor noen, en de kaerten, tot uytreyking van brood, zullen Maendag aenstaende te bekomen zyn.'
Dus vóór Maandag 21 Februari 1791 gedrukt.
De dichter van de *Doelsche nymph* en de *Doelsche Melpomine* moest ook de stem verheffen bij het overlijden van Jozef II, voorgevallen op Zaterdag 20 Februari 1790. Gezien de omstandigheden, deed hij het op het jaargetijde, zoodra Oostenrijk de Zuidelijke Nederlanden teruggewonnen had.

21 Inschryvens / Voorwaerde, / op een zeer aenbelangend werk, / voor tytel voerende: / *Het verlost / Nederland,* / Verheerlykt door de lang gewenschte aenkomst huner Koning- / lyke Hoogheden, de Arts-Hertogin Maria Christina, / en den Koninglyken Prins Albertus Casimirus van / Saxen-Teschen, Gouverneurs Generael der Oostenryk- /

sche Nederlanden, enz. enz. en de daer op volgende / Inhulding Syns Roomsch Kyzerlyke Majestyt, Leopol- / dus den II., als Hertog van Brabant, Limburg, Lux- / emburg en Guelderland, als Graeve van Vlaenderen, / Namen en Henegouw, als Heer van Mechelen, enz. / Waer by gevoegt is een voorafgaende Beschryving van / het eenjaerig heerschend Staeten-roof-en moord-jaer. 14. × 22.5. - 8 blz.

Gent, Bibl. der Univ. 233 A 126 (34).

Het prospectus vangt aan op blz [1]: ‘Dit werk zal, buyten een omstandig verhael van den opstand en des zelfs gevolgen, een verzaemeling van verscheyde geheyme bewerkingen en aenslagen vervatten, die tot heden toe het ligt niet gezien hebben: om zig een klyn denkbeeld van 't zelven te vormen, zal ik hier nevens eenen korten uytleg van ieder Print-verbeelding geven, die zeer cierlijk in 't koper zullen gesneden zyn.’ Dan volgt de beschrijving van dertig ‘print-verbeeldingen’. De volgorde ervan stemt niet overeen met deze waarop zij voorkomen in ‘*Het verlost Nederland*’, dat ook geen 30, maar wel 29 prenten telt. Er ontbreekt daar op de blz. 5 van het prospectus aldus beschreven ‘negentiende Print-verbeelding’: ‘De eyschelykhyd van den patriploddismus en de rampen die hy in 't algemeen veroorzaekt heeft, afgebeeld door een verdomde ziel, welkers lof de vuerspouwende, gehoornde en vliegende Draeken, ondersteunt door de vergiftige, gehoornde en scherp-stekende Griffioens, uytblaezen en rondgalmen.’ Na de beschrijving van de 30^{e} prent volgt dan op blz. 8: ‘Uyt den uytleg der Print-verbeeldingen zal een iegelyk genoegzaem de verhandelingen van dit agtbaer werk konnen bevroeyen, dus blyft er niets over als te zeggen: dat het zelven uyt een Boekdeel in -4to zal bestaen, gedrukt op goed papier; dat de aflevering zal geschieden op 't eynde dezer loopende maend Juny, of uyterlyk in 't begin der aenstaende maend July, en dat men op 't zelven kan inschryven tot den 26 dezer maend Juny voormeld, ten pryze van 3-10-0 [6,35 fr.], zullende naer den gemelden tyd, en zelfs in een klyn aental exemplaers,

niet minder als twee kroonen [11,43 fr.] te bekomen zyn. De inschryving geschied by den uytgever, of om beter te zeggen, by des zelfs principaelen, de Heer Haeck, Boekverkooper te Rotterdam, ... Brugge, Van Hees, Gend by Le Maire, Ipre by Walwein... Brussel by Jorez zoon, en de La Haye, ... Antwerpen by Kramer, op den hoek van de Groendal-straet... te Aken op 't Post-komptoir...' Er worden 13 Noord-Nederlandsche, 14 Zuid-Nederlandsche, en 1 Duitsche plaatsen opgesomd.

Zie navolgend n^{r} 22.

22 Het / verlost /Nederland, / vereerlykt / door de lang gewenschte aenkomst huner / koninglyke hoogheden, / de arts-hertogin Maria Christina, / en den / koninglyken Prins / Albertus Casimirus, / gouverneurs en kapityns-generael der / Oostenryksche Nederlanden, enz. enz. / En de daer op volgende Inhulding Syns Roomsch Kyzerlyke Majestyt, Leopol- / dus den II., als Hertog van Brabant, Limburg, Luxemburg en Guelderland, / als Graeve van Vlaenderen, Namen en Henegouw, als Heer van Mechelen, / enz. Waer by gevoegt is een voorafgaende Beschryving van het eenjaerig heer- / schend Staeten-roof en moord-jaer, verciert met schoone Printen. / Door C.M.S. xx [Vignet] Uyt de Drukkerey der Waerhyd; het eersten gelukkig naer / het moordjaer. [1791]. 21 × 27.5 - 280 blz. genummerd IV tot VIII en van 10 tot 280.

Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, B 2732; Stadsbibl. K 7449; Brussel, Kon. bibl. V.B. 10317 69/40; Gent, Bibl. der Univ. 130 T 12-A 2351; Mechelen, Bibl. v.h. Groot Seminarie.

Dit is het werk dat aangekondigd werd door de onder voorgaande nummer besproken '*Inschryvens Voorwaerde*'. De auteur is bepaald C.M. Spanoghe; hij verwijst nl. naar 'mynen *Dagelykschen Mercurius*' (blz. 48, 162, 223, 257), en in dienzelfden '*Dagelykschen Mercurius*' doet hij zich kennen als opsteller en uitgever van die courant (n^{r} 90 van

15 October 1789, blz. 359). Het moordjaar volgens Spanoghe is 1790 (Brabantsche omwenteling); het eerste jaar daarna is dus 1791.

Maar hier is weer een moeilijkheid op te lossen. Op blz. 188 van '*Het verlost Nederland*' verwijst Spanoghe naar de '*Levens-beschryving*' (zie onder n^{r} 19 van de werken), en vermeldt de drie dln. De 36^{e} brief is gedateerd van 6 Februari 1792. Als nu '*Het verlost Nederland*' in 1791 verscheen, hoe kan het dan verwijzen naar een verzameling brieven, waarvan de laatste in 1792 het licht zagen? De datum van uitgave van '*Het verlost Nederland*' op 1792 stellen gaat ook niet op, gezien volgende, op blz. II voorkomende '*Waerschouwing aen de bezitters van dit werk*': 'De uytgestrekthyd der stof en de bekroning van een menigte egte stukken hebben my genoodzaekt dit Werk, met den uyttrek der kyzerlyke uyt Brussel, te staeken: het vervolg van den Nederlandschen opstand zal een boekdeel, ruym zoo groot als dees, uytmaeken; voorzien van een diergelyk aental printverbeeldingen, zal het aen de inteekenaers, binnen het verloop van twee maenden, ten pryze van f. 3-10-0 Brabants courant geld afgelevert worden; prys, die men insgelyks voor dit boekdeel betaelt heeft, en naer verloop van vier weken, te beginnen met 24 October 1791, zal het twee kyzerlyke kroonen moeten kosten, even als dit Boekdeel nu verkogt word'. En de voormelde '*Inschryvens Voorwaerde*' kondigde de aflevering reeds aan voor einde Juni - begin Juli [1791]. Hoe dit uitgelegd? Met den 24^{n} brief. dd. 10 Juli 1791, van de '*Levens-beschryving*' werd het titelblad van het eerste deel bezorgd, waarin het totaal van 36 brieven aangegeven wordt (daarom is ook de 36^{e} brief buiten verhouding uitgebreid vergeleken met de voorgaande); de schrijver bericht in het 'Tot den lezer' van het eerste deel, dat het werk uit 3 dln zou bestaan. Hij kan dus naar die geplande, maar nog niet volledig verschenen drie deelen verwijzen.

'*Het verlost Nederland*' verscheen rond einde September 1791, (twee maand vóór 24 October plus vier weken).

29 prenten, waarvan 16 geteekend J.C.P., 10 geteekend

F.O., en 3 geteekend F. Ottens. Deze prenten komen voor, naast vele andere, in '*Het groot natuer- en zedekundig wereldtoneel...* uit Ripa... en H.K. Poot. Delft, Reinier Boitet, Stads-Drukker, 3 dln, 1e 1726 (1743), 2e 1743, 3e 1750, behalve de prent afgedrukt op blz. 270 van '*Het verlost Nederland*', die F.O. geteekend is. Zoo komen wij te weten dat J.C.P. = Jan Caspar Philips, plaatsnijder, etser, teekenaar, waarschijnlijk in Duitschland geboren, werkzaam te Amsterdam in 1736 en volgende jaren, en daar begraven op 24 April 1775. - F.O. = Frederik Ottens, insgelijks plaatsnijder, etser en teekenaar, geboren te Amsterdam, en daar werkzaam tusschen 1718 en 1727.

De prenten hebben hier en daar kleine veranderingen ondergaan; eenige tekst werd er bijgevoegd, om ze min of meer in verband te brengen met het behandelde. Zoo op blz. 147, 152, 169, 249, 253, 270, 272, 274, 279. De plaatsnijder, die de wijzigingen aanbracht, kende waarschijnlijk geen Nederlandsch (b.v. blz. 253, Bynd i. pl. v. eynd; blz. 279: ik bezherm i. pl. v. bescherm, e.a.), maar wel Fransch (blz. 169: Générael). Was het nogmaals Godin?

Waar werd dit werk gedrukt? Naar onze meening, bij Reinier Boitet te Delft, of diens opvolger (de Groot?). In 1750 nog bezat deze, naar hooger opgeteekend, de platen van de in '*Het verlost Nederland*' voorkomende prenten. De '*Inschryvens Voorwaerde*' noemt den uitgever niet, maar wel 'des zelfs principaelen', en vermeldt de Noord-Nederlansche boekhandelaars eerst. Daarbij, de druk en hier en daar de spelling - vrijheid van den zetter? - verraden dat dit werk uit een Noord-Nederlandsche drukkerij komt; het verschil tusschen '*Het verlost Nederland*' en de '*Levensschryving*' b.v. is groot! Spanoghe dichtte graag, en zelfs in dit politieke pamflet vindt hij gelegenheid den Parnassus te bestijgen:

1o In de '*Voorberigtende inlyding*', blz. VIII, vertaalt hij verzen van Volaire's '*Ode sur le fanatisme*', 1732 (Oeuvres de Voltaire, éd. Bruxelles 1829, t. VI, p. 24), verzen 21-30; 41-60; 71-80; 111-120.

2o Blz. 56. - 14 vertaalde verzen van Marcellus Palin-

genius (Pietro-Angelo Manzoli), met den Latijnschen tekst er naast. Uit '*Zodiacus vitae*', verzen 586-599 van boek V (Leo), blz. 125-6 van de uitg. Joannes Hofhout, Rotterdam, 1722.

3º Blz. 130. - Uit La Fontaine's fabel: *Démocrite et les Abderitains*, verzen 1 tot 5, en de 5 verzen van de moraal, toegepast op de politiek.

4º Blz. 136. - Uit La Fontaine's fabel: *L'âne revêtu de la peau du lion.* Vrij vertaald, zonder de moraal. De 6 verzen die Spanoghe als moraal volgen laat, zijn van eigen vinding.

5º Blz. 146. - Uit La Fontaine's fabel: *Le loup et la cigogne.* Volledig vertaald. De 6 verzen moraal zijn van Spanoghe zelf.

6º Blz. 161. - Uit La Fontaine's fabel: *La tête et la queue du serpent.* Vrij vertaald. De laatste regel is van Spanoghe.

7º Blz. 168. - 13 verzen (toemaatje) op van Eupen. Van Spanoghe zelf.

8º Blz. 255. - 6 vertaalde verzen naar J.B. Rousseau *Esprit né pour servir d'exemple...* (Oeuvres de J.B. Rousseau, Paris Lefèvre 1820, t. I, livre II, ode IV à M. d'Ursé). Ideeën door J.B. Rousseau ontleend aan Horatius' ode aan Dellius: Aequam memento! enz., 2e boek, 3e ode.
Prijs: f. 3-10-0 Brabantsch courant geld [6,35 fr.] bij inschrijving, later gebracht op twee keizerlijke kronen [11,43 fr.]. Zie hierboven '*Inschryvings Voorwaerde*', en blz [II] van '*Het verlost Nederland*'. Het aangekondigde '*Vervolg van den Nederlandschen opstand*' is niet verschenen.

Op blz. 275 een smeekschrift aan HH. KK. Hoogheden Maria Christina en Albertus Casimirus, de landvoogden, gedagteekend 15 Augustus 1791, door... C.M. Spanoghe, 'ontfanger der imposten op de wynen tot Antwerpen', e.a., om terug in bediening gesteld te worden. Spanoghe vergelijkt zijn geval met dit van Stalpaert van Lier, ex-Jezuïet.

Op het ex. van het museum Plantin-Moretus te Antwerpen is een knipsel uit een boekencatalogus gekleefd, waarop vermeld: 'Spanoghe, l'imprimeur et l'auteur de ce livre, dût fuir d'Anvers et se cacher au retour des patriotes, pour

avoir publié contre eux ce violent ouvrage'. Terugkeer van de patriotten in 1791? En waar drukte dan Spanoge dit werk?

Veilingscatalogussen:

van Hulthem, Gent, 1836-7, n^{r} 27118. Vermeldt Antwerpen 1791, door C. Ab. Sxx.

Rymenans, Gent, 6-6-1842 en vlg., n^{r} 6155.

J.F. Willems, Gent, 1, 2 en 3-5-1847, 1^{e} dl, n^{r} 1522. 'Volgens catal. v. Hulthem n^{r} 27118 gedrukt te Antwerpen 1791, en vlg. cat. Van de Velde n^{r} 11132, is het boek opgesteld door C.M. Spanoghe. De platen zijn van F. Otten en J.C.P.' (J. Fr. Willems); verkocht 2 fr.

Borluut de Noortdonck, Gent, 19-7-1858 en vlg., dl II, n^{r} 3719. Auteur Spanoghe, gedrukt te Antwerpen. Prenten van F. Ottens; verkocht 6 fr.

François du Bus, Gent 26-4-1875, 3^{e} dl, n^{r} 6551.

Paul Cogels, 7, 12-10-1912, Antwerpen, n^{r} 961. Verkocht 3 fr.

De Tavernier, Antwerpen, 8-3-1916 en vlg., n^{r} 591; verkocht 12 fr., en dezelfde, Antwerpen 15 en 16-1-1917, n^{r} 694.

23 Boeren / almanach / betrekkelyk tot de een-jaerige / Nederlandsche Regeringe / Van de Souvereyne Roof-Vogels. / Voor het jaer 1791 / [Vignet] Tot Maestricht, / By Ildefonsus Dikmuts, op de Souvereyne / Meening-plaets, regtover den Preekheeren Refter / in de gekroonde Muyl-Esels. / met dry-dobbel Approbatie. 12 × 19. 34 blz.

Gent, Bibl. der Univ. 233 A 208.

Vooraan: 'Goed-Keuring, en Andere Approbatien'.

Ironisch. Vidit Ernestus Keuremenne...

In vorm van almanach. Vb.: 3 Aprilis (V. Zond. Laetare). s. Chionia, patronersse tegens de onkuysche prelaeten, in de kapelle van het bisdom van Antwerpen. - 12 Julius. dynsd. s. Epiphana, patronersse tegens de dwaese aenroepers van den schelmschen H. Vander Noot, in de collegiale kerke tot Anderlecht by Brussel. - 29 Julius vryd. s. Callinicus,

patroon tegens degene die om Christus seggen sot te zyn, in de penitentiers kapelle tot Antwerpen. [= van Eupen].

Eindigt op blz. 34 met een Latijnsch zes-regelig ‘Oud Graf-schrift, Eertyds gemaekt voor den nog levenden en nu meer als eenen kiekenkorf doorlugtigen met schriften en werken, Predikant der Liefde, alhier by-gevoegt ten dienste der Antwerpsche Steen-snyders’. Op bisschop Nelis?

Vooral gericht tegen de geestelijken. Wij meenen dit spotschrift aan Spanoghe te mogen toeschrijven.

24 Decret / Bevelende weder te geven / de Pensioenen / ten tyde / Der Revolte / Onbehoorlyk genoóten, / met eenen Prologue / Gemaekt door den Eerweerden / Pater Flessche, Augustyn. / [Vignet] Tot Mechelen, / En word verkogt / Tot Brussel, by Spannoghe. / Tot Gend, by Lemaire. / Tot Brugge, by van Hese. / Tot Ipre, by Bolle. / M.D.CC.XCI. 12 × 19. 8 blz.

Gent, Bibl. der Univ. 233 A 127 (20).

Drie blz. inleiding, gevolgd door het decreet dd. Brussel 6 Juni 1791, van Florimond, graaf de Mercy-Argenteau, gericht tot het Mechelsche magistraat, in Nederlandsche en Fransche tekst.

Dus te dateeren na 6 Juni 1791.

Verkrijgbaar bij dezelfde boekhandelaars als ‘*Den herderlyken Brief.* (zie n^{r} 27). Waarschijnlijk ook bij Louis & Philippe Le Maire te Gent gedrukt, ofschoon Ferd. Vanderhaeghen het pamflet niet vermeldt in de *Bibl. gantoise.*

Waarschijnlijk ook van Spanoghe.

25 Kort-bondig / Verhael / Van die gebeurtenisse aen die Heeren Stae- / ten van Brabant tot Brussel op den / 24 Februari 1791, korts naer noen / tusschen een en twee ueren. 12,5 × 21. 12 blz.

Brussel, Kon. bibl. II 8122, recueil XXX, n^{r} 9, 8°.

Proza. Op blz. 11 komt voor: ‘Zoo aenstonds verneemt men, dat op Vrydag 25 dezer [= Februari 1791] 's avonts tusschen 7 en 8 ueren, een groote menigte van treffelyke ingezetenen der stad

Brussel zig begeven heeft...' Het pamflet zal dus waarschijnlijk einde Februari 1791 verschenen zijn.
Bisschop Nelis van Antwerpen wordt o.a. ook aangevallen (blz. 1-2, 7-8, 10).
Waarschijnlijk door geen Brusselaar geschreven; zie blz. 11 hierboven aangehaald. Wij veronderstellen dat Spanoghe de auteur is. Sluit aan bij n^{r} 20 hierboven en volgend n^{r} 26.

26 Rekest / der / Vaerd-capoenen / van Brussel, / Aen de hoogmogende Heeren Staeten van Braband. 12,5 × 21. 7 blz.

Brussel, Kon. bibl. II 8122, recueil XXX, n^{r} 7. 8°. Antwerpen, Stadsbibl., K 91723. Catal. pièces révol. brab. (Brussel, Alg. Rijksarch.) vermeldt een uitg. in 8°., 6 blz.
Proza. Op blz. 4 volgt het 'Antwoord der hoogmogende Heeren Staeten op het Rekest der Vaerd-capoenen van Brussel'.
Op blz. 7 in rijm: Besluyt. 16 verzen: 'Men ziet, hoe onder schyn van waere Staetsdienaeren...'
Ironisch opgevat. Er zijn reeds zoovele ex-patriotten terug in 's lands dienst; waarom zouden de vaartkapoenen ook niet beloond worden? Alhoewel ze erkennen van Madame Pineau, op bevel van Van der Noot, vijftien duizend gulden te hebben ontvangen op voorwaarde van de huizen te plunderen die de patriotten hun aangeduid hadden.
Te dateeren vóór 16 Juli 1791. Zie *Levens-beschryving...*, 25^{e} brief van dien datum, blz. 20, waar bericht wordt dat HH. KK. Hoogheden geweigerd hebben de benoeming van zekere Heintjens tot de rekenkamer te bekrachtigen, terwijl het Rekwest op blz. 1 bevestigt dat er reeds drie van hun partij [= der vaartkapoenen] die officier in 't Belgisch leger waren, in bediening gesteld zijn bij de rekenkamer.
Alhoewel 't pamflet naamloos is, veronderstellen wij, te oordeelen naar den stijl en den klank van de onvermijdelijke verzen, dat Spanoghe de auteur is. Sluit aan bij n^{rs} 20 en 25 voornoemd.

27 Den / herderlyken Brief / ofte / Saemenspraek / tusschen / Hanske Weyten, / Pierke Patriot, / den / Schoolmeester, / Koster en Onderpastor van / Waerheydghem. / Si placeo, tuum est. / Eerste stuk. / [Vignet] Te bekomen: / Tot Brussel, by Spannoghe: / Tot Gend, by Lemaire. / Tot Brugge, by van Hese. / Tot Ipre, by Bolle, en ver- / ders alom. / 1791. 12 × 19. 31 blz.

Gent, Bibl. der Univ. 233 A 208 (1)

Voor commentaar, zie vlg. n^{r} 28.

1792.

28 Den / Paepe-winkel / met zyne / toebehoorten, / opengesteld / in het vervolg der / Saemenspraek / tusschen: / Hanske Weyten, / Pierke Patrio, / den Schoolmeester, / Koster / en Onder-Pastor / van Waerheydghem. / Dat veniam Corvis, vescat censura Columbas. / Juvenalis 5. / 1792. 12 × 19. 45 blz.

Gent, Bibl. der Univ. 233 A 208 (2).

Met voorgaande n^{r} 27, samenspraken gericht tegen de patriotten en de geestelijken. Werden, zooals het begin 1792 verschenen, en hierna onder n^{r} 29 vermelde '*Wekelijks Boete Nieuws-blad*', waarschijnlijk gedrukt bij Louis en Philippe Le Mare te Gent, *Bibl. gantoise* van Ferd. Vanderhaeghen. dl. VI, blz. 211, n^{r} 13510, vermeldt '*Den herderlyken Brief*' als gedrukt in 1791 bij Louis en Philippe Le Maire; hij stipt '*Den Paepe-winkel*' niet aan. Vermits het eene pamflet uit die drukkerij komt, zal het andere er ook wel gedrukt zijn.

De boekhandelaars, die pamflet n^{r} 27 verkochten, zijn dezelfde als deze bij wie men inlichtingen kon bezorgen ter opname in hetzelfde '*Wekelijks Boere Nieuws-blad*'. Aangezien *Den Paepe-winkel* het vervolg is van '*Den herderlyken Brief*', zullen beide pamfletten wel van dezelfde hand zijn.

De taal van de twee pamfletten is Vlaamsch getint. Dit kan niet gezegd worden van de 24 strofen van 4 verzen elk, waarmede *Den Paepe-winkel* besloten wordt. Hebben wij dan met twee auteurs te doen? Wij meenen zulks niet. Spanoghe is naar onze opvatting de eenige auteur. Hij was best op de hoogte van het Oost-vlaamsche dialect aangezien hij zijn jeugd te Doel had doorgebracht, zijn studententijd waarschijnlijk in het Seminarie te Gent, de stad waar hij zijn eerste werken drukken liet.

Uit een passage uit '*Den herderlyken Brief*', blz. 23. blijkt dat wij met een zuiver royalist te doen hebben, die Vonckisten, patriotten, democraten en aristocraten hatelijk vindt. De pamfletten trachten het edict van tolerantie, het afschaffen van de beschouwende orden, de oprichting van de religiekas en het begraven buiten de steden te rechtvaardigen.

Pamflet n^{r} 28 noemt volgende schrijvers: Agobarus, bisschop (blz. 14); Arend, den, door den Nederlandschen Leeuw verslagen. Brugge, 24 January 1790, get.: Vidi L.A. Caytan Lib. Cens. (blz. 21); Bijbel (blz. 8, 18); Caesar, Julius, de Bello gallico (blz. 25); Cantelius, de Republiek der Romeinen (in het Latijn) (blz. 24); Germaniae Chronicon inter Scriptores germ. edit. Ratisb. 1726, tom. III, fol. 618 (blz. 25); Juvenalis (titelblad); Lafiteau (blz. 24); Miraeus, Diplomata blz. 31); Nieuhovius, Joannes, in Legat. sûa &c. Amstel. 1668, in-fol. (blz. 25): Panvinus, Onuphrius, de Coemetariis Christianorum &c. (blz. 23); Rollin, Hist. ancienne (blz. 20); Tacitus, de morib. germ. (blz. 25).

De herderlijke brief, waaraan pamflet n^{r} 27 zijn titel ontleent, komt daar voor op blz. 13: Herderlyken Brief van Zyne Eminentie den Aerds-Bisschop van Mechelen, gedat. 9 Ougste 1791, ondert. Joannes-Henricus, en loopt tot blz. 23. Raadt aan de spons over het verleden te vagen.

Ook gericht tegen de Feller, ‘uytgekogten Exjesuit, die in Maart 1790 onder quitantie van de Staeten, ontvangen had 2000 kroonen, en dit om hun voor te liegen’.

Door de geestelijken werden leugens verspreid. En dit zijn zieleherders! roept schrijver uit. Zij hebben de ware en rechtzinnige inzichten van den onsterfelijken monarch Jozef II, ter glorieuzer gedachtenis, aan het volk verkeerd uitgelegd. (blz. 30).

29 I. Wekelyks / Boere Nieuws-blad / Van Vrydag den 6 January 1792 / Daaronder vignet, voorstellend driehoek met oog (de Godheid), waaronder: Dominus de Caelo in terram aspexit [De Heer ziet uit den hemel op aarde neder, ps. 101 (102), 20]. Dan een prent, voorstellend Chapuis, officier van 't regiment van Clairfayt, die met opgeheven stok een van hem afgewend priester bedreigt. Uit zijn mond: ‘wilde biechten?’ en langs den stok: ‘'T is te laet’.

4 blz. 12,5 × 21.

Brussel, Kon. bibl. II 8122, recueil 30, n^{r} 6, 8°.

Op het einde van blz. 4: ‘De welpeýzende en Keyzers-gezinde Buyten-lieden, worden aenzogt des Vrydags, ten huyze van de Boek-

drukkers Le Maire, tot Gend; van Hese, tot Brugge, en Bolle, tot Ipre, te komen kenbaer maeken, alle het geene binnen hunne Prochie is voorgevallen, betrekkelýk tot de zoo gezeyde patriotique zaeken, 't zy op den Predik-stoel of daer buyten, verbindende zig de zelve Drukkers alles exactelyk over te schryven aen den Heer Spanoghe, opstelder van het voorhandig wekelyks Boere Nieuws-blad, ende ook de naemen der Lands-luyden secreet te houden, alles ten eýnde men wekelyks zoude konnen onderrigt wezen van het geene binnen de Provintie van Vlaenderen is ondernomen tegen de geregtigheyd van onzen goedertierigen en noyt volprezen Vorst, den Keyzer Petrus Leopoldus II. Uýt de Drukkereye van Spanoghe, tot Antwerpen.' Verder nieuws uit Gent 24 en 28-12-1791 en 1.1.1792, over de paters Alexianen, Predikheeren en Recollecten.

Ferd. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise*, dl. V, blz. 394, n^{r} 11355 vermeldt vier nummers van dit blad, waarvan het laatste den datum van 27 Januari 1782 draagt. - 28 blz. Dus hebben de volgende nummers waarschijnlijk 8 blz. geteld. Hij merkt ook op dat het blad niet te Antwerpen gedrukt werd, maar wel bij Le Maire [Louis en Philippe] te Gent, en dat het gericht was tegen de patriotten, de geestelijken en de edellieden.

C. Verscheenen onder den naam C.M. Spanoghe tijdens het Fransche regiem.

1799.

30 L'Institution / des enfans, / ou / conseils d'un pere a son fils. / Imités des vers que Muret a écrits en Latin, pour / l'usage de son neveu, et qui peuvent servir à tous / les jeunes Ecoliers. / Par N. François (de Neufchâteau.) / De onderwyzinge / der Kinderen, / of / Raedgéevingen van eenen vader / aen zynen zoon. / Getrokken uyt de gedichten die Muret, tot gebruyk van / zynen Neve, in het Latyn geschréeven heeft, en die konnen tot nut strekken aen alle jonge Schóolieren. / Zoo het Fransch van den Burger N. François (de Neufchâteau;) als het Latyn van Muret / nagevolgt. / Door den Burger C.M. Spanoghe. / [Vignet] / Tot Gend. / En men kanze bekóomen by den Vertaelder, tot / Bottelaere. / VII. Jaer der Fransche Republieke. [1799]. 12,5 × 19,5. - 22 bladen en 1 ongenummerde blz.

Gedrukt te Gent bij J.-F. Vander Schueren (Ferd. Vanderhaeghen, *Bibliographie gantoise*, dl. V, blz. 313, n^{r} 14245).
Gent, Bibl. der Univ. G. 9297. Op de ongenummerde blz.: Aen den Léezer. - Links de Fransche tekst van François, rechts de Nederlandsche vertaling. Kwatrijnen (hij herhaalt: vierlingen), d.i. strofen van 4 verzen. Elke strofe is genummerd. Zoo tot strofe 46. Op blz. 17: Uyttrekzel uyt de verzaemelinge van zedelyke punt-digten (van N. François). Weer 6 strofen van 4 verzen, met Nederlandsche vertaling. Blz. 18 tot 22: M. Antonii Mureti institutio puerilis, comprehense versibus ad captum puerulorum, qui primis litteris inbuuntur, accommodatis. Ad. M. Antonium Fratris Filium. 46 strofen van 2 verzen in 't Latijn.
In zijn bericht aan den lezer zegt de vertaler: ‘Met den eersten zal in beyde de Taelen in 't ligt kóomen het werk getytelt: Lessen der eerste Grondschóolen, door den burger N. François (de Neufchâteau) geschréeven; agtervolgens de Verzaemelinge van syne Zedelyke Puntdigten, en zoo voords alle de voornaemste werken die zullen uyt-gegéeven worden tot onderrigtinge der kwéekelingen, zoo van de Primaire als van de Centrale Schóolen.’ Wij hebben deze werken niet weergevonden - zoo ze verschenen zijn.
Nicolas-Louis-François de Neufchâteau, minister van binnenlandsche zaken, lid van de Fransche Academie, geboren op 17 April 1750 te Neufchâteau (dép. Vosges), gestorven op 10 Januari 1828. Zijn *Instiution des enfans*... is van 1798.
Marcus Antonius Muret, humanist, geb. te Muret nabij Limoges in 1526, gestorven te Rome in 1585. In 1789 verscheen zijn verzameld werk te Leiden in 4 dln.

Na 1802.

31 De groote Vasten-avond van St-Gillis (Waes) tot vermaek van een iegelyk verbeeld en gezongen door de maskerade societyt aldaer.

Karnavallied op de wijze van de Carmagnole.
Niet weergevonden. Vermeld door J. Vercoullie in *Biographie nationale,* s.v. Spanoghe.

III. Werken ten onrechte aan Spanoghe toegeschreven

A. De 'Wisselkoers'

Lod. Torfs, *Tijdmatig register...,* Antwerpen 1873, blz. 5-6, vermeldt het blad, zonder er Spanoghe bij te betrekken: 'VIII. Wisselkoers. - Schoon juist geen nieuwsblad mag dit blaadje hier vermeld worden, als behoorende tot de periodische voortbrengsels der drukpers. In 1773 verscheen de Wisselkoers nog maar ééns per week, thans elken beursdag: [wat bedoelt hij met thans?] doch onder den titel van Cours des fonds publics'

Floris Prims, in *De katholieke dagbladpers te Antwerpen*, Antwerpen 1935, blz. 13, vermeldt in nota: 'Spanoghe had reeds te voren den Wisselkoers, Cours des fonds publics, periodisch uitgegeven'. De eerste die Spanoghe als uitgever van dit blad aanduidt.

Amédée Arents, in *Zestig! Gedenkboek... H. van Tichelen,* bijdrage Antwerpsche nieuwsbladen en courantiers voor 1800, Hoogstraten, 1943, bericht op blz. 147 dat Spanoghe vier nieuwsbladen uitgaf: Wisselkoers... En op blz. 148: 'Wisselkoers, Cours de fonds publics, mag niet als nieuwsblad betiteld worden. In 1773 verschijnt het ééns per week.'

De datum 1773 in verband brengen met Spanoghe is alleszins onjuist, want toen was Spanoghe een knaap van vijftien jaar! Hij bekwam ten andere slechts op 27.11.1781 octrooi en werd op 17.1.1782 in het St Lucasgild aanvaard.

Sedert het verschijnen, in 1910, van *Les courtiers anversois sous l'ancien régime* door Emile Dilis, is al wat verband houdt met de uitgave van den *Wisselkoers* nader behandeld. In groote trekken was dit reeds gebeurd door Louis Mertens, in *Les changes et les fonds publics à Anvers depuis le XVI siècle jusqu'à 1792*, Antwerpen 1894, ook verschenen in het blad *Anvers Bourse.* Mertens verwijst naar René Neron, *Comptes-faits pour les changes...*', uitg. 1751, 1758, 1780 en 1786 (4° uitg.) in 't Fransch en ook in 't Nederlandsch. Hieronder in 't kort de uiteenzetting van E. Dilis, op. cit. blz. 92-99.

In Juli 1647 richtten de dekens van het 'makelaers ampt'

een rekwest tot de stadsregeering. Zij bevestigen dat in alle handelssteden van Europa het gebruik bestaat, maandelijks een zeker briefken op te stellen, waarin de prijzen van den dag der koopwaren, alsmede de wisselkoers op verscheidene plaatsen worden aangeduid. Dit gebruik bestaat ook te Antwerpen, maar alleen voor den wissel. Het stadsbestuur heeft voordien makelaar Antonio Verbeeck gelast, die briefkens rond te deelen mits een zekere vergoeding, maar toen bestond er nog geen officieel korps van beëedigde makelaars; aangezien nu dit laatste sedert eenige jaren ingesteld is, wordt het magistraat verzocht, aan de dekens dit werk toe te vertrouwen, wel te verstaan zonder in het minst de verworven rechten van hun confrater Anthoni van Beken te schaden.

Daaruit blijkt, dat toen de vaststelling van den wisselkoers en de uitreiking van de briefkens gebeurde *bij bevel en voor rekening van de stad*, dus officieel was; de stad duidde ook den makelaar aan, die dit werk moest verrichten. De initialen, die boven aan het briefje vermeld zijn, zijn die van den makelaar-redacteur.

Alhoewel in het rekwest hierboven van den maandelijkschen wisselkoers spraak is, meent Dilis dat deze wekelijks werd opgemaakt. In alle geval verscheen de kwotatie van 1689 tot 1710 wekelijks, hetgeen bewezen wordt door het groot aantal nog bewaard gebleven briefjes - met honderden, in het Stadsarchief te Antwerpen.

Na 1710 gebeurt de bekendmaking van den wisselkoers in den vroegeren vorm, maar na 1747 is de tekst in 't Nederlandsch, waar deze vroeger in 't Italiaansch was. Bovenaan de blaadjes is telkens de naam van den deken met de pen aangeteekend, tezaam met de gedrukte vermelding: ‘Deken van het makelaers Ampt’. Dit laat toe te besluiten dat de officieele redactie intusschen door het makelaarsambt werd waargenomen. Het jongste briefje, door Dilis aangetroffen, was gedateerd 19 December 1793.

In 1783 stellen de makelaars ook een officieele kwotatie der koopwaren op, op los blad. Dilis heeft er geen ex. van teruggevonden. Mertens vermeldt een gedrukte prijslijst van de koopwaren, publieke fondsen, wissel en assuranties ter beurs van

Antwerpen opgesteld door de beëedigde makelaars van Antwerpen, op 14 Januari 1792, met onderaan de geschreven handteekening van P.F. van Donghen, deken.

Een gedrukt kwijtschrift van 1755, afgeleverd door makelaar Andries van Deventer, wijst uit dat het abonnement ‘voor het leveren van den wekelykschen wissel-cours’ op dit tijdstip 3 gulden 10 stuivers [6,35 fr.] kostte plus 2 schellingen [1,20 fr.] voor den dienstknaap, waarschijnlijk voor het aan huis bezorgen. Mertens bericht den prijs van 10 schellingen, ook iets meer dan 6 fr. 's jaars. Dilis voegt zes afbeeldingen van wisselbriefjes bij. Zij meten zoowat 6 × 18 cm. tusschen den gedrukten rand, en hebben na de hoofding den koers aangeduid met de pen, naast de gedrukte plaatsen. Het besluit ligt voor de hand: wat kan Spanoghe in verband brengen met wisselkoersen door een erkend ambacht opgemaakt?

Heeft hij misschien den gedrukten tekst van de briefjes bezorgd? Mogelijk, maar wij hebben er niets over gevonden. Uitgegeven heel zeker niet.

Ten slotte nog een paar opwerpingen. R. Neron meldt (in 1751 en 1786, misschien ook in de andere uitg.) ‘Het coursbriefken van den wissel, hebbende voor titel Dekens van het makelaers Ampt, hetgene vele kooplieden eens of twee mael ter weke van Antwerpen gemynlyk krygen, behelst de veranderingen van den cours van den wissel op nabuerige Landen, te weten, Vrankryk, Holland, Engelandt en Spaegnien’. (L. Mertens, op cit., blz. 21, en in 't Fransch in uitg. Neron van 1786). Eens of tweemaal per week: 't zal wel zeker eens zijn. (Zie hierboven Dilis, de ex. bewaard op het Antwerpsche stadsarchief.)

L. Mertens meldt dat ‘une feuille spéciale, dite Wisselkoers, parut une fois par semaine en 1773’, en vervolgt: ‘on rencontre encore des cotes écrites portant un cadre imprimé avec entête... deken van het makelaers ampt’. Wij vermoeden dat hij Torfs geraadpleegd heeft, en diens melding overgenomen. Dilis echter, die de kwestie uitdiepte, de documentatie van stadsarchief, J. Velle en L. Mertens raadpleegde, en zestien jaar later schreef, vermeldt één blad: dit der dekens, en geen andere ‘feuille spéciale’.

L. Mertens bericht nog dat in 1779 te Gent ‘den vlaemschen indicateur’ wekelijks verscheen, met privilegie gegeven te Brussel, den 22 Juli 1778. Het blad drukte den wisselkoers, den koers der fondsen van de beurzen van Parijs en Londen, en ook den wisselkoers van de beurs van Antwerpen.

Merken wij ten slotte op dat in het prospectus van den *Mercure générale et journalier de l'Europe*, 1789, Spanoghe onder n^{r} 5 bericht dat hij wekelijks een juiste prijslijst van alle koopwaren te Antwerpen zal geven, en een aanduiding van de wisselkoersen ter beurs van dezelfde stad. Wat er niet op wijst dat hij die koersen en prijzen reeds drukte. Het ex. der Stadsbibliotheek van Antwerpen van den Vlaamschen Mercurius, dat 17 nummers bevat, waaronder de week van 12 tot 17 October 1789 volledig, geeft geen wisselkoersen noch prijzen van koopwaren, wel aankomsten en vertrekken van schepen te Oostende, en zeerampen. De vier nummers van den Franschen Mercure, op het Stadsarchief te Antwerpen bewaard, n^{rs} van Woensdag- Donderdag-, Woensdag- Zaterdag, geven geen wisselkoersen, geen marktprijzen van koopwaren, en ook geen aankomsten of vertrekken van schepen, noch zeerampen.

Wij kunnen die kwoteering dus niet aanzien als een voortbrengsel van Spanoghe, noch in 't algemeen van de Antwerpsche periodieke pers.

B. ‘De dry Heintiens’

Dit pamflet, zeer belangrijk voor de biographie van Spanoghe, wordt door wijlen prof. Vercoullie aan hem toegeschreven. (Biographie nationale, dl. 23, kol. 300-303, s.v. Spanoghe). Het is noodzakelijk dat wij er wat breedvoeriger over handelen.

De volledige titel ervan luidt: *De dry Heintiens aen het hoofd der Nederlanders*, *verplettende den Tiran van Oostenryk. Met korte Verklaeringe der duystere plaetsen doôr Gabriël Arlequin. Nota: doôr de dry Heintiens word verstaen*, *Henricus Vander Noot*, *Henricus Hertog van Arenberg ende Henricus Cardinael van Mechelen.* - M.D.C.C.L.XXXIX. - 15,5 × 19,5, [II] + 18 blz.

Het vond groote verspreiding. Reg. 100, blz. 18 (Algemeen

Rijksarch. Brussel, Fonds Etats belgiques unis, Cat. de pièces de la révol. brab.), somt op: 1° Een uitgave van 31 blz. klein in-8°; 2° een uitgave van 30 blz. klein in-8° 'by Jan de Mús (Gebroeders) onbevreest'; 3° een uitgave van 20 blz. in-4° bij dezelfden; 4° een uitgave zonder datum noch drukplaats, 28 blz. in-8°; 5e een uitgave d°, 26 blz. gr. in-8°; 6° de uitgave waarvan de titel hierboven. Dan zijn er nog 7° een uitgave van 1789 met vignet, waaronder: Patereiot. - Men vindze te koop tot Gend, by Ph. Spillebaut, Boekdrukker en Verkooper, op het Steendam. 20 blz. 15,5 × 19,5 (Brussel, Alg. Rijksarchief, rec. 15 pamphl. révol. brab., blz. 1-20); 8° een of meerdere uitgaven van 1790. Het komt voor in bijna elke bibliotheek die pamfletten bezit over de Brabantsche omwenteling, b.v. Antwerpen, Stadsbibliotheek, K. 103448, K. 41411, K. 41412.

Vermeld vol. 100, catal. pièces de la révol. brab., Brussel, Rijksarchief, Fonds Etats belgiques unis, stipt aan op blz. 18 dat het pamflet op 24 December 1789 verscheen.

Het wil doorgaan voor een vertaling uit het Fransch, zooals volgende aan het slot voorkomende nota aanduidt: 'Deze Aenspraek, uytgegeven in het frans doór Gabriël Arlequin, onder den Tytel ... *la Triple Henriade à la Tête des Belges, écrase le Tiran Autrichien*, is zoo ziel-roerig, dat ik verzoeke de zelve diep in uw herten te drukken, aengezien ik geenen arbeyd gespaert hebbe, om deze uyt het frans in onze moederlyke taele over-te-zetten, hier en daer verrykt met eenige Annotatien op onzen trouwloozen Dief, vergulden Mercurius, oft zoogenoemden Spanoghe...'. Nergens hebben wij nochtans een pamflet aangetroffen met als titel 'La Triple Henriade'. De zoo rijke catalogus der pamfletten van de Brabantsche omwenteling, bewaard bij het Alg. Rijksarchief te Brussel, Fonds Etats belgiques unis, reg. 97-103, kent het ook niet.

De tekst van de zoogenaamde '*La Triple Henriade*' beslaat de bovenzijde van de bladzijde, en hij wordt van voetnota's voorzien, die meest alle betrekking hebben op Spanoghe; deze voetnota's nemen soms meer plaats in dan de zgn. vertaling. Vermeld worden nrs van 2 en 3 October 1789 van den *Dagelykschen Mercurius.* Een paar voorbeelden hoe Spanoghe aangevallen wordt: blz. 2:... hoe vele Borgers heéft hij niet bestolen

en nog dagelyks besteélt?; blz. 6: Spanoghe... dezen diefachtigen Plod; blz. 16: Onsen Mercurius [d.i. Spanoghe]... My in syn vergiftig en ontugtig Nieuws-blad zoude plaetsen, zou het niet jammer zyn, dat zoo eenen *recht-uyt*, gelyk een-igelyk ziet, die de waerheyd naekt en blood voór den dag doet komen, doór de onbetaelde letteren en gestole papieren van Spanoghe versnippelt wird'.

De naam Heintjens was in den volksmond; lof werd hun toegezwaaid, maar overeenstemming betrekkelijk de verschillende personen die ermede bedoeld werden is er niet. Hendrik vander Noot is er bepaald bij; ook Jan Hendrik, kardinaal Frankenberg, aartsbisschop van Mechelen. Het door ons besproken pamflet somt als derde Heintje op: Hendrik, hertog van Arenberg. Echter, het pamflet '*Den lof der dry Heintiens*', z.d.n.j. (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Rec. pièces révol. brab., n^{r} 31. blz. 143-146) noemt als derde Heintje: Henricus Vander Meersch, alhoewel zijn voornamen Jan Andries zijn. Dit pamflet drukt op blz. 4 een lied af: 'Gezang op sommige voorgaende valsche Bestierders en verdrukkers der goede Belgicanen ofte Godvrugtige Nederlanders', dat onder den titel: 'Liedeken van de Mechelaeren, den 5 Decemb. 1789' voorkomt op blz. 30 van de '*Versamelinge van cretieke stukken, By een vergaedert door Sincerus-Recht-uyt*' (= J.J. Vanden Elsken), en daarin worden maar twee Heintjens vermeld. Toen Vander Meersch en de hertog van Arenberg wegens democratische gezindheid bij de patriotten in verdacht kwamen, waren zij geen 'Heintje' meer.

Wie is de auteur van 'de dry Heintiens'? Spanoghe is natuurlijk uitgesloten.

Vooreerst zij opgemerkt dat het pamflet voorkomt onder titel: '*Aenmoedinge Tot de getrouwe vaderlanders, om hun aen te wakkeren tot verdedinge der Landsgerechtigheden*, *in den Jaere 1789*' in het bovenaangehaalde werk '*Versamelinge van cretieke stukken*, *waer onder men vind:... etc. etc. met fig. - By een vergaedert door Sincerus-Recht-uyt.* Tom. II. prys 1-4-2. Tot Brussel MDCCXC'. (Tom. I = *Versamelinge van verscheyde stukken...*) Het beslaat daar van blz. 98 tot blz. 124.

In '*Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche*

Academie voor Taal- en Letterkunde', Gent, 1928, Maart, blz. 265-392, publiceerde wijlen Kan. Dr. J. Muyldermans 'Bio- en bibliographische aanteekeningen betreffende Joan. Jos. Vanden Elsken (deknaam Keuremenne) (1759-1803)', en komt er toe ook de twee dln van de '*Versamelinge van... stukken*' te bespreken. Hij bleek niet te weten dat de '*Aenmoedinge Tot de getrouwe Vaderlanders*' onder den titel '*De dry Heintiens*' als afzonderlijk pamflet verschenen was. Op blz. 343-344 wijdt hij een korte bespreking aan het stuk. Spanoghe is kan. Muyldermans totaal onbekend. Hij behandelt hoofdzakelijk volgende vragen: Is Keuremenne = Vanden Elsken? Is Sincerus-Recht-uyt = Keuremenne = Vanden Elsken? Wie is de schrijver van de '*Aenmoedinge...*'?

Uit de niet altijd klaar omlijnde bijdrage zij het volgende aangestipt: Blz. 368: '... Vanden Elsken, zoo niet alleen, (is) al zeker de voornaamste opsteller der Brieven van Keuremenne geweest; doch dat hij medewerkers gehad heeft, ja... Wij voegen ten slotte er bij, dat ook Sincerus Recht-uyt, naar ons oordeel, geen andere is dan Vanden Elsken.' - Blz. 335: '... welken aard van stukken Sincerus-Recht-uyt verzameld had; wij zeggen: "verzameld", en wij moeten gereedelijk aannemen, dat *alle* bijdragen van hem niet voortkomen. Daar zijn b.v. de talrijke *liedjes*, welke wij ingelascht vinden. - Doch uit de vorige bladzijden [d.i. over de *Versamelinge*] blijkt ook voor ons, vooral als wij die in verband met Keuremenne's brieven beschouwen, dat Sincerus en Keuremenne en Vanden Elsken een drijmanschap en eenheid zijn onder dezelfde mutse.'

Is dan Vanden Elsken de schrijver in het bijzonder van de '*Aenmoedinge (= de dry Heintiens)?* Muyldermans behandelt die vraag op blz. 344, 354 en 356. Blz. 344: '... wat nu besloten? Deze bijdrage is dan een vertaling uit het fransch. Uit de leste nota zou men eenigszins besluiten, dat zij door Sincerus zelven bewerkt werd; en 2° dat ook de voetnota's van hem zijn. Trouwens, het is werk met den voorhamer afgemaakt, ja al te hevig; het ontaardt in grootspraak en in zagerij. Ik durf toch niet bevestigen, dat Sincerus alleen het vaderschap van die vertaling op het geweten heeft. Onzes inziens is de vertaler en de "commentateur" een priester ge-

weest; men zie b.v. de blz. 105 en 123 aandachtig na, maar Keuremenne's stijl vinden wij er niet in weer. Edoch daar Sincerus die bladzijden onder zijn vleugelen neemt, is hij er ook wel eenigszins verantwoordelijk voor..., ja, zullen het ook wel zijne gedachten geweest zijn die er in uitgedrukt liggen'. - Blz. 354: 'In de lijst van Sincerus' bijdragen, II D., haalden wij hooger aan, onder n^{r} 23, *Aenmoedinge tot de getrouwe Vaderlanders.* Wie vertaalde dit stuk uit het fransch? Was het Sincerus? Of wie was het? Hebben wij geen beslissende reden om hem voor den schrijver der nota's of der bijdrage zelve te houden, toch zijn wij wel eenigszins gerechtigd te denken, dat er ook zijn meening in uitgedrukt ligt, daar hij de bewerking in zijne *Versamelinge* opneemt...'. En blz. 356: 'Hebben wij hier met schriften van Keuremenne te doen? [d.i. de *Aenmoedinge* en drie andere vermelde]... noch in het eene stuk, noch in het andere, in geen der vier herken ik de hand van Vanden Elsken. Neen... Heeft hij dan de *Aenmoedinge tot de trouwe Vaderlanders....* in zijn verzameling van Sincerus opgenomen, dan zal het denkelijk geweest zijn, omdat hij t' akkoord was met de grondgedachten er van'.

P.A.F. Gérard, in '*Ferdinand Rapédius de Berg*'. Brussel 1842-3, dl 2, blz. 136, beweert evenals Muyldermans dat J.J. Vanden Elsken de voornaamste auteur is van de '*Versamelinge der brieven van den heer Keuremenne.*' Hij noemt de '*Versamelinge van verscheyde stukken door Sincerus-Recht-uyt,* suite du *Keuremenne*'.

In het '*Antwoord op de Waerschouwing van Keuremenne*', dd. 5 November 1791, (zie hieronder), noemt drukker J. Michel als een medewerker van gezegden Keuremenne, priester De Paire, nu (dus in 1791) kanunnik te Bergen (Mons), en beweert hij dat er nog andere medewerkers waren.

En hoe oordeelde Spanoghe er over?

In de '*Levens-beschryving*', IX. Brief van 31-3-1791, blz. 6, beweert hij dat de *Brieven van Keuremenne* opgesteld werden door Vanden Elsken, boeren jongen van Vorst bij Brussel, den 'polisson' Ohearn, en advokaat Van den Eynde uit Mechelen [= Dullus Sanctus]. In '*Het verlost Nederland*' verschenen einde September 1791, bericht hij op blz. 173 dat die eerdief

vanden Elsken [gevolg van *de dry Heintiens*?] met eenige landloopers, de schrijver is van den goddeloozen *Keuremenne.* En in den XXXIV. Brief van de *Levens-beschryving*, dd. 31-12-1791, schrijft hij dat Van den Elsken alleen de schrijver van *Keuremenne* is, en dat hij reeds in rechte betrokken werd voor den Raad van Brabant door priester Goemans, rentmeester van het groot begijnhof te Leuven, tot eerherstel en tot vergoeding van de plundering door hem geleden. Tot het bekostigen van den *Keuremenne* zijn volgende sommen gegeven: door plebaan Samen van St. Pieters te Leuven, 100 kronen; door dokter Nelis, broeder van den Antwerpschen bisschop, 2000 gulden; door kanunnik de Broux van Mechelen, 50 Fransche kronen, en door den bisschop van Mechelen groote beloften (blz. 217, uit Leuven).

Wij meenen de nota's van '*de dry Heintiens*' aan Vanden Elsken te mogen toeschrijven.

Spanoghe was verbitterd op Keuremenne. Zie '*Het verlost Nederland*', blz. 225 en vlg., en de '*Levens-beschryving*', XI. Brief van 31-3-1791, blz. 6-8. Uit oorzaak van politieke gezindheid alleen zal de patriot Keuremenne de vijg Spanoghe wel niet hebben kunnen luchten. Te Leuven had Spanoghe in het College van den Valk theologie gestudeerd; ook Vanden Elsken, in het Atrechtsch college, en hij 'woont te Leuven, kent Leuven met zijn straten en steegjes, is in dagelijksche betrekking met Leuvensche menschen, is dus in de gelegenheid van tien kanten te gelijk inlichtingen te bekomen' (Muyldermans, op. cit. blz. 367). Het verschil van beider leeftijd is niet groot: anderhalf jaar. Zij kunnen elkaar best op de universiteit gekend hebben. Keuremenne is de aangewezen man om dien courantier en supervijg Spanoghe nu eens voor het voetlicht te brengen. En hij zal hiervoor ook wel inlichtingen ontvangen hebben uit Antwerpen. Hij takelt kieskeurig af, naar de zeden van den tijd, zooals ook Spanoghe zijn tegenstanders met omzichtigheid behandelt: zie de '*Levens-beschryving.*'

Op blz. 16 van '*de dry Heintiens*' noemt schrijver zich: '... dat zoo eenen recht-uyt...'; zie hierboven. Sincerus Rechtuyt. In navolging hiervan zal Spanoghe zich als schrijver van de brieven der '*Levens-beschryving*' achter den deknaam Fidelis

Regtuyt verbergen. En in den '*Dagelykschen Mercurius*' van Vrijdag den 2^{n} October 1789, n^{r} 80, blz. 318, komt volgend nieuws uit Leuven voor: 'Men spreekt hier onverschillig nopens den Arlequin, die hier insgelijks is doorgevoert [evenals gevangen patriotten en plunderaars, die over Leuven naar Brussel gevoerd werden]. Sommige willen, dat het eenen Burger van dees Stad is, ander noemen zekeren geestelijken persoon, en hoe het zij of niet, het is nogtans zeker eenen van de twee die men noemt'. Te dien tijde was, volgens nota voorkomend in bovenvermelde pamflettencatalogus van het Alg. Rijksarchief te Brussel, 'de dry Heintiens' nog niet verschenen. Is Arlequin = Vanden Elsken?

Een uit het Fransch vertaald werk, voorzien van voetnota's, kunnen wij bij Vanden Elsken nog nawijzen. In 1755 verscheen naamloos (auteur Henri-Michel Sauvage, S.J.) het werk: '*La Réalité du Projet de Bourg-Fontaine*, *démontrée par l'exécution*'. 1e uitg. Parijs, 1755, in-12, 2 dln, blz. XVI, 464 en XI, 383. Waarschijnlijk ook een Parijsche editie van 1756 in 2 dln. In 1787 bezorgt Feller een herdruk 'à Paris, chez les libraires associés' (waarschijnlijk te Luik gedrukt), 2 dln, (16) + 311 en 299 (+ 1) blz. en voegt bij een '*Lettre à l'Auteur des huit lettres à un Ami, Sur la Réalité du Projet de Bourg-Fontaine*', (blz. 250-299). Zie over dit werk '*Annuaire de l'Université de Louvain*', 77e année 1913, blz. 387 en vlg.

In den 7^{n} brief van Ernestus de Keuremenne, dd. 8-12-1788, wordt het '*Projet de Bourg-Fontaine*' aanbevolen. Keuremenne zal het vertalen, en in den 8^{n} brief van 23 April 1789, bijvoegsel en bekendmakingen, kondigt hij aan dat de vertaling voltrokken is onder den titel: '*De wezentlykheyd van het bewerp van Bourg-Fontaine verkort en verciert met eenige bewerkingen*'. 300 blz., en zal tegen half Mei (1789) publiek zijn.

Die vertaling verscheen bij Lekens, boekdrukker te Maastricht en werd mits den prijs van 3 of 4 schellingen te St Truiden verkocht *(Cf.* '*Antwoord op de Waerschouwing, die door den Heere Keuremenne in den nacht tusschen den 22 en 23 October 1791 op alle kerk-deuren en hoekken der straeten binnen Loven aengeplakt is geweest tot misachting en verfoeying van den Onder-Geteekenden.*' (= J. Michel, drukker

van Keuremenne; zie hooger). De titel van de waarschijnlijk tweede uitgaaf luidt: '*De wezenlykheyd van het ontwerp van Bourg-Fontaine, door de uitvoering betoond. Verkort*, *merkelijk verbetert, en met eenige Aenmerkingen opgeheldert. Eerste [Tweede] deel - Convenerunt in unum adversùs Dominum, & adversùs Christum ejus. Ps. 2. - Zy zyn by-een-gekomen tegen den Heer, en tegen synen Gezalfden. Ps. 2.* - Te koop 't Amsterdam, By T. Crajenschot, Boekverkooper op den hoek van de Heeren-gragt en Heisteeg. By F. van Tetrode, Boekverkooper in de Calverstraet. 's Bosch, By J. Coppens, Boekhandelaar. - I-VIII en 9-267 blz. voor het 1e dl. (MDCC.XC op blz. 267 van dit deel), 293 blz. (+ 3) voor het 2e dl. (Gent, Bibl. der Univ. A 37924). Merken wij op, dat reg. 103, blz. 328 (Alg. Rijksarch. Brussel, Fonds Etat Belgiques unis. Catal. de pièces de la révol. brab.) een uitgaaf vermeldt zonder datum noch naam van drukker, door schrijver 1789 gedateerd, 342 blz. gr. in-8o. Het is waarschijnlijk de eerste uitgaaf. De door ons als tweede uitgaaf beschouwde, wordt ook vermeld door L. Delplace, *Joseph II et la révolution brabançonne*, 2e uitg. 1891, bl. 212, nr 70 bis. Een uitgaaf komt voor onder nr 1134 in catal. bibl. J.J. Vanden Elsken, 1803.

De tekst geeft den vertaler gelegenheid om in voetnota's toespelingen te maken op de professoren van het Seminarie-generaal (Dufour, Marant, de Maziere, Sentelet, Wouters, Stöger, en vooral Leplat). Op blz. 98 van het 1e dl. wordt Vanden Elsken geciteerd.

Is het nu niet waarschijnlijk dat Vanden Elsken, die '*La Réalité du Projet de Bourg-Fontaine*' vertaalde en van nota's voorzag, waarin hij het Jansenisme vergeleek met de meeningen van zijn Josephistische tijdgenooten, ook een verheerlijking van *de drie Heintjens* door voetnota's min of meer in verband bracht met een van zijn bijzonderste tegenstrevers, Spanoghe? En het gebeurde rond denzelfden tijd.

Vanden Elsken vertaalde ook nog een '*Verzaemelinge van verscheyde brieven* [er zijn er vijf] *geschreven door J. Wouters*, *originelyk vertaelt van het Fransch in het Neder-Duytsch*', (Recueil de différentes lettres écrites par J. Wouters) voorkomend

op blz. 195-203 van de *Versamelinge van cretieke stukken.*

Ten slotte, Muyldermans beweert dat hij den stijl van Vanden Elsken niet in de '*Aenmoedinge*' weervindt. Is dit wel bepaald uit te maken voor dit bijtende proza? Voeg erbij dat, zooals wij veronderstelden, inlichtingen uit Antwerpen ontvangen, in de platte taal waarin zij gesteld waren, mogelijk integraal in de voetnota's werden opgenomen.

De naam '*de dry Heintjens*' moet Spanoghe uit de pen. Hij doelt natuurlijk niet op het pamflet, noch op de bijgaande nota's. Die zitten hem dwars. Terloops bericht hij op blz. 104 van '*Het Verlost Nederland*': Men gaf de hoogste titels aan diegene welke ons domme Nederlanders met een ijzeren staf beheerschten, en men gaf zelfs de allervleiendste bijnamen, bv. *de dry Heintjens* enz. aan degenen die hun onderdrukkers en hun afpersers waren.

Aanvullingen en verbeteringen bij de bibliographie van de drukken.

N^{r} 6. - 1783. - Om te trachten den titel van dit boekje te vinden, raadpleegden wij te Brussel bij het Algemeen Rijksarchief het boek der ontvangsten van markgraaf Alexander-Frans Cuylen (Chambre des comptes, n^{r} 12924, 16-11-1780 tot 31-10-1783). Op f° 2 v°, komt volgende post voor: 'Jaer 1783. - Van N. Spanoghe, Drucker ende Boeckvercooper, om gedebiteert te hebben eene brochure sonder gecensureert te zijn tegen den thienden artikel van het placaert van den 25. junij 1729, de somme van twee hondert tachentig guldens (F. 280 = 508, - fr.).

Vermeld artikel 10 der ordonnantie van Karel VI (Rec. Ord. Pays-Bas autr., 3^{e} reeks, dl. IV, blz. 264) beboet de drukkers en boekverkoopers die uit den vreemde clandestien boeken invoeren, die den godsdienst of den staat aanvallen. De ingevoerde pakken mochten niet geopend worden, en binnen 24 uur diende men den raad-fiscaal van hunne aankomst in kennis te stellen, alles op straffe van 300 gulden boete. Dit strookt niet

met de bewering van Spanoghe, dat hij zelf het boekje gedrukt heeft.

In '*Het Verlost Nederland*' worden de '*Dagelyksche Mercurius*' en de '*Levens-beschryving*' aangeprezen. Terloops wordt er ook over '*De dry Heintiens*' gerept. Zou Spanoghe ook niets zeggen aangaande het boekje, dat hem de boete deed oploopen die hem zoozeer in het hoofd speelt? Op blz. 29-30 vinden wij aangehaald een werk, waarvan de titel luidt: '*Den Hemel geopent voor de gansche Wereld*', en het handelt over kloostergeloften en kloosterleven. Zou dit niet bedoeld werk zijn? Wij konden het echter nergens ontdekken.

Spanoghe zegt dat het bedrag van de boete honderd patacons was. Dit is inderdaad juist. 100 patacons = f. 286.5.0, hetgeen ongeveer overeenstemt met het door Cuylen ingedragen bedrag. Merken wij nog op, dat 100 patacons niet 435 fr. waard zijn, zooals onder de drukken vermeld, maar wel fr. 519,30.

N^{r} 43. - 1789. - *Dagelyksche en algemeyne Europische Mercurius.* - In bundel 2604 bewaard op het Algemeen Rijksarchief te Brussel, Conseil du gouvernement général, troubles 1789, Lettres et rapports de A. Cuylen, marcgrave d'Anvers, heeft deze laatste bij zijn brief dd. 11 Maart 1789 aan den Minister (f° 74) een nummer van Spanoghe's dagblad gevoegd. Het is n^{r} 55 van Zaterdag 7 Maart 1789, blz. 217-220.

Daarop volgt een brief uit Maaseik, dd. 18.2.1789 gericht tot C.M. Spanoghe, waarbij de afzender verklaart, dat hij de prospectussen van het blad uitgedeeld heeft, en ook de abonnementsprijs voor drie maand bijvoegt: 2 gulden [3,63 fr.]. Dit is zoowat twee oortjes per nummer [F. 0.0.6, of 0,045 fr.], prijs die men insgelijks betaalde voor het nummer van de *Gazette van Antwerpen*, voor het *Wekelyks Nieuws uyt Loven*, en voor het *Wekelyks Bericht van Mechelen* (Cf. '*Notice généalogique & historique par & pour Jacques Van der Sanden.*' Stadsarchief Antwerpen, F. 83, blz. 123).

Onder de drukken (n^{r} 47, bl. 42) deelden wij de versie mede van Spanoghe over de inbeslagneming van den '*Dagelykschen Mercurius*'. Bovenvermeld schrijven van Cuylen aan den Minister geeft nadere bijzonderheden. Het bezoek gebeurde op 5 Maart 1789, en bij die gelegenheid verbood Cuylen aan Spanoghe zijn blad nog verder te drukken en te verspreiden, daar het zonder octrooi verscheen, en aan geen enkele censuur onderworpen was. Spanoghe gaf den brui aan dit verbod. Hij ging voort met drukken en verspreiden; het hoogervermeld nummer van 7 Maart 1789 is er een bewijs van. Cuylen zendt het aan den Minister omdat er, na het bericht uit Oostende, volgend N.B. in voorkomt: 'Ons Dagblad moet om gewigtige reden vier of vyf dagen agter-blyven, welken voorval voortaan geen plaats meer zal grypen, en welkers reden wy naderhand zullen bekent maken; hier by zullen de Inschryvers wynig lyden, zullende hun de vertraagde N^{o} ook ter hand gestelt worden.' 'Spanoghe is nu te Brussel', vervolgt Cuylen, 'en tracht octrooi voor zijn blad te bekomen. Indien hij het van U, Exc. verkrijgt, hoop ik wel dat zij hem zal opleggen het te doen vidimeeren en censureeren, hetzij door het officie fiscaal, hetzij door de officieren der policie van de stad Antwerpen'.

Spanoghe kon met de redactie van zijn blad niet voortgaan toen hij zich naar Brussel begaf, wat ook wel eenige dagen in beslag zal genomen hebben. Daarom dit bericht aan zijn lezers. Men wordt gewaar, dat hij bijna zeker van den uitslag was, hetgeen inderdaad door de feiten bewaarheid werd; ten andere, Cuylen was er ook niet gerust in, daarom zijn verzoek om censuur. 't Viel echter niet uit naar zijn zin; wij weten dat luitenant-kolonel Dejardin daarmede belast werd. Begin Maart 1789 verscheen er dus ook nog geen Franschtalig dagblad van Spanoghe, want het bericht van schorsing zou zeker ook daarin verschenen zijn, en Cuylen zou niet nagelaten hebben den Minister er een

exemplaar van toe te zenden. Later zal Cuylen op den *Dagelykschen Mercurius* terugkomen. Hij heeft de pil moeten slikken, dat het blad voort bleef verschijnen met toestemming van den Minister, en onder censuur. Op 10 Sepember 1789 (zelfde bundel, f° 221) schrijft hij aan den Minister: 'Toen de courant van Spanoghe nog zonder octrooi verscheen, viel ze hier [te Antwerpen] erg in den smaak. Maar, Mgr., sedert zij onder de bescherming en met de toestemming van de regeering uitkomt, wordt ze door iedereen verafschuwd. Zoo groot is, Mgr., hunne onverbiddelijke en beleedigende verbittering tegen al wat van de regeering komt'. Eigenaardige gesteldheid van geest, die wij ook bij bisschop Nelis vaststelden.

Op 24 October 1789 noteert Van der Straelen in de *Kronijk van Antwerpen* dat rond den middag de vermaarde C.M. Spanoghe een schuilplaats zocht op het Antwerpsche kasteel (III, 117). Op 28 October richt de drukker van daar uit een schrijven aan de regeering, waarin hij verklaart de uitgaaf van zijn nieuwsblad te hebben moeten staken sedert hij op het kasteel gevlucht is. Hij vraagt om in dat zelfde kasteel kamers tot zijne beschikking te stellen, ten einde er zijn drukkerij te plaatsen. Op 2 November schrijft hij aan minister Trautmansdorf dat hij de uitgaaf van zijn Mercurius gaat hernemen. (Alg. Rijksarchief, Cons. Gouv. Gén. reg. 325, prot. 236 en 307). Wij betwijfelen echter of het wel tot het voortzetten van het blad gekomen is. Naar J. Staes beweert in *De Belgische republiek van 1790. blz. 104*, kon bij gebrek aan ruimte niet voldaan worden aan het verzoek van Spanoghe. Dit heeft hij waarschijnlijk na 2 November vernomen, want zijn verzoek van 28 October werd voor advies aan den militairen bevelhebber overgemaakt.

Het laatste nummer in ex. B 35407 a van de Stadsbibliotheek van Antwerpen dateert van 21 October

1789. Wij meenen dat het ook het laatste is dat van de persen van Spanoghe kwam, in tegenstelling met de op blz. 42 van de drukken opgegeven datum van ½ December.

N^{r} 50. 1793. - *Déscription historique et géographique des XVII. Provinces Belgiques & de la Principauté de Liége.* Dit werk werd niet door Spanoghe gedrukt, maar wel bij Jorez te Brussel, en even vóór 28 October 1793 was deze met het drukken ervan bezig. Dit blijkt uit een bundel, berustend op het Algemeen Rijksarchief, te Brussel (Conseil Privé, 1064), stukken bevattend, gedateerd van 28 October 1793 tot 11 December 1793, die de inbeslagname van het werk toelichten. Wij zullen er in de biographie uitvoeriger op terugkomen. In 't kort zij gezegd, dat op verzoek van stadspensionnaris Drughman, raad-fiscaal De Neck bij Jorez binnenviel, waar men bezig was de '*Délices des Pays-Bas*' te drukken, en waar hij de in druk zijnde katernen in beslag nam. Nergens in den bundel is er sprake van de '*Déscription*'; het doet veronderstellen dat de titel nog niet gedrukt was.

In de bibliographie waagden wij een veronderstelling, waarom de '*Déscription*' in beslag genomen werd; deze blijkt inderdaad met de feiten overeen te stemmen. In hun verslag van 28 October 1793 schrijven radenfiscaal A.J. Strens en De Neck dat Spanoghe het boek drukken liet, voorzien van nota's die de geschiedenis bevatten van de gebeurtenissen, die de onlusten van 1789 en 1790 voorafgaan, volgen, of in die jaren voorvielen, met daarbij de namen van alle personen, zoowel geestelijken als leeken, die een zekere rol in die omwenteling gespeeld hebben. Die nota's beschuldigen tal van personen van feiten, die den auteur aan processen wegens laster kunnen blootstellen, processen, zooals men er reeds vele heeft zien instellen, die door openbare herroeping hun beslag kregen. 'Ten andere', vervolgen de raden-fiscaal, voornoemd, 'de geschie-

denis van die onlusten, en vooral de wijze waarop alle gebeurtenissen, en de gevolgen er van, afgeschetst worden, onderhouden dien geest van partijschap, die men zoo noodzakelijk uitroeien moet, wil de staat er heil bij vinden'. Die historische nota's op zichzelf vormen een dik boekdeel. De eerste van die onverdraaglijke nota's luidt 'Dat Z.M. Jozef II de Staten en den Raad in 1789 afgeschaft heeft omdat zij de oorzaak waren van alle onlusten'. - De tweede is eene lijst van alle priesters die in 1790 het Statenleger vervoegden, met naam en bijnaam, en de auteur doet het doorgaan alsof al deze priesters de wapens gedragen hebben.

Spanoghe verzocht dan, het boek aan censuur te onderwerpen, om de reeds gedrukte exemplaren vrij te krijgen die op zijn zolder onder zegel lagen, alsmede de katernen, die bij Jorez in beslag genomen waren; hij zou op de weg te laten plaatsen cartons doen aanbrengen. Op 13 December 1793 beschikt dan gouverneur-generaal Karel Lodewijk dat de Geheime Raad de voorgestelde censuur niet mag aanvaarden, en dat boekdrukkers Jorez en Spanoghe dienen vervolgd ingeval er krachtens de wet aanleiding toe bestaat.

Verdere verbeteringen.

Inleiding.	blz. 27, 4e regel, lees: Spanoghe i. pl. v. Spanhoghe;
	blz. 28, 33e regel, lees: Stengers i. pl. v. Strenger;
Nr 10.	blz. 30, 5e regel v.o. lees: 212 prenten i. pl. v. 208;
	blz. 31, 24e regel, lees: ontbreken 72 namen, i. pl. v. 68;
Nr 16.	blz. 32, na opgave der blz. invoegen: 108 prenten; na de namen van de plaatsnijders bijvoegen: ongeteekend 38 prenten;
Boven nr 42, C,	blz. 40, lees: van 1 Januari 1788 af, i. pl. v. tusschen 9 Februari en 8 Mei;
Nr 47.	blz. 42, 18e regel, lees: In fine, i. pl. v. Colophon;
	blz. 44, 27e regel, lees: zijn Dagel. Mercurius, i. pl. v. zyn;
	blz. 45, 21e regel, lees: Korte tijd, i. pl. v. Korten tijd.

IV. Wat in den winkel van Spanoghe verkocht werd.

(De aangehaalde datums zijn die van het nummer van de Gazette van Antwerpen).

1. Een keus uit de boeken.

a) Almanakken.

Vlaemsche almanakken. 5-11-1782.

Alle soorten van Nederduytsche almanacken met schoone printjens à 14 st. [1,27 fr.] het stuk en à 10 ½ st. [0,95 fr.] het stuk, geïllumineerd à 3 ½ schellingen [2,11 fr.] 8-12-1786.

Elf differente soorten van Amsterdamsche almanacks met printiens à 7 stuyver [0,63 fr.] en 5 stuyver [0,45 fr.] 22-12-1786.

Almanack van nut en vermaek. - Nut en vermaekelyk Almanack. - Nuttig en vermaeckelyk almanack. - Den Henry Quatre Almanack, allen à 3 ½ st. [0,32 fr.]. Henry Quatre Almanack en Almanack van nut en vermaeck à 2 ½ st. [0,23 fr.] 25-11-1788.

Tous sortes d'Almanachs chantans contenant les Opéras les plus nouveaux. Assortiment d'Etrennes, brodées à Bouquets, Paillons, Miniatures &c. idem peintes à Fleurs, miniature & miroir, idem en maroquin à Miroir, sans Miroir, idem en mouton maroquiné, idem à la coëffure, idem avec Gravures &c. Dauphine brodée, idem à Paillons, idem Feuilles Dauphine enluminées, non &c. &c. &c. généralement tout ce qui paroit de plus nouveau à Paris pour la nouvelle année. 5-11-1782.

Toutes sortes d'Almanach pour l'Année 1784 à la Malbrouge, à la Grivoise avec Musique, de plusieurs autres en papier, maroquin, brodés, peints à fleurs, miniatures, etc. 28-10-1783.

Toutes sortes de couvertures en Bazan à cinque sols [0,45 fr.] la pièce, en maroquin à 10 sols & demi, [0,95 fr.] en médaillon à 14 sols [1,27 fr.] pièce. Almanachs de Gotha avec fig. à 6 ½ escalins [3,92 fr.] en couvertures en soie peinte à 12 escalins [7,24 fr.]. Couvertures maroquins doublées avec soie, à miroir, à 6 ½ escalins [3,92 fr.]. Des souvenirs à l'Angloise avec peau d'ane à 7 escalins [4,22 fr.]. Des souvenirs ou

nécessaires avec papier en maroquin à 3 ½ escalins [2,11 fr.]. Almanachs à la Dauphine avec fig. et étuis à 8 escal. [4,83 fr.]. Almanachs de Rome en taille douce avec fig. et stylet en maroquin à 10 esc. [6,03 fr.], les mêmes avec fig. enluminées à 12 esc. [7,24 fr.] puis une collection de couvertures brodées, avec miroir, étuis, etc. tous modernes et du dernier gout. 8-12-1786.

b) Kerkboeken, ook Fransche, Latijnsche en Engelsche. 'Studente boeken'. 5-11-1782.

c) Andere boeken. Een keus:

Dictionnaire historique des grands hommes, par une société de gens de lettres, 6 vol. f. 13:2 [23,75 fr.] 5-11-1782.

Franschen en Nederduytschen Grammaire door Claude Mauger. 12 st. [1,10 fr.] 20.1.1784.

Description des expériences de la machine aërostatique de MM de Montgolfier, orné de 9 planches en taille-douce, 6 escalins et demi [3,60 fr.] 20-1-1784.

Le spectacle de la nature avec l'histoire du ciel, par Pluche. 11 vol. avec superbes gravures. 15:15 [28,55 fr.] 11-6-1784.

Verzaemeling der merkweerdigste reysgezigten van den ganschen aerdbodem; van alle volkeren, landen & taelen, voorzien van de noodige landkaert, &c. 34 vol. 1786. f. 360.0.0 [653 fr.] 28-4-1786.

Dictionnaire François-Hollandois et Hollandois-François, par Winkelman, 2 vol. de chacun 1000 pages. 1785 f. 7:10 [13,60 fr.]

Traité général de commerce par Samuel Ricard. 2 vol. Amsterdam 1784 f. 10:10 [19,05 fr.] 9-6-1786.

Encyclopedie of algemeen beredeneerd woorden-boek van alle menschelyke kundigheden, uytgegeven door eene maatschappye van Nederlandsche geleerden, 40 dln. met onnoembaere kaerten, plaeten en portraitten. Druk Willem Holtrop, in den Haeg. 9-6-1786.

Lucii Ferario prompta bibliotheca canonica, juridica, moralis, theologica... 8 vol. 1786. f. 48 [87 fr.] 18-8-1786.

Bibliothèque choisie de la médicine. 300 fig. 10 vol. Ed. de Paris 60 fl. [108,85 fr.] 18-8-1786.

Le grand cabinet des tableaux de l'archiduc Leopold Guillaume f. 28 [50,80 fr.] 20-10-1786.

Histoire militaire du prince Eugène, du duc de Marlborough & du prince d'Orange, par Dumont & Rosset. 3 vol. 44 fl. [79,80 fr.] 20-10-1786.

Les oeuvres & hommes illustres de Plutarque, avec portraits. Papier d' Angoulème, suivant traduction d' Amyot. 18 vol. Paris 1786. 80 fl. [145,10 fr.] 20-10-1786.

Histoire générale d' Amérique par Touron. 14 vol. f. 31:10 [57,15 fr.] 20-10-1786.

Dictionnaire de l' académie françoise 2 vol. f. 13:10 [24,50 fr.] 21-11-1786.

Oeuvres complètes de Buffon, 40 vol. 114 livres de France [112,85 fr.] 11-5-1787.

Naukeurige verzaemeling van alle de voornaemste requesten & vertoogen, die gedaen zyn aen en door de HH. Staeten aen den Keyzer. 420 blz. 8° 3 ½ shell. [2,10 fr.] 28-9-1787.

Alle de placcaerten van Braband met den Codex Brabanticus, eenen algemynen Index; en les Droits d' entrée et de sortie, 13 vol. in-fol. gebonden in kalfsleir; Item de zelve van Vlaenderen met den index, in kalfsleir, 10 vol. in fol. 26-10-1787.

Avis aux Bataves sur le Stadhoudérat par le Cte de Mirabeau 2 parties 8° 1788 24 ½ sols [2,25 fr.] 25-7-1788.

Les campagnes de Louis XV. fig. plans 2 vol. f° 1788 fl. 29.8.0 [53,35 fr.] 25-7-1788.

Les illustres modernes, ou description de leur vie, ouvrages &c avec leur portrait. 10 gros cahiers in f° 1788 f. 65.6.0 [118,45 fr.] 25-7-1788.

Alle de werken van den Ridder Cats 8 dln. 8vo 1788 9 fl. Op extra groot papier 11 fl. [13,60 fr. of 20 fr.] 25-7-1788.

Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres, mis en ordre et publié par Diderot et quant à la partie mathématique par d' Alembert. Edition conforme à celles in-f^{o} et in-4°. 72 vol. gr 8° + 3 vol. planches. 110 fl. [200 frs.] 18-11-1788.

De nieuwe geographische of aerdrykbeschryving door Busching, vertaald uit het Hoogduitsch door de jongh. 16 dln. 8° 50 fl. [90,70 fr.] 28-4-1789.

Nieuwe Fransch-Vlaemsch en Vlaemsch-Fransch woordenboek van Halma 2 dln. 4° nieuwe druk f. 15:15 [28,55 fr.] 28-4-1789.

2. Schrijfartikelen en drukwaren.

Alle soorten van schryf, post- en werkpapier. 5-11-1782.

Alle soorten van pennen. 38.2, 4 en 7-3-1783.

Nederduytsche en Fransche deviezen, dienstig voor Suyker- en banketbakkers; Fransche en Nederduytsche wisselbrieven, vragtbrieven enz. 20-12-1785.

Teekenpapier, lack *(Leyds-man der Vremdelingen, 1791).*

3. Meubelpapier.

Alle soorten van meubelpapier. 28.2; 4 en 7-3-1783.

Grand assortiment de papier à meubler de Paris, parmi lesquels on trouve les Desseins les plus modernes, le tout à un prix très raisonnable. 23-5-1788.

Schoon assortiment Fransche meubelpapieren... kunnen de logt en de hitte der zonne doorstaen. 25-7-1788.

4. Likeuren.

By den zelven Boekdrukker zyn ook te bekomen tweederley soorten van Engelsche Liqueuren, voor dezen noyt in 't Land geweest, van zeer aengenaemen smaek en zeer maegteirende, den eenen genaemt Feu de Vulcain, en den anderen Eau du Paradis, zy zyn egael in prys, de halve Flacon kost 13 en halven st., [1,25 fr.] de Pint 16 st. [1,45 fr. voor 0,687 1.] en den Pot 32 st. [2,90 fr. voor 1,374 1. - De liter kostte dus 2,11 fr.] Men kan van den zelven bekomen was 't met 200 à 300 Potten gelyk. Nota. De zelve Liqueuren zyn ook te bekomen by de Weduwe Godts aen het Groen Kerkhof in het Paepen-gat. 11.3, 9 en 20-12-1785.

V. Inschrijving op een nieuwsblad.

On souscrit chez le même Libraire pour le Courrier du Danube, à raison de 2 couronnes de France [11,90 fr.] par année, cette

feuille aussi intéressante que l'on peut la désirer, principalement quant à la Guerre actuellement entre la Turquie, La Russie et l' Autriche, paroit régulièrement tous les Vendredis à Anvers franco, & est composée d'environs 50 à 60 pages, in 12°. *Gaz. v. Antw.* 23.5.1788.

VI. Zijn drukkerij.

De drukkerij van Spanoghe stelde, blijkens een aankondiging van 28.10.1785 in de *Gaz. v. Antw.*, 10 gasten te werk, en nu wil hij dit getal tot 17 opvoeren, en wenscht in dienst te nemen: 3 letterzetters, 3 perswerkers, 1 plaatdrukker.

Op 3 Juni 1789 richtte Spanoghe een vertoog tot den keizer en Koning. Hij verklaart dat in de stad Antwerpen de boekbinders een gilde vormen - hij zegt métier - en dat niemand het ambacht mag uitoefenen zonder vooraf gedurende het vastgesteld aantal jaren in de leer geweest te zijn en daarna de proef afgelegd te hebben - le chef d'oeuvre -, hetgeen in veel andere steden niet het gebruik is, waar een drukker boeken mag inbinden.

Nu zijn te Antwerpen weinig boekbinders, en daaronder is er een in faling, een ander oefent zijn ambacht niet meer uit, en een derde ligt op sterven, zoodat drukkers en boekhandelaars met geld en goede woorden nog 10 tot 12 weken moeten wachten alvorens bediend te geraken, hetgeen hun veel verlies bezorgt, aangezien zij hun klanten niet bijtijds bedienen kunnen.

Daarom verzoekt Spanoghe om zelf boeken te mogen inbinden, die zijn klienten gebonden bij hem wenschen te koopen, ten einde alle verlies in de toekomst te voorkomen. (Stadsarchief Antw. Papieren secr. Van Setter, dl. 11, n^{r} 76). (Alg. Rijksarchief. Cons. Gouvt. Gl. liasse 803 P.V. 8. 6. 1789). Er wordt besloten dit vertoog voor advies aan het Antwerpsche magistraat te zenden. Er vloeit een proces uit voort met de dekens van St Lucasgilde.

VII. Boekenveilingen.

Zie catalogussen n^{rs} 3, 7, 9, 12, 13, 19, 35 van de drukken.

VIII. Het leescabinet. (1788-1789)

Op 25 Maart 1783 bevatte de Gaz. v. Antw. een aankondiging van ‘L.J. Durant, imprimeur-libraire, courte rue Neuve’ te Antwerpen. Hij stelde boeken te koop. Op 10 Juni 1783 meldt hij de H.H. liefhebbers van de letterkunde, dat hij het inzicht heeft in zijne woning aan vermelde straat een ‘Cabinet littéraire’ te openen, zoohaast er genoeg inschrijvers zijn. Hun getal is onbeperkt, maar zoohaast er vijftig zijn, zal men met de inrichting van dit cabinet beginnen. Er zullen ter inzage liggen woordenboeken, atlassen, de ‘encyclopédie méthodique’, 42 dln en 7 dln platen, de interessantste romans (lees: Fransche romans, de aankondigingen zijn altijd in het Fransch) en eenige goede Engelsche werken. Dagbladen die in lezing liggen:

Le Journal des causes célèbres
l'Esprit des journaux
l'Année littéraire
Journal politique et littéraire
Mercure de France
Journal de Bouillon
Correspondance secrette et littéraire
Journal de Paris
Catalogue hebdomadaire
Almanach des muses
Gazette du commerce

en verscheidene Fransche en Engelsche bladen. Abonnement 24 pond tornoois (Fransch, = f. 13. -. - of 23,50 fr.) per jaar. Leeszaal open van 8 u. 's morgens tot 6 u, 'savonds, zonen feestdagen uitgezonderd. Er zou goede verwarming in den winter zijn, goede verlichting, tafels en stoelen beschikbaar. De boeken mochten niet medegenomen worden.

Op 10.2.1784 bevatte de *Gaz. v. Antw.* het bericht, dat de opening van de leeskamer op 9 Februari heeft plaats gehad; wij meenen te mogen verstaan: zal plaats hebben. Durant deelt mede, dat hij een prospectus over dit cabinet littéraire had rondgezonden, en dat er werken over oude en nieuwe geschiedenis, reisbeschrijvingen en nieuwsbladen in lezing liggen. Op 24 Febr.,

13 April en 11 Juni 1784 verschenen dan van hem in de *Gaz. v. Antw.* nog aankondigingen, echter geen woord meer over het leescabinet. Dan is het gedaan met adverteeren. Op 21 December 1784 kondigt dezelfde *Gaz. v. Antw.* aan, dat er door den ambtman op 27 December eene groote partij Fransche boeken zal verkocht worden, waarvan de cataloog bij J.E. Parys te bekomen is. Triestig einde van de zaak Durant?

Spanoghe zal de idee vijf jaar later ten uitvoer brengen.

'N.B. By den zelven [= Spanoghe] zal eerstdags uytkomen een Voorwaerde van Inschryving tot het opregten van een Leeskundig Genootschap het welk zal geopend worden, zoodra de Inschryving volzet zal zyn; den dag der uytdeyling van deze Voorwaerde zal by naedere Advertentie worden kenbaer gemaekt.' - Aldus kondigt de *Gaz. v. Antw.* van 26-10-1787 de wording aan van zijn Leescabinet. Op 9-11-1787 zijn uitleg en voorwaarde verkrijgbaar mits 1 stuiver [0,09 fr.] voor den arme. Spanoghe zal zijn Leescabinet beginnen met het nieuwe jaar aanstaande (1788). 'De kamer ter lengte van 30 en ter breedte van 18 voet [8.60 × 5.16 m.] is gelegen aen de straet [Lange Nieuwstraat]; de uren zyn van 9 tot 12 voor den noen, en van 2 tot 8 naer den noen; buyten 46 Gazetten en Journaels, diër te lezen zullen zyn, zal de kamer voorzien zyn van de noodige Caerten en een uytmuntende verzaemeling van Boeken in alle wetenschappen; zynde de namen van al de nieuwsblaeders en ook van de Boeken uytgedrukt by de Voorwaerde, in welke men alles breeder zal uytgelegt vinden. Den prys der Inschryving is 6 Keyzerlyke Croonen 's jaers, [33,60 fr.] zonder iets voorders, Nota: Dewyl de instaetbrenging van alles vry tyd noodig heeft, zoo zal men geene Inschryvers meer aenveerden naer den lesten dezer loopende maend, tenzy betaelende 7 Croonen [39,20 fr.]; om ons dus te konnen in staet stellen, volgens het getal der Inschryvers diër zig op 't eynde der maend zullen bevinden'. *Gaz. Van Antw.* van 9 en 16-11-1787.

De leeskamer is niet klaar op 1 Jan. 1788. De *Gaz. v. Antw.* van dien dag bevat dan volgende 'Waerschauwing aan de Heeren van het Leeskundig genootschap: Dewyl de instandbrenging der Leeskamer nog een 8 dagen tyds vereyscht, zoo

voorkomt men alle Heeren Inschryvers, even als die welke nog gelieven in te schryven, dat de zelve zal instaet gebragt zyn tegen den 11 sten dezer maend January, en dat sy vervolgentlyk aen een igelyk der Heeren Liefhebbers zal ten thoon gesteld worden op den 12 en 13, wanneer men op den 14de agtervolgentlyk de Kamer zal openen voor de Heeren Inschryvers, en geen andere; op de nieuwe Voorwaerde die daer van gedrukt is, met goedkeuring der Geestelyke en Wereldlyke Overheyd, en die word uytgegeven by C.M. Spanoghe...'

Op 8 Februari 1788 kondigt de *Gaz. v. Antw.* den verkoop uit de hand van zijn huis aan de Suikerrui aan, en volgend 'berigt aengaende de Leeskamer: De nieuwe Catalogue, met Goedkeuring, zal te bekomen zyn op den negensten dezer; een ieder kan de Lees-Kamer bezigtigen van den tienden dezer tot den 14den inclus, en den vyftienden worden de Heeren Liefhebbers aenzogt van te komen inteekenen, om van diën stond af de zelve by te woonen volgens de nieuwe Voorwaerde. Dienende deze voor de 1ste en laetste advertentie'. De leeskamer werd dus niet op 1.1 maar op 15.2.1788 geopend.

Maar op 9 en 16 Mei 1788 bevat de *Gaz. v. Antw.* het bericht, dat het huis aan de Suikerrui op 23 Mei publiek ter Vrijdagmarkt zal verkocht worden, en blijkt drukker Spanoghe verhuisd te zijn naar de Lange Nieuwstraat. Wij zijn van meening dat dit gebeurde van 1 Januari 1788 af, en niet tusschen 8 Febr. en 9 Mei 1788, zooals bij de drukken vermeld. Van 26 Oct. 1787 af zou Spanoghe dus met de inrichting van het Leescabinet aan de Lange Nieuwstraat, en niet aan de Suikerrui, bezig geweest zijn.

'Nota: Men adverteerd een igelyk, dat alle die zal gelieven in te schryven op de Lees-Societeyt in de Lange-Nieuwstraet alhier, niet meer gehouden zal zyn te betaelen als van de maend Mey tot aenstaende Nieuwjaer, ten advenante van een half Croon [2,80 fr.] ter maend, welke somme by inschryving geheel gevoorderd word'. Zelfde aankondiging in 't Fransch in *Gaz. v. Antw.* van 23-5-1788.

Ten slotte bevat de *Gaz. van Antw.* van 9 Januari 1789 volgend bericht: 'Comme il y a des Personnes mal intentionnés, qui s' amusent à divulguer, que le cabinet Littéraire & Politique de C.M. Spanoghe longue rue neuve à Anvers n'existe plus, le sus-

dit a l' honneur d' avertir le Public, que ce même cabinet n' existe pas seulement, mais qu' en outre il est réglé suivant un Plan nouveau & tout à fait amélioré, & voici la liste de ses Feuilles qui y arrivent successivement sans aucune interruption, sçavoir:

- le Mercure de France tous les semaines
- Esprit des journeaux tous les mois
- Cabinet des modes deux fois par mois
- Annonces des Pays-Bas, Gazette de Cologne, Gazette de Liège, le Courrier de l' Escaut, le Courrier du Bas-Rhin, Gazette de Leide deux fois par semaine
- Journal Encyclopédique deux fois par mois
- Courrier du Danube, Correspondance littéraire, Esprit des Gazettes une fois par semaine
- Gazette Françoise d'Amsterdam, Courrier général de l'Europe, Gazette de Liége trois fois par semaine
- Le journal de Paris tous les jours
- De Haerlemsche en Rotterdamsche Courant drymael ter week
- De Antwerpsche en Gendsche Gazette tweemael ter week
- den dagelykschen en algemeynen Europischen Mercurius alle dagen
- de Engelsche Gazette drymael ter week

L' on paye six Couronnes par an, [33,60 fr.] quatre Couronnes par demi-an [22,40 fr.] huit Escalins par mois [4,80 fr.] 3 par semaine, [1,80 fr.] 1 par jour [0,60 fr.] MM. les amateurs peuvent se procurer le nouveau Plan gratis chez le susdit Libraire & s' abonner journellement'.

Wij meenen daaruit te mogen besluiten dat de Leeskamer geen overweldigend succes genoot.

Vermelden wij ten slotte nog, dat Franciscus Michel, patriotsch drukker te Leuven, als uithangbord 'In het Cabinet Littéraire' had.

Drukken van Spanoghe, alphabetisch gerangschikt volgens auteur of eerste naamwoord.

Alegiani, J.B.: Kort begryp van het wonderbaer leven van den geluk-zaligen dienaer Gods, Benedictus Josephus Labre	I, 22
(Atlas) Nieuwen atlas der jeugd	I, 38

Boekje over het edict van Jozef II dd. 17 Maart 1783...	I, 6
Catalogus:	I, 3, 7, 9, 12, 13, 19, 35, 36, 40, 41, 45.
(Délices) Les délices des Pays-Bas...	I, 32
Description des principaux ouvrages de peinture...	I, 48
Déscription historique et géographique des XVII provinces...	I, 50
Dictionnaire historique...	I, 34
Dini, Josephus: Verzameling der merkweerdigste geschiedenissen...	I, 4
(Gebeden) Dagelyksche gebeden... B.J. Labre...	I, 30
(Gezigten) De zes-en-tagentig wonderbaere gezigten...	II, 13
(Leyds-man) Den leyds-man der vremdelingen...	I, 49
Linguet, Simon N.H.: Redenvoeringe over het opene en bevaeren der Schelde...	I, 20, 27
Lyk-sermoon over het af-sterven van... J.Th.J. Wellens...	I, 11, 14 II, 8.
Mercure général et journalier de l' Europe	I, 46, 47 II, 16.
(Mercurius) Dagelyksche en algemeyne Europische Mercurius	I, 43 II, 15.
Neny Patrick Mac de: Historische... gedenk-stukken...	I, 21
Noot, H.C.N. van der: Gedenk-stuk op de gerechtigheden der Brabanders...	I, 39
(Prent):	I, 15, 17, 18, 23, 25, 28.
Prospectus:	I, 5, 44, 46
Regulen, statuten... Broederschap der H. Dreyvuldigheyd...	I, 24
(Schouwburg) Het schouwburg der Nederlanden...	I, 31
(Teekens) Wonderbaere teekens... den 8 April 1788...	I, 42

(Verhandelinge) Aldernouwkeurigste verhandelinge... nieuw (oud) testament	I, 10, 16
(Verlossing) Wonder verlossing en bekeering van Euphemia...	I, 1
Vloers, M.: Cogitata de lacte dulci... Pensées sur le lait doux...	I, 8
(Vredenstractaet) Eyndelinge vredenstractaet... 8 9ber 1785...	I, 29
Wellens, Jac. Thom. Jos.: Generalis collectionis... der algemeyne verzamelinge...	I, 14
Wirook van blydschap...	I, 2; II, 7
(Woordenboek) Historisch woordenboek	I, 33
Zegen-wensch aen... C.F. de Nelis...	I, 26; II, 14

Werken van Spanoghe, ook de aan hem toegeschreven, gerangschikt volgens het eerste naamwoord.

(Adelaer) Den ruyvenden adelaer	II, 6
(Almanach) Boeren almanach	II, 23
(Brief) Den herderlyken brief	II, 27
Chanson	II, 17

(Cither) De nieuwe vreugdig-klinckende cither	II, 1
Decret bevelende weder te geven de pensioenen	II, 24
Droom vanden Hollantschen Nabuchodonosor	II, 10
(Gedrag) Het gedrag van zyne K. en K. Majesteit Josephus den II	II, 9
(Gezigten) De zes-en-tagentig wonderbaere gezigten	II, 13
(Heintiens) De dry Heintiens	III B
Inschryvens voorwaerde op... Het verlost Nederland	II, 21
Institution des enfans, L'	II, 30
(Jonas) De zegevierende Jonas	II, 18
Levens-beschryving der Nederlandsche ex-souveryne bloedhonden	II. 19
Lyk-sermoon over J.Th.J. Wellens	I, 11, 14; II, 8
(Melpomine) De Doelsche Melpomine	II, 5
Mercure général et journalier de l' Europe	I, 46, 47; II, 16
(Mercurius) Dagelyksche en algemeyne Europische Mercurius	I, 43; II, 15
(Nederland) Het Nederland te hueren of te koopen	II, 11
(Nederland) Het verlost Nederland	II, 22
(Nieuwsblad) Wekelyks boere nieuws-blad	II, 29
(Nymph) De Dorische Nymph	II, 4
Onderwyzinge der kinderen, De	II, 30
(Provinces) Les sept provinces-unies a louer	II, 12
Rekest der vaerd-capoenen van Brussel	II, 26
(Vasten-avond) De groote vasten-avond van St-Gillis	II, 31
(Verhael) Kort-bondig verhael	II, 25
(Wensch) Den vuerigen wensch van pligtverrigting	II, 20

(Winkel) Den Paepe-winkel II, 28
Wirook van blydschap I, 2; II, 7
Wisselkoers III A
Zegen-wensch aen de Nelis I, 26; II, 14
(Zin) Den letterlyken zin van het boek der zangen II, 3
(Zwaen) De zingende zwaen II, 2

Alphabetisch register van de persoonsnamen die voorkomen in de bibliographie van de drukken en de werken, en in de aanvullingen.

Agobarus, H.	II, 28
Albertus-Casimirus van Saksen-Teschen	II, 21, 22
Alegiani, J.B.	I, 22
Archinto, kardinaal	I, 22
Arenberg, Hendrik van	III, B
Arents, Amédée	I, 47; II, 19; III, A
Argenteau, (d')	II, 9
Arlequin, Gabriel	III, B
Aube, François Richer d'	II, 9
Baillet, F.J.B. de	II, 2, 13
Balzer, Johann	I, 21
Barbe, Joannes Baptista	I, 10, 16
Barbeyrac, Jean	II, 9
Bassompierre, J.F. vader	I, 34
Benedetti, P.	II. 13
Berbie, Gerardus	I, 48, 49
Bie, Jacobus de	I, 10
Bincken, Hubertus	II, 13
Blommaert, Philippus	II, 2. 13
Bogaert, J.	I, 43, 47; II, 9
Boitet, Reinier	II, 22
Bolle	II, 24, 27, 29
Borluut de Noortdonck	II, 22
Bouttats, Gasper	II, 13
Bouttats, P.B.	I, 16
Boxmeer	I, 47
Branden, F. Jos Van den	II, 18
Broeckaert, Jan	I, 47
Broeckx, Cornelius	I, 8
Broux, de	III, B

Bruyn, Abraham de	I, 10
Bus, François du	I, 21; II, 22
Buys, Coleta	I, 2
Caesar, Julius	II, 28
Cantelius	II, 28
Cantilllon, de	I, 34
Carpentier	II, 19
Caytan	II, 28
Celis, Gabriel	II, 3
Chapuis	II, 29
Christyn, J.B. de jonge	I, 34
Cogels, Paul	II, 22
Coleta, H.	I, 17
Collaert, Adriaan	I, 10, 16
Collaert, Joannes (II)	I, 10, 16
Coppens, J.	III, B
Courtils, des	II, 19
Crajenschot, T.	III, B
Cuylen, Alex. Frans	I, 6, 47; aanv.
Daniel	II, 10
Defacqz	II, 19
Dejardin	I, 47; aanv.
Delen, A.J.J.	I, 34
Deltour, Marie	II, 3
Deroovere de Roosemeersch, L.	I, 21, 50
Devel, P.	I, 34
Diamaer, H.F.	I, 16
Diepenbeeck	I, 48
Diericx, J.F.	II, 3
Dikmuts, Ildefonsus	II, 23
Dilis, Emile	III, A
Dini, Josephus	I, 4
Donghen, P.F. van	III, A
Dou, Le	I, 48

Drughman	Aanv.
Dufour	III, B
Durieux	II, 19
Duyse, Prudens van	II, 3
Elsken, Jan Jozef Van den	I, 42; II, 17, 19; III, B
Eupen, Petrus J. Simons van	I, 47; II, 22
Eynde, (Jan?) Thomas Van den	III, B
Faille de Waerloos, (J.B.) della	I, 47
Feller. F.-X. de	I, 34; II, 28; III, B
Fernand, Charles-Jacques	I, 47; II, 2
Fighé, J.B.	I, 14, 16, 22; II, 4, 5
Flandricus, Justinus	II, 9
Flessche, pater	II, 24
Fontaine, Jean de la	II, 22
Foppens, F. & P.	I, 34
François (de Neufchâteau)	II, 30
Francq, Benedictus Le	I, 21, 38
Frankenberg, Jan Hendrik v.	II, 28; III, B
Frans II	I, 50
Fredericks, G.	II, 18
Freidag, G.	I, 34
Galle, Corneel (I)	I, 10, 16
Galle, Jan	I, 10, 16
Galle, Philippus	I, 10, 16
Galle, Theodorus	I, 10, 16
Gautier, J.	I, 50

Gérard, P.A.F.	III, B
Godin, H.J.	I, 21, 25, 34, 38; II, 22
Goethals, F.-V.	I, 21; II, 19
Goethem, Aug. Jac. van	II, 1
Goltzius, H.	I, 10
Graet, Augustijn	I, 21
Grave, F. De	II, 3
Groot, Hugo de	II, 9
Gundling, N.H.	II, 9
Haeck	II, 21
Harrewyn, Frans	I, 34
Harrewyn, Jacob	I, 34
Havre, Gust. van	II, 19
Haye, de La	II, 21
Heemskerck, M.	I, 10, 16
Heintjens	II, 26
Hellin	I, 49
Henderick, Alb.	I, 46
Hese, van	II, 21, 24, 27, 29
Horatius	II, 22
Hornes, Jan Philip de	I, 47
Hulthem, Ch. Van	I, 21, 50; II, 2, 22
Jonas	II, 9-13
Jonghe, J.B.Th. de	II, 19
Jorez	II, 21; aanv.
Joris IV?	I, 28
Jozef II	I, 6, 18, 21, 29, 37, 47, 50; II, 6, 9, 17, 20, 28; aanv.
Juvenalis	II, 28
Kalken, Frans van	II, 19

Karel VI	aanv.
Karel v. Lotharingen	I, 34; II, 4
Kerssemakers, Jean	I, 48
Keuremenne	II, 23; III, B
Keyzer, J. De	II, 3
Kramer	II, 21
Labre, Bened. Jos.	I, 22, 30; II, 13
Lafiteau	II, 28
Lannoy, P.J.N. de	I, 16
Lenssens, Carolina	II, 3
Leopold II	II, 17, 21, 22, 29
Leplat	III, B
Leyniers, C.J.	I, 38
Ligne, Ch. Jos. de	I, 23
Linguet, Simon N.H.	I, 20, 27
Macmahon, Jan	II, 17
Maire, Louis & Philippe Le	II, 21, 24, 27, 28, 29
Mallery, Carol. de	I, 10, 16
Manzoli, Pietro Angelo	II, 22
Marant, Pierre-Jacques	III, B
Maria Christina	II, 21, 22
Maria Theresia	I, 50; II, 5
Mazière, J.B. De	III, B
Mechelmans, P.J.	I, 3, 7
Meersch, J.A. Vander	III, B
Mercy-Argenteau, Florimond de	II, 24
Merlen, Theod. J. van	I, 10
Mertens, Louis	III, A
Metie, Adr.	I, 34
Metternich-Winneburg, Frans Joris Karel van	I, 50
Meyere, de	II, 13
Michel, J.	III, B

Miraeus	II, 28
Moons, Jacob	II, 13
Mossel, Kaat	I, 47
Muller & Co, Frederik	II, 19
Muret, Marc. Ant.	II, 30
Muyldermans, Jacob	III, B
Nabuchodonosor	II, 10, 13
Neck, De	aanv.
Nelis, Cornelius Frans	I, 26; II, 14, 23, 25; aanv.
Nelis, D.-J.-H.	III, B
Neny, Patrick Mac de	I, 21
Neron, René	III, A
Neufchâteau, Nic. L. François de	II, 30
Nieuhovius, Joannes	II, 28
Nolte, Wwe	I, 3, 9, 13, 19
Noot, H.C.N. Van der	I, 39, 47; II, 19, 20, 26; III, B
Ohearn	III, B
Olthoff, J.	I, 47
Oranje, (Willem V)	I, 47
Ottens, Frederik	II, 22
Paire, De	III, B
Palingenius, Mercellus	II, 22
Panvinus, On.	II, 28
Parys, P.J.	II, 4, 5, 13
Petit, Catherine	II, 19
Philips, Jan Caspar	II, 22
Pineau, Jacobus	II, 19
Pineau (Pinaut) Joanna	I, 47; II, 19, 20, 26
Pinxen, P. van	II, 13
Pius VI	I, 4
Poot, H.K.	II, 22

Potter, Frans de	I, 47
Prims, Floris	I, 47; II, 19; III, A
Pufendorf, Sam.	II, 9
Pynacker, G.	I, 34
Recht-uyt, Sincerus	I, 42; III, B
Regtuyt, Fidelis	II, 19; III, B
Reuss, P.	I, 34
Ripa, Cesare	II, 22
Robineau, A.L.B.	II, 19
Rollin	II, 28
Rousseau, J.B.	II, 22
Roveroy, Joan. G.J. de	II, 6
Roy, Jac Le	I, 34
Ruysser, de	I, 9
Rymenans	II, 22
Samen	III, B
Sanden, Jacq. Vander	aanv.
Sauvage, Henri-Michel	III, B
Schevensteen, A.F.C. van	I, 8
Schueren, J. Fr. Van der	II, 1, 17, 30
Sengre, H. le	I, 34
Sentelet	III, B
Serreyns, A.B.	I, 3
Serrure, C.P.	II, 2, 13
Setter, P.J. van	I, 43, 47
Smekens, G.	I, 9, 13, 19, 35
Soest, Jan Hendr. van	I, 47
Somers, Wwe Servaas	II, 3
Spanoghe, J.H.	I, 2
Spanoghe, Joannes Raym.-Ant.	II, 19
Spillebaut, Ph.	III, B

Staes, J.	I, 47
Stalpaert, Ludov. Carol.	II, 22
Stöger	III, B
Stradanus, Johan.	I, 10, 16
Straelen, J.B. Van der	I, 47
Straeten, Edm. Vander	I, 1
Strens, A.J.	aanv.
Strube de Piermont, David G.	II, 9
Stroobant, M.A.	I, 2
Tacitus	II, 28
Tavernier, A. de	II, 22
Tetrode, F. van	III, B
Torfs, Lod.	I, 47; II, 19; III, A
Trauttsmansdorff-Weinsberg, Ferd. v.	I, 50; aanv.
Vanderhaeghen, Ferd.	II, 1, 2, 3, 24, 28, 29
Velde, Van de	II, 22
Velle, Jos.	III A
Verachter, Frederik	II, 13
Verbeek (van Beken) Ant.	III A
Vercoullie, J.	I, 47, 50; II, 2, 17, 31; III B
Vermeynen	I, 9
Vervliet, J.B.	I, 47; II, 19
Vloers, M.	I, 8
Voltaire	II, 22
Vos, M. de	I, 10, 16
Waerzegger, Deodatus	II, 19
Wallis, prins van (de latere Joris IV?)	I, 28
Walwein	II, 21
Warzée, A.	I, 47; II, 19
Wellens, J.Th.J.	I, 6, 11, 14 15, 47; II, 8
Wellens, Theodoor	I, 14
Wicheringe, B.	I, 34

Willem V van Oranje	I, 47
Willems, Jan Fr.	I, 21; II, 2, 13, 22
Wisbecque	II, 9
Wouters, J.	III B

De Antwerpsche pers onder het ‘Vereenigd Koninkrijk’
door R. Merecy

Van den val van Napoleon tot de verdrijving van koning Willem I maken de zuidelijke Nederlanden een belangrijke periode door waarvan de weerspiegeling in de locale bladen op een merkwaardige wijze kan gevolgd worden. In deze vijftien jaren groeit het nieuwsblad, eerst langzaam, dan met één sprong, tot een opinieblad. De pers wordt hierdoor een bron voor de politieke geschiedenis van ons land. Deze evolutie wordt in dit artikel geschetst.

* * *

De preventieve Fransche censuur was in de Bataafsche Republiek den 24^{n} Januari 1814 afgeschaft. De pers kwam vrij. En met een licht verschil werd de nieuwe wet den 23^{n} September in het Zuiden van kracht. Gedurende de maanden, welke aan dezen datum voorafgingen, hadden de onderscheiden overheidspersonen naar eigen inzicht de zaken geschikt, het midden houdend tusschen de keizerlijke censuur en de nieuw verlangde vrijheid.

De wet van September 1814 maakte een autorisatie noodig om nieuwe bladen uit te geven of om bestaande voort te zetten. Conditio sine qua non voor de koninklijke toelating was het voorleggen van een lijst met 300 inteekenaars. Den 30^{n} November kwam de aanvaarding voor de Antwerpsche bladen binnen.

De afkondiging van de grondwet waarborgde bij artikel 227 volkomen persvrijheid. Zij belette niet dat de hiervoren vermelde wet geldig bleef. Inderdaad het tweede additioneel artikel

behield alle in werking zijnde wetten tot het oogenblik hunner vervanging. Toelating tot verschijnen werd toch nimmer geweigerd.

Andere gelegenheidsbesluiten hebben het regiem van de pers mede beheerscht. Op de eerste plaats het besluit van 20 April 1815, doelend op het Napoleontisch gevaar, waardoor een buitengewone rechtspleging scherpe maatregelen in het vooruitzicht stelde tegen opruiers en tegen verspreiders van valsche geruchten. De zoogenaamde 'Loi des 500 florins' van 28 September 1816 trachtte de drijverijen van de emigranten tegen de vreemde mogendheden te keer te gaan. De Antwerpsche pers heeft herhaaldelijk met beide besluiten kennis gemaakt(1).

I. De overheersching van de vreemdelingen.

1. Het blad van J. Jouan. De Fransche emigranten

Het 'Journal du département des Deux Nèthes' bleef verschijnen. Jouan poogde zelfs het officieel karakter van het blad te bewaren. Een concurreerend journalist slingerde het hem naar het hoofd, toen hij in de zwarte periode van de grondwetstemming, wanneer er naar verboden pamfletten werd gezocht, met klem het standpunt van de regeering en van de politie verdedigde. 'Le très complaisant et très soumis Journal des Deux-Nèthes' heet het misprijzend(2). Als kort daarop de politieke apathie opnieuw de bovenhand krijgt, protesteert de 'Merkuur van Antwerpen' tegen de benaming van het blad, omdat het publiek er zou kunnen uit afleiden dat het de spreekbuis was van het plaatselijk bestuur, bij de bekendmakingen van officieele

(1) H. PIRENNE, *Histoire de Belgique*, VI, blz. 256. W.P. SAUTIJN-KLUYT, *Dagbladvervolgingen in België*, 1815-1830 (Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis, jg. 1892, blz. 309 e.v.). ANTW(erpen), PROV(inciaal) ARCH(ief), F(ransch) T(ijdvak), B(undel) 136 n^{r} 12. De persregeling van 6 Maart 1818 liet deze besluiten van kracht. Ze werden pas afgeschaft door de wet van 6 Mei 1829, aangevuld den 1^{n} Juni 1830. Cf. DE BAVAY, *Du régime de la presse sous l'ancien gouvernement des Pays-Bas*, Bruxelles 1869, blz. 10 en blz. 29.

(2) ANTW. STADSARCH., b. 446; ANTW. PROV. ARCH., b. 136, n^{r} 14; GAZETTE VAN BRABAND, 22 en 26 Aug. 1815; JOURNAL DU DEPARTEMENT... 21, 24, 28, 31 Aug. 1815.

zijde een niet te versmaden voordeel[3]. Tot in Den Haag ging de achterdochtige jaloerschheid zich beklagen, omdat Jouan den titel van zijn blad in 'Journal de la Province d' Anvers' veranderde, na het verzoek van den pas aangestelden gouverneur Baron de Keverberg de Kessel om den naam bij de gewijzigde omstandigheden aan te passen[4].

De liberalistische gezindheid van De Keverberg was oorzaak van deze verdenking van steun aan het oud- bonapartistische blad. Zelfs zijn opvolger Pycke deelt die meening[5]. De Keverberg wou zich, als voorstander van de persvrijheid, loyaal aan artikel 227 van de grondwet houden, iets waar noch de plaatselijke noch de centrale overheid mee zou gediend zijn. Als hij daarom Jouan niets in den weg legt, wordt het als hulp opgevat. Geïnterpelleerd, werpt de gouverneur alle verwijten van partijdigheid ver van zich af. Alle bladen staan hem even ver en even na. De drukpersvrijheid bestaat voor iedereen[6]. Hij zal Jouan bekeuren, den dag dat hij het waagde een lovende biographische nota uit een Duitsch blad over te nemen. Het prikkelde De Keverberg, dat een blad onder zijn kontrool, hem lof toezwaaide[7] en hij stuurde een protest niet alleen aan Jouan, maar ook ter opname aan den 'Merkuur van Antwerpen'[8].

Het beginsel van de persvrijheid was echter zoo nieuw, dat niemand er recht blijf mee wist.

Een incident, dat indertijd eenigen weerklank vond en bovendien zeer goed de spanning weergeeft, die het ongewone huizen van katholiek en protestant onder één dak teweegbracht, illus-

(3) ANTW. PROV. ARCH., b. 136, n^{r} 12, brieven van 14, 24 October 1815 aan gouverneur. Zie verder blz. 142 e.v.

(4) ANTW. PROV. ARCH., b. 136, n^{rs} 21 en 22. Verscheidene brieven, gedeeltelijk bij F. DONNET, *Un quart de siècle de censure* (1798-1820). (Extr. Bullet. de l'Ac. royale de Belgique, 1908, blz. 64).

(5) ANTW. PROV. ARCH., n^{r} 18287. Geschrapt, in een nota van Baron Pycke, aanvang 1819 'Jouan a obtenu son privilège de l'Illustre Baron Keverberg, qui aimait et propageait tant que possible les idées libérales'.

(6) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{r} 21. Gouverneur aan minister, 22 Nov. 1815.

(7) Courcelle, Fransch emigrant, van De Keverberg 'brave homme que ce gouverneur, homme juste et poli, mais grand exécuteur d'ordonnances' (COLENBRANDER, *Gedenkstukken*, III, 3, blz. 188). Over Keverberg, ID. VIII, 2, blz 1.

(8) JOURNAL..., n^{r} van 3 Jan. 1816 - DONNET, *a.w.*, blz. 67.

treert dit treffend. Ter gelegenheid van een godsdienstige plechtigheid te Aalst had de bekende Gentsche bisschop de Broglie een vollen aflaat verleend aan de bidders voor de vernietiging der *ketterij*. Voor een Brusselsch correspondent van het 'Journal de la Province d' Anvers' was het maar één stap om van vernietiging der *ketters* te spreken. De briefschrijver besloot: 'la tolérance n'est pas une belle chose lorsqu'on voit un gouvernement protestant souffrir des processions publiques pour sa destruction'(9).

De abbé De Foere spijkerde dit insinueerend proza in zijn 'Spectateur belge' vast. 'Telles sont les impiétés que l'on imprime aujourd'hui impunément' riep hij uit (10). Vermoelen, de Antwerpsche burgemeester, diende bij De Keverberg tevergeefs een klacht in(11).

Het 'Journal' bleef voor de partij van de katholieke behoudsgezinden verdacht. De Keverberg echter liet, principvast, begaan. Ook toen de minister van justitie het blad signaleerde(12). De schromelijke ongedwongenheid van de Fransche émigrés gaf het inderdaad de regeering op de zenuwen. Van meet af een compromitteerend gezelschap, in de oogen van de katholieke opinie, had staatssecretaris Falck ze eer aangemoedigd, omdat hij er bondgenooten in hoopte te vinden(13). In de tweede helft van 1816 blijkt het meer en meer, dat het 'Journal' eveneens in emigrantenvaarwater komt, voorloopig uitsluitend door knipsels uit den 'Surveillant', den 'Nain jaune réfugié' en den lateren 'Mercure-Surveillant'. Vandaar de belangstelling van Roël. De Keverberg treedt echter het standpunt van den ontboden Jouan bij: er bestaat nu eenmaal persvrijheid. Ongestoord laat hij den Antwerpschen commissaire spécial de police, verdacht van verklikking, lustig uitschelden(14), waarop maire Vermoelen zich, met een lange reeks gevaarlijke artikels, van lieverlede tot den minister wendt. En bedenk dan, voegde hij er aan toe, dat het blad, blijkens den titel, op officieelen steun kan

(9) JOURNAL..., n^{r} van 16 Nov. 1815.

(11) SPECTATEUR BELGE, 1815, dl. III, blz. 265; ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{r} 22 Burgemeester aan Gouverneur en omgekeerd. 23 Nov. 1815.

(12) F. DONNET, *a.w.*, blz. 70.

(13) COLENBRANDER, *Falck Gedenkschriften*, blz. 184 e.v..

(14) N^{rs} van 25 Mei, 20 en 27 Juni, 3 Juli 1816 e.v.

rekenen en alle gemeentebesturen er verplichtend op geabonneerd zijn[15]. De opnieuw geïnterpelleerde gouverneur, na er op gewezen te hebben dat het probleem van de beteugeling der perslosbandigheid, met handhaving van de persvrijheid, wettelijk niet afdoende werd opgelost, acht het best van al 'de mépriser le plupart des injures des journalistes'. Ook de regeering drong niet aan. Zij is zeer lankmoedig, beproeft het met vermaningen en mondelinge verwittigingen, terwijl de plaatselijke overheid vruchteloos op sancties aanstuurt[16].

Maar in 1817 gingen de poppen aan 't dansen. Van den eersten Maart af heet het blad 'Journal constitutionnel, commercial et littéraire de la Province d' Anvers', kortweg 'Journal constitutionnel'.

'Je ne crois point devoir, Monsieur le Ministre, vous laisser ignorer que les deux rédacteurs actuels du journal précité ont jadis concourru à la rédaction du "Nain Jaune" et puis du "Libéral"'. Deze maal werd het ook voor den gouverneur ernst[17].

De eene redacteur is Brissot-Thivars, neef van den Brissot der Groote Revolutie. De andere kan Harel du Tancrel zijn, de gewezen opsteller van den Luikschen 'Mercure-Surveillant', die er het eerst was bij geweest om de Nederlandsche regeering aan te vallen. Aan hetzelfde blad, dat naderhand versmolt met den 'Nain jaune réfugié', om onder den naam van 'Le Libéral' te Brussel te verschijnen, had ook Brissot-Thivars meegewerkt[18].

Op dit oogenblik is de invloed van de emigranten op de pers overwegend. Ze hebben hun bladen te Brussel, te Gent en te

(15) ANTW. PROV. ARCH., F.T. b. 136, n^{r} 22. Roëll aan gouverneur, 13 Dec. 1816; gouverneur aan Roëll 20 Dec. 1816; Vermoelen aan gouv., 21 Dec. 1816, cf. ook COLENBRANDER, *Ged.* III, 3, blz. 18, 16 Nov. 1816 Geelhand, adjoint-maire aan De Thiennes. Keverberg loochende dat de gemeenten het blad moesten koopen. Hij deelde Vermoelen de kopie van een besluit mee, dat hij in de archieven vond, in dato 6 April 1813. Dit besluit is evenwel niet uitgevaardigd en pas in 1830 werd het abonnement opgezegd.

(16) Volledigheidshalve zij hier vermeld, dat een zekere Jacobs, die Bisschops-Basteyns, voorzitter van de handelsrechtbank, in een Engelsch vers 'an assheaded President' had genoemd, nadat zijn naam door Jouan was overgemaakt, wekenlang werd opgesloten. N^{rs} van 4 en 10 Sept., 5 Oct. en 15 Nov. 1816. Toen vreesde Jouan al, gevangen te worden gezet.

(17) PROV. ARCH., ANTW., F.T. b. 136, n^{r} 24 - Minuut, verzonden 4 Maart 1817.

(18) Cf. de volgende bladzijde.

Antwerpen, nadat te Luik aan hun agitaties een eind werd gesteld[18]. Te Antwerpen hadden ze tevens hun 'Caisse de résistance' en op hun gecombineerde werking wijst de verandering van 'Le Libéral' in 'Le vrai Libéral', gelijktijdig met de omvorming te Antwerpen. Eerst was hun geschrijf slechts een doorn in het oog van zoowat al de Europeesche regeeringen, vooral van de Fransche[19]. Maar langzamerhand begonnen ze zich met de binnenlandsche aangelegenheden te bemoeien en hun astrante pen keert zich niet alleen tegen het zoogenaamde 'jésuitisme', maar al even fel tegen de regeering zelf. Tegelijk met de actie tegen De Foere, werden de emigranten aangepakt. Tot groot jolijt van alle ambassadeurs en consuls werd tegen de voornaamste belhamels, Cauchois-Lemaire, Guyet, Lallemand en Brissot een uitdrijvingsbevel uitgevaardigd. De koning had eindelijk zijn 'paternel protection' opgegeven, schreef Clancarty naar Londen. Willens nillens werd het voor de regeering een tweefrontenstrijd. Het valt niet moeilijk voor Antwerpen aan te toonen hoe onbekookt de Fransche journalisten er op losstormden.

Toen in October 1816 de eerste toltariefwet tot stand kwam om de geschokte binnenlandsche nijverheid te helpen, waren de protectionistische maatregelen den handel vanzelfsprekend onwelkom[20]. Toltarieven en fiscusagenten mochten het in den 'Constitutionnel' ontgelden. Brissot schreef er over, als van een maneuver tegen Antwerpen: 'Ce maudit droit de tol, né d'un cerveau pervers a ruiné pour jamais le fameux port d' Anvers'. Men zou de dokken dempen om er treurwilgen op te planten. En de Hollandsch-Belgische tegenstelling uitbuitend,

(18) U. CAPITAINE, *Recherches sur les journaux et les écrits périodiques Liégeois* - Liége, 1850, blz. 161; COLENBRANDER, *Ged.,* VIII, 1, blz. 219; P. HARSIN, *Essai sur l'opinion publique en Belgique de 1815* à *1830,* Charleroi, s.d. [1930], blz. 17; STADSARCH. ANTW. n. 2669 / 1, Permis de Séjours; ANTW., PROV. ARCH., n^{rs} 18384, 18393, 23069. L.S. Brissot-Thivars, van Chartres, 24 jaar, rentenier; sedert 14 April 1817 te Antw. bij Jouan. Toen den 15 Mei 1817 hem een paspoort gegeven werd, was hij al weg. Den 12^{n} Juni 1817 verschijnt een brief van hem, zoogezegd uit Gulik. De regeering waant hem te Antw. en zoekt te Deurne. Dan dacht men dat hij in Hamburg huisde. Daarop in Aken gesignaleerd, weet men hem den 16^{n} Dec. 1817 te Parijs. Volgens de 'Constitutionnel' van 17 Nov. 1818 heeft hij aldaar een 'Librairie Constitutionnelle' geopend.

(19) COLENBRANDER, *Ged.,* VIII, 1, blzn 50, 238, 526, 626.

(20) PIRENNE, VI, blz. 342.

fluistert hij, dat alle schepen naar Holland zouden vertrekken, waar de wet niet toegepast wordt. En alsof het om zijn bloedeigen stad gaat: 'Le moment n'est plus éloigné où le port d' Anvers aura cessé d'être'[21].

Als dan tot overmaat van ramp de Antwerpsche handelaar Janssens, wegens inbreuk op de tarievenwet op bevel van den fiscus aangehouden, in de gevangenis sterft, grijpt Brissot de gelegenheid aan. Dagenlang hamert hij in het blad: 'Annales des vexations - Monsieur Joseph Janssens est mort des suites de la fièvre putride qu'il avait gagnée en prison'.

Terwijl het geval Janssens door de regeering aan een ernstig onderzoek onderworpen wordt[22], sluit men den 29^{n} April Jouan op om hem eerst den 14^{n} Mei, onder borg, los te laten. Den 27^{n} Juli verschijnt hij voor het Hooger Gerechtshof te Brussel, samen met Stockover, den aanbrenger van de nieuwtjes. Tarte Cadet pleitte de totale onbevoegdheid van Jouan. 'Par son état et par son éducation' was hij niet in staat te keuren, wat in zijn blad verscheen, minder nog, bekwaam om artikels te schrijven[23]. Maar hij wou toch niet verklappen, wie het proza geschreven had. Dat deed later Brissot zelf, die ondertusschen de campagne in de zaak Janssens onbekommerd voortzette[24] en ook den Antwerpschen graanhandel aan de kaak stelde, wegens de zucht naar monopolisatie. Weer heet het: 'Notre sort est l'ouvrage du crime'. Het eerste wat Jouan bij zijn vrijlating te doen kreeg, was dan ook zijn excuses aan te bieden en te schrijven 'Nous aimons à rendre justice au commerce de notre ville'[25]. Naar Brissot bleef het al dien tijd een verward en vruchteloos zoeken...

De rol van Brissot werd door anderen overgenomen. Uittreksels met uitvoerige commentaren verschenen van het beruchte 'Appel à l'opinion publique' van Cauchois en Guyet. Hun vrouwen verbleven te Antwerpen. Een brief van den te Brugge verblijvenden publicist, Charles Donny, die toen juist vervolgd

(21) De maanden Maart-April 1817 van den 'CONSTITUTIONNEL'

(22) Cf. L. GOBART [procureur des Konings te Antwerpen], *Mémoire sur la dénonciation faite à sa charge par le sieur P.H. Janssens, négociant à Anvers.* Brussel 1817.

(23) Tarte Cadet in BIOGRAPHIE NATIONALE.

(24) N^{rs} van 1, 2, 3, 6, 9, 11, 13, 15 Mei, 16 Juni, 26, 27 en 28 Juli 1817.

(25) N^{rs} van 14 en 19 Mei 1817.

werd, bracht het gerecht op de been[26]. evenals de gevangenisbrieven van een anderen Franschen uitwijkeling, Stévenotte van den 'Vrai Libéral', die uit Vilvoorde naar Antwerpen schreef 'Il n'y manque à peu près, que des juges et des ministres pour voir la réunion de tous les états de la société civilisée'[27]. Voor dezen Stévenotte openen het 'Journal Constitutionnel'. de 'Vrai Libéral' en het 'Journal de Gand' een inteekenlijst.

Het komen en gaan der medewerkers van Jouan valt in het bewogen jaar 1817 niet licht vast te stellen. Zoo duiken sporadisch de initialen van Charles Froment op, den lateren anticlericalen regeeringsagent en beruchten orangist, die als negentienjarige 'maître de langues' Frankrijk had moeten verlaten en te Antwerpen toelating tot verblijf had verkregen[28]. Essayistische artikels van Constantin, advokaat te Dinant, vallen op. Deze man, die van het Nederlandsch schreef 'un idiôme aussi stérile dans les idées que raboteux dans les expressions'[29] kwam zich eveneens te Antwerpen vestigen en werd een poos hoofdopsteller van het blad van Jouan. Den 18^{n} Juni 1817 signaleert de politie[30] Sieur Magné als 'rédacteur actuel'. Zijn naam stond in October 1816 onder een artikel, waarin een plan van een Antwerpsch geheim genootschap werd geopenbaard, dat tot doel zou hebben gehad bij den aftocht der Franschen een vierhonderdtal personen ter dood te brengen. Tevens wordt een ander réfugié, Narcisse Denier, die een aparte behandeling waard is, als steller van lasterartikels vermeld[31], evenals de van Leuven afkomstige Stappaerts 'corsaire sous le gouvernement Français et actuellement négociant à Anvers'[32].

(26) N^{r} van 23 Aug. 1817. Cf. COLENBRANDER, Ged. VIII, 2, blz. 41.

(27) N^{r} van 17 Sept. 1817. Eveneens een brief den 16 October 1817.

(28) O. a., n^{r} van 12 Sept. 1816 ANTW. STADSARCH., Permis de séjour, 30 Aug. 1816. Over Froment, P. LEBROCQUY, *Souvenirs d'un ex-journaliste.* 1820-1841 Brussel. 1842.

(29) N^{r} van 3 April 1817.

(30) ANTW. STADSARCH., Reg. de correspondance. 19 Juni 1817.

(31) ANTW. PROV. ARCH., n^{r} 18384 - COLENBRANDER, Ged. VIII, 2, blzn. 452-453.

(32) ID., ID.; Tijdens de blokkade had Stappaerts aan kaapvaart gedaan. Cf. BEETEME, *Antwerpen, Moederstad van Handel en Kunst*, 1893. II, blz. 45. In 1817 was St. in een proces met den fiscus gewikkeld (n^{rs} van 1, 12 en 14 April en van 20 September).

Bij den aanvang van 1818 was Stévenotte hoofdopsteller, die, wanneer Jouan opnieuw bedreigd wordt, de verantwoordelijkheid opeischt. Door den onderzoeksrechter gedagvaard, schrijft hij over drie processen, die hem boven het hoofd hangen; twee aantijgingen wil hij graag voor zijn rekening nemen, maar de derde, nl. de brieven 'd'un ministériel', was voor een particuliere kennis van minister De Thiennes voorbehouden. Het liep met een sisser af(33).

Ook Tarte Cadet, 'loué tant le mois' werkt mee tot hij samen met Stévenotte in Juli 1818 van het Antwerpsch tooneel verdwijnt(34). De directie van het blad komt nu in handen van Narcisse Denier, die in Februari 1816 Frankrijk had verlaten, nadat hij door zijn vader wegens wangedrag het huis was uitgezet. Met hem treedt het blad van Jouan in een nieuwe faze, niet zonder algemeen historisch belang, en waarop tot nog toe de aandacht niet gevestigd werd(35).

Sedert 1818 was de binnenlandsche politiek van Frankrijk liberalistischer geworden. De emigrantenbladen lieten stilaan hun scherpe aanvallen op de Fransche toestanden varen, iets, waar de ingespannen vervolgingen mede voor gezorgd hadden. Er werd reeds op gewezen dat de Belgische verhoudingen deze pers bijzonder gingen interesseeren. De 'Journal constitutionnel' waarvan drukker, uitgever en redacteurs op en top Franschen zijn, heet 'un journal Belge', 'à l'affut des abus tantôt sous le stylet du ridicule, tantôt sous la massue des raisonnements' (36). De 'Observateur', een van de zeldzame nationale periodieke bladen had met recht over het overschrijven van de Fransche pers bitter geklaagd(37). Men kon de Belgische Franschtalige gazetten meer en meer als provinciale uitgaven van de Parijsche kranten gaan beschouwen. Erger nog, de Antwerpsche 'Constitutionnel' begon zeer verdacht te doen. In de 'Souhaits de nouvel an' van 1819 stond te lezen 'que la fourberie ne règne plus que dans le cabinet de St James' en kort daarop verscheen

(33) N^{r} van 4 Maart 1818.

(34) ANTW. PROV. ARCH., n^{r} 18387 - 27 Februari 1819 - rapport.

(35) N^{r} van 1 Juli 1818. Er mag ook op gewezen worden dat het liberale blad partij koos voor De Foere (n^{rs} van 18, 25 Februari 1817 en 23 Maart; 12 en 27 Januari, 18 en 27 Februari 1818) en ook de uitwijzing van den Jezuïet Donche laakte (n^{r} van 21 Juli 1818).

(37) P. HARSIN, *a.w.*, blz. 18. -

dagelijks een ‘Cours politique de droit constitutionnel d'un Belge’ waarin Denier betoogde dat België er belang bij had met Frankrijk vereenigd te zijn en te blijven. Van Maanen deed een grondig onderzoek instellen en rapporteerde aan den koning dat dit des te meer aandacht vergde ‘wanneer men nagaat dat het voormelde blad zoo ik onderrigt ben, behoort tot die weinige, welke in Frankrijk mogen worden ingevoerd’(38).

Tegen Denier volgt onmiddellijk een uitdrijvingsbevel en nu zien we 't gebeuren dat de Fransche consul te Antwerpen om een uitstel van veertien dagen verzoekt, opdat Denier zijn zaken zou in orde kunnen brengen. Maar Van Maanen, door gouverneur Pycke verwittigd, dat de ambassadeur La Tour du Pin persoonlijk bij hem zou komen aankloppen, zette door.(39).

We kennen voor deze jaren het geval van den beruchten spion Jullian(40).

Stond Denier in Franschen dienst? Ook nadat Denier onder militair geleide de grens overschreden had, bleef Van Maanen de zaak volgen. Het blijkt dat een zekere Coudert, eveneens een Franschman, uit voorzichtigheid de plaat heeft gepoetst. Denier, die volgens verklaringen van Jouan het blad tegen een bepaald bedrag had gehuurd, was met de abonnementsgelden van het eerste kwartaal van 1819 weg. De Leuvenaar Stappaerts neemt zijn zaken waar(41).

De advokaten Constantin, Guedon ‘espèce de vieux gredin, secrétaire jadis de Marat’ en D'Elhougne uit Leuven, medewerker van den ‘Observateur’ leiden daarop het journal(42).

Rioust, de aan de regeering verkochte uitgever van den kwijnenden ‘Véridique’ achtte het ‘Journal Constitutionnel’ zoo gevaarlijk als de Brusselsche ‘Vrai Libéral’, maar, voegde hij er onmiddellijk aan toe, ‘Le Constitutionnel d'Anvers

(38) ANTW. PROV. ARCH., n^{r} 18387. Van Maanen aan gouverneur. 6 Jan. 1819 secreet; Burgemeester aan gouverneur 13 Jan. 1819; Van Maanen aan gouverneur, 15 Jan. 1819. COLENBRANDER, *Ged.* VIII, 2, blzn. 452-453, Van Maanen aan den Koning.

(39) ANTW. PROV. ARCH., n^{r} 18387; uitdrijvingsbevel van 23 Januari 1819, met bijgaande correspondentie.

(40) COLENBRANDER, *Ged.* VIII, 1, blzn. XV tot XVIII.

(41) Over Antoine Coudert, zie blz. 145.

(42) Artikels van Guedon reeds op 3 Juli, 2 Aug. en 22 Oct. 1816. Den 14^{n} April 1817 te Antwerpen, gedomicilieerd eerste wijk n^{r} 917 - ANTW. STADSARCH., Permis de séjour.

pâlit.'[43]. Jouan was bang zijn drukkerspatent te verliezen[44]. Het werd nu kalm.

De volgende drie gevallen hebben maar een accidenteel belang. Eerst, na een vrijspraak te Antwerpen, de veroordeeling voor het hooger gerechtshof te Brussel, op klacht van den Oostenrijkschen gezant Binder, wegens een vertaald stuk uit den 'News Chronicle' over de fnuikende inmenging van Oostenrijk in de Frankfurtsche zaken[45]. Een tweede maal, riep de Pruisische gezant Hatzfeldt de 'loi des cinq cents florins' in om een bericht uit Koblenz, uit den 'Censeur Européen', waarin sprake van Pruisische verdrukking[46]. Volgens het 'Antwerpsch Nieuwsblad' kreeg Jouan 500 fl. boete, nadat hij door het eerste geval zijn drukkerspatent was kwijt geraakt, terwijl Constantin op de vlucht sloeg om aan achttien maanden gevangenis te ontsnappen[47]. Ten slotte werd Jouan door eenige Zwitsersche officieren afgeranseld om een onschuldig artikeltje[48].

Nadat de zaak door zijn schoonbroeder een tijd lang werd voortgezet, zal Jouan alle bevrediging schenken.

Een paar jaar later schreef een Antwerpsch taalminnaar: 'Verscheyde van die losbandige nieuws-schrijvers, meest Franschmans en uytspauwsels van Vrankrijk hadden zig hier in verscheyden steden van ons land neérgezet, om door hunne nieuwsbladeren hun onzalig vergif alom te verspreyden. Onder de bescherming van de vrijheyd van drukpersse hadden zij maer al te lang de mogendheden getergd, den godsdienst gelasterd, bijzondere personen ten spot gesteld; totdat eyndelijk die onbesonne schrijvers door bevel onzer hooge overheyd, uyt Brussel, Gent, Antwerpen zijn verdreéven, en met gewapende mannen tot op de grenzen verzeld, het gantsche land hebben moeten ruymen, welk lot ik hun alle van eerstaf had toege-

(43) COLENBRANDER, *Ged.* VIII, 2, blz. 456. Rioust aan Van Maanen.

(44) ANTW. PROV. ARCH., n[r] 18387. 'Notes sur le Constitutionnel'. Jouan durfde een zekeren Godart, die verbonden was geweest aan een Doorniksch blad, niet aanvaarden.

(45) N[r] van 14 Juli 1819.

(46) COLENBRANDER, *Ged.* VIII, 1, blzn. 400-404. Hatzfeldt aan Fred. Wil. III.

(47) Nummers van 31 Maart en 15 April 1820. ANTW. NIEUWSBLAD 5 Aug. 1820.

(48) F. DONNET, *a.w.*, blz. 76.

schikt'[49]. En dit is, alles wel beschouwd, nog zoo kwaad niet gezegd.

Wanneer men de bladen doorsnuffelt en nagaat op welk peil de politieke critiek stond en van wie zij uitging; wanneer men bovendien overweegt dat de persvrijheid op dat oogenblik onze menschen heelemaal niet vertrouwd was en door hen ook niet gewaardeerd werd, dan kan men bezwaarlijk de regeering den steen toewerpen, zooals Pirenne het doet op de bladzijden 290-291 van deel VI zijner 'Histoire de Belgique.' Uit deze geschiedenis van het Antwerpsche blad blijkt duidelijk hoe moeilijk varen het was voor de jonge staatsconstructie: aan den eenen kant het Scylla van de locale katholieke onverdraagzaamheid, aan den anderen kant het Charybdis van de liberale vreemdelingen.

2. De 'Gazette van Braband' van den Franschman Entheaume

Den dag dat het Fransche garnizoen te Antwerpen Lodewijk XVIII als zijn wettig hoofd erkende, verscheen het eerste nummer.

De drukker was deken Josephus Saeyens, die reeds in 1782 zijn patent bezat en onder de Franschen eenige jaren drukker van de municipaliteit was geweest[50].

De opsteller was de Franschman Jean Baptiste Entheaume, die in 1798 naar Antwerpen kwam, er geruimen tijd 'adjoint au maire' was en om tot nu toe onbekende redenen in 1814 bij den aftocht der Franschen geen ambt bekleedde. Hij bleef. Sedert 1801 was hij gehuwd met de Maastrichtsche juffrouw M.A. vander Vaeren en, naar hij zelf schrijft, had hij te zorgen voor de zuster zijner vrouw, een weduwe met drie kinderen[51]. Zoo zei hij ook 'qu'il parlait la langue du

(49) ANTWERPSCH NIEUWSBLAD van 16 Januari 1821.

(50) OLTHOFF, *De boekdrukkers, boekverkoopers... te Antwerpen,* Antw. 1891. Zie over hem, in ons artikel, De Gulden Passer, jg. 1943, n^{rs} 3 en 4, blz. 63.

(51) Over Entheaume uitvoerig F. PRIMS in *Antwerpiensia 1930,* blz. 134 e.v., naar de papieren Entheaume op het stadsarchief. Cf. ook *Antw. stadsarch.* b. 446 en *Antw. Prov. Arch.,* F.T., b. 136.
E. schreef o.a. *Observations sur la loi fondamentale des Provinces-Unies des Pays-Bas ou Constitution Hollandaise, qui doit être revisée...* Prix: 60 ct. dont moitié au profit des hospices d'Anvers. Antw., Juni 1815.
Narration de tout ce qui s'est passé dans la ville d'Anvers le 24 août. Antw. 1816, 28 blz. in-4°. - Zie G. SCHMOOK. *Hoe Teun den Eyerboer in 1816 sprak tot de Burgers van Antwerpen of het Aandeel van de Rubensviering in de wording van het Vlaamsch Bewustzijn.* Antwerpen, 1942.

pays', maar, alhoewel er heel wat van hem bewaard bleef, is er alleen een briefje aan Maire Vermoelen gevonden, dat in 't Vlaamsch was opgesteld. Verder dan wat conversatie-Vlaamsch heeft hij het nooit gebracht. Einde 1817 verklaarde Saeyens, die het weten kon, dat een helper de opstellen van Entheaume vertaalde, de enkele malen dat hij niet in het Fransch schreef in zijn Vlaamsche krant(52).

Zonder verdienste is Entheaume niet. Hij had een vlugge pen, bezat historischen zin en had een flinke dosis kennis over de geschiedenis van zijn nieuw vaderland opgedaan(53). In hem en zijn blad de exponenten zien van den ouden Brabantschen geest, strookt nochtans niet met de feiten. Beducht om zijn stoffelijk bestaan te verzekeren, niet vrij van een zekere voortvarende zelfingenomenheid heeft hij in 1814, toen nog niets voor de toekomst vaststond, gemeend dat 's lands wetten en gewoonten van vóór de Revolutie gingen hersteld worden.

Pas enkele dagen na den uittocht van de geallieerden, den 10^{n} Mei, trekt hij al naar de intendantie te Mechelen om persoonlijk De Wargny te spreken, die echter juist naar Antwerpen is. Van op den hoek eener herbergtafel schrijft Entheaume hem een brief. Graag wou hij de bescherming van het provinciaal bestuur. Eerst en vooral voor zijn 'Gazette'. Hij is geassocieerd met Saeyens. deken der drukkers, den eenigen nog levenden bezitter van een Oostenrijksch patent. Iedereens opinie zal in het blad geëerbiedigd worden. Wat hem persoonlijk betreft, gaarne zou hij een plaats hebben, in de magistratuur, als opziener der domeinen, der belastingen, der octrooien of der douanen. 'Je suis également apte par mes connaissances à remplir ces diverses emplois' snijdt hij op(54). Om dit gebrek

(52) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{rs} 22 en 23.

(53) In zijn nagelaten papieren, berust documentatie voor een geschiedenis van Antwerpen.

(54) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{r} 20. - Gedeeltelijk gepubliceerd bij F. Donnet, a.w., blzn. 50-51.

wordt de, ook dichterlijk aangelegde, man herhaaldelijk door de krant van Jouan in 't ootje genomen(55).

Denzelfden dag schrijft hij, in Antwerpen weergekeerd, een tweeden brief aan den intendant om hem artikels te vragen, die in de volgende nummers van zijn blad zouden kunnen opgenomen worden. Maar De Wargny gaat er niet op in, blijft de Napoleontische regeling toepassen en verzoekt den onderintendant De Baillet te Antwerpen de preventieve censuur te handhaven en te onderzoeken of er geen bezwaren bestaan tegen de uitgave van de 'Gazette van Braband'(56). Dit laatste zal wel niet, want in de talrijke rapporten van die dagen over 'l'esprit public' is er nergens sprake van de bladen, ook niet van dat van Entheaume. Met reden(57).

Het opgeloopen koude bad zal echter sporen van verbittering nalaten. Ondertusschen verscheen de 'Gazette' regelmatig, eerst met toelating van Carnot, dan met die van Künigl(58) en eindelijk die van den Souvereinen Vorst. Het bevat de gewone geknipte buitenlandsche nieuwsberichten, naast ambtelijke en notarieele aankondigingen. Maar, wat reeds heel wat beteekent in dien tijd, nu en dan wordt een redactieartikel aangetroffen, of een persoonlijke kantteekening. In 1815 ontpopt Entheaume zich als een fel Napoleonhater, 'M. Napoléon, né Corse, méchant, scélérat, tyran', en hem komt de eer toe een der eersten aangedrongen te hebben op een gedenkteeken der nationale eer te Waterloo(59). Van Lodewijk XVIII schrijft hij, als van den 'Koning-martelaar', en zijn gade is de 'Koningin-Heldinne'. Het eereteeken van 'Chevalier du Lys' wordt kort daarop den oud-Bonapartist verleend(60). In die dagen rangschikt hij zich tevens bij 'les amis vrais de la monarchie des Pays-Bas unis'(61). Daarop volgt de periode

(55) Hij schreef o.a. een 'Romance de rose flottant sur les eaux' JOURNAL DE LA PROVINCE D'ANVERS, n^{r} van 2 April 1816.

(56) Zie (54). -

(57) Het onderzoek dezer rapporten wordt voorbehouden voor een politiek historisch artikel.

(58) Carnot leidde in 1814 de verdediging van Antwerpen. Generaal Graaf Künigl is de bevelhebber van de Pruisische troepen.

(59) N^{rs} van 18 en 22 April, 23 Juni, 26 Augustus 1815.

(60) N^{r} van 1 Juni 1815.

(61) N^{rs} van 1 Juni en 19 Augustus 1815.

van de grondwetstemming. Entheaume kiest de partij van de geestelijkheid en polemiseert met Jouan.

Ten slotte zal hij op eigen verzoek zijn blad tot ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ laten omdoopen, omdat dit beter paste bij de gevestigde staatsinrichting. De Restauratie, waar Entheaume had op gehoopt, scheen voor goed voorbij. Dit is zeer beknopt de politieke evolutie van de ‘Gazette’.

Uitvoeriger wordt hier ingegaan op een locale kwestie met politieken en persoonlijken ondergrond, die Entheaume in de gevangenis bracht en het einde van zijn journalistenloopbaan beteekende.

In Februari 1816 was de Noord-Nederlander Kersjes, die lange jaren in de keizerlijke administratie had gestaan en ridder was van het Eerelegioen, te Antwerpen tot het nieuwe ambt van waterschout benoemd. Dit scheen noch het stadsbestuur noch den handel te bevallen. De stad protesteerde, in den ‘Mercure d'Anvers’ klonk afkeuring, maar vooral Entheaume weerde zich(62).

Het begon met een brief van den ‘Observateur’. Het ‘Journal de la Province d'Anvers’ insinueerde dat Entheaume zelf op de betrekking aasde, dat hij critiek uitoefende op een man, die wel geen Chevalier du Lys, maar toch bekwaam was, met wien hij nooit gesproken, dien hij nooit gezien had. Maar dit was voor Entheaume geen bezwaar, want hij gaf een blad uit in een taal, die hij niet kende. En dat viel hem zelfs niet moeilijk.

In Juli verklaarde hij dat er geschoten was op koopvaardijschepen op last van den waterschout, ‘homme non nommé, non reconnu’. Kersjes, hierin gesteund door den plaatscommandant, kolonel van den Bergh, loochende formeel, maar Entheaume hield vol en beweerde dat er den 21^{n} Juli weer gemikt was op schepen, die, na sommatie, durfden doorvaren.

(62) ‘JOURNAL DE LA PROVINCE D'ANVERS’ n^{rs} van 21 Juni, 11 en 19 Juli 1816. ‘GAZETTE VAN BRABAND’ van Juni af. F. PRIMS, *Antwerpiensia 1933,* blzn. 302-303, *id.*, Antwerpen in 1830, I, blz. 119. ANTW. STADSARCH., Papieren Entheaume. Van Paschen, consul der Hansesteden, zond E. in de gevangenis een tienregelig vers tegen de factie ‘qui tache de s'enrichir sur droit et sans raisons au mépris du commerce.’ Hij was reeds in Mei 1814 een bekende voor E. Cf. F. DONNET, *a.w.*, blz. 51.

Het tegen hem ingespannen proces won hij te Antwerpen. Kersjes ging in beroep en Entheaume kreeg te Brussel een maand gevangenis en 25 fl. boete. Zuchtend schreef hij: 'Il n'y a en ce monde que la justice du ciel qui soit certaine et immuable'.[63].

De vrijspraak te Antwerpen, de veroordeeling te Brussel geven te bedenken. Mag de zaak niet vrij zijn van den persoonlijken wrok van Entheaume, die tot zijn groote verbazing de keizerlijke ambtenaren in functie blijven zag, waar hem zelf de deur gewezen werd, zij had een dieperen grond. De handel voelde zich belemmerd, maar wat erger was aan de stedelijke autonomie werd fel getornd. De waterschout (en later werd hij ook directeur van politie) was een koninklijk ambtenaar, ontsnappend aan den greep van den burgemeester, maar door de municipaliteit bezoldigd. Dat dit tot allerlei verwikkelingen leidde en zoo wat iedereen tegenstond is voor deze zuivere uiting van 'Verlicht despotisme' duidelijk[64].

Ondertusschen koesterde Entheaume, wiens eerste vrouw overleden was, nieuwe huwelijksplannen[65]. In April 1817 bood hij zijn 'cabinet de lecture' op de Suikerrui te koop 'voulant quitter les affaires'. Saeyens had tegen een driemaandelijksche vergoeding van 65 fr, na herhaalde kibbelarijen in een oogenblik van onnadenkendheid afstand gedaan van zijn rechten op het 'Antwerpsch Nieuwsblad', dat dus, zonder met hem rekening te moeten houden, Entheaume kort daarop kon overgeven aan J.P. Ubaghs, T.J. Janssens en Van Merlen, die het van 1 Januari 1818 af uitbaatten. Saeyens vroeg in een roerend rekwest een nieuw blad te mogen oprichten om hem en zijn trouwen drukkersgast Schuyten van de armoede te bewaren[66].

Entheaume ging een poos te Brussel wonen en trok daarop naar Frankrijk. Hij had ondertusschen Antwerpen lief gekregen. Op zijn ouden dag bood hij de magistraat een bundel private

(63) 'OBSERVATEUR' 11 Juni 1816. 'JOURNAL DE LA PROVINCE...', 21 Juni 1816, 'GAZETTE VAN BRABAND' 11 en 22 Juli 1816, 14 Januari 1817.

(64) Cf. o.a. ANTW. STADSARCH., jaarrapporten.

(65) Op 15 November 1817 huwde hij Juffrouw Della Faille te Belsele.

(66) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{r} 23. 22 Dec. 1817 Saeyens aan gouverneur.

archiefstukken aan. Zonder twijfel stond hij dichter bij het Antwerpsch milieu dan Jouan. Het succes lachtte hem niet toe. Zijn blad, hoe sterk hij ook het tegenovergestelde kon verwacht hebben, moest met een zeer bescheiden rol tevreden zijn.

3. Een Hollandsche krant

In December 1814 hadden de heeren Langestraat en Mortier de toelating gevraagd om een blad te mogen uitgeven onder den 'Hollandschen titel' 'Den Merkuur van Antwerpen'. Kort daarop verscheen hun blad, naast dat van den Bonapartist Jouan en den Bourbonsgezinden Entheaume. J.F. Langestraat is een Hollandsch advocaat(67).

Met nummer 5 wou hun drukker, Van Ael, al niet meer mee. Na een poos, toch weer(68).

Belangrijk is de correspondentie Langestraat-De Keverberg(69). De advokaat schrijft dat het altijd in hun bedoeling heeft gelegen de verbetering van het 'Nederlandsch' taalgebruik in de hand te werken. Succes bleef echter uit. Het plaatselijk bestuur werkte tegen, minachtte de taal, welke onder het Fransch regiem was uitgebannen. Ze hoopten op den steun van den pas aangestelden gouverneur om de al te lang verwaarloosde Nederlandsche taal te helpen opbeuren, om zoo de nationale oogmerken van den 'geliefden monarch' te bevorderen. In concreto stellen ze de vraag of ze bij de publicatie van openbare, gouvernementeele akten geen voorkeursrecht kunnen verkrijgen. Dan zou hun blad grooter worden en een nieuw lettertype aangeschaft kunnen worden.

De Gouverneur, die dan nog geen Nederlandsch kent en met geen woord zijn later blijkende opflakkering van ijver en liefde

(67) Notaris Spanoghe, die in 1788-89 te Antwerpen een Jozefistisch blad had uitgegeven, den 'Dagelijkschen Mercurius' en een 'Mercure journalier de l'Europe', wou in 1814 te Antwerpen of te Gent een Vlaamsch, Oostenrijksgezind blad oprichten. Cf. COREMANS, *Ephémérides Belges* (Bullet. de la Comm. R. d'Hist., 1847, blz. 228) en H.L.U. DE GROOTE. C.-M. Spanoghe (De Gulden Passer, jg. 22, 1944, blz. 27 e, v.). ANTW. PROV. ARCH., 1e serie nr 19963. Maire Vermoelen, confidentieel: L. is een oud-Hollandsch advokaat, die een tijdje politiekommissaris was te Antwerpen. 'Les renseignements lui sont très recommandables sous tous les rapports.'

(68) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 134, nr 20.

(69) ANTW. PROV. ARCH., b. 136, nr 21 - 14 October 1815. Langestraat en Mortier aan Gouverneur.

voor de landstaal vermoeden doet, antwoordde ontnuchterend kort: alle dagbladopstellers zijn voor mij gelijk voor de wet(70).

Langestraat en Mortier stuurden daarop een tweede missieve, met tweetaligen, juxtalinairen tekst. Zoetjes deden ze den gouverneur verstaan, dat hij hun vorigen brief verkeerd begrepen had. Ze bepaalden daarom nader. Maar nu klonk het heel anders. Verre van hen, schrijven ze, aan hun blad een officieel karakter te willen geven, maar benamingen als 'Journal du Département des Deux-Nèthes' en de 'Gazette van Braband' brengen het publiek op een dwaalspoor. Zij echter staan in de kennis van de beide landstalen en van de kanselarijtaal op een hooger plan. Als de gouverneur ze nu wou aanstellen als officieele vertalers bij het provinciaal bestuur en hun toestaan in hun blad het bericht te plaatsen, dat zij met goedkeuring van den gouverneur werken, zoo zouden ze zich zeer geholpen achten. Hiertoe was De Keverberg bereid en het volgend bericht, door hem goedgekeurd, werd gepubliceerd: 'Nous sommes autorisés à porter à la connaissance du public. que chargés de la traduction de tous les actes émanant du gouvernement de la province d'Anvers ayant un intérêt général, nous en ferons l'insertion dans notre feuille dès qu'ils nous seront communiqués'(71).

De redacteurs waren niet voldaan, omdat hun lezerstal niet aangroeide, zooals zij het wenschten. Vandaar hun brief aan den minister van Binnenlandsche zaken. Het is een vrij belangrijk document door Donnet ten onrechte in verband met de geschiedenis van de Vlaamsche beweging gebracht, maar toch merkwaardig om de waardeering van den taalfactor als nationaal ferment bij een Hollandsch advocaat en de houding van de regeering er tegenover(72).

(70) F. BLAUWKUIP, *De Taalbesluiten van Koning Willem I,* Amsterdam. 1920, blz. 82. Keverberg 'geeft blijk met groote liefde voor het Nederlandsch te zijn bezield geweest'. In 1816 ging hij Nederlandsch leeren en correspondeerde er over met Van Maanen. COLENBRANDER, *Ged.,* VIII. 2, blz. 60. Dr. A. DE JONGHE, *Rond de toepassing van het taalverbod van 25 Sept. 1819 te Antwerpen.* (Bijdragen tot de Geschiedenis, 25e jg., 1934, blzn. 145-146) wijst ook op geringen ijver van De Keverberg in 1815-1816.

(71) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136. Al de stukken. October 1815.

(72) F. DONNET, *a.w.,* blz. 63 e.v. Tekst aldaar, met eenige onbelangrijke fouten. PROV. ARCH. ANTW., F.T., b. 136, nr 21. Langestraat-Mortier aan den Minister-Secretaris van Staat van het Departement van Binnenlandsche Zaken, 14 November 1815.

In de verwachting de oude volkstaal in haar vroegere rechten hersteld te zien, hadden ze de kans gewaagd. Nu ondervonden ze, dat de Fransche taal, een vijf en twintigtal jaren geleden bij de Antwerpsche advocaten onbekend, bijna de éénige handelstaal geworden was. De briefopstellers meenen dat het 'Oud-Belgisch bestuur', hiermee het Oostenrijksch Bewind bedoelend, schandelijk, zoo niet moedwillig de moedertaal heeft verwaarloosd. De daarop volgende betrekkingen met de Franschen hebben den toestand hopeloos gemaakt. De aanstelling van De Keverberg deed hun hoop opleven. Toen ze moesten vaststellen dat het Fransch de administratieve taal bleef, hadden ze zich als vertalers aangeboden. Zoo dachten ze de verschillende bestuurslichamen van nut te zijn bij de algemeene opbeuring van de Nederlandsche taal. Nu zagen ze 'het voormalig uitsluitend politiek Fransch dagblad den tytel aanneemen van "Journal de la Province d'Anvers" en in hetzelve berigten meden deelen welke zooniet officieel egter uit het gouvernement zelve schijnen voor te komen'. Derhalve moesten zij alle hoop op een bijzondere bescherming voor hun Nederduitschen arbeid laten varen. Mogen ze hun blad in het Fransch opstellen? In handelskringen werd er om verzocht.

Roëll vroeg De Keverberg om nadere verklaring, vooral nopens de klacht over het 'Journal de la Province d' Anvers', waarop deze eigenhandig antwoordde dat dit klagen ongegrond was. En opnieuw verdedigt de gouverneur zijn stelling: hij houdt zich aan de persvrijheid 'au voeu de la constitution', alle dagbladopstellers staan hem even na. De vraag van de redacteurs om in het Fransch te verschijnen begrijpt hij best 'parce qu'ils remarquent que leur journal rédigé en langue Hollandaise ne trouve pas beaucoup d'amateurs'. Den 21^{n} December ontvangen de journalisten bericht, dat ze zonder bezwaar in het Fransch mogen drukken[(73)].

Voor de geschiedenis van de pers blijkt hieruit, als bij het geval Entheaume, hoe het gewezen Napoleontisch blad zijn

(73) ZELFDE FONDS. Roëll aan gouverneur, 16 Nov. 1815; gouverneur aan minister, 22 Nov. 1815. Minister aan gouverneur, 15 December 1815. Over de houding van Roëll in het taalvraagstuk: A. DE JONGHE, *Uit de eerste jaren van Koning Willem's taalpolitiek*, (Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde, 1932, III, blz. 251 e.v.)

positie kon handhaven, terwijl de concurrenten vruchteloos op begunstiging hoopten, de eene zich baseerend op den ouden koers, de anderen rekenend op een nationale wending.

De handelsberichtgeving van 'Le Mercure d' Anvers' bevredigde evenmin. Vander Maesen, secretaris van de Antwerpsche handelskamer, steunde daarom de aanvraag van den verzekeringsagent Steenveld, die de 'Annonces Maritimes et Commerciales' wou uitgeven(74).

Langestraat vroeg een plaats 'dans les bureaux du gouvernement' en P.J. Mortier vertrok, einde 1816, uit Antwerpen(75). De politie heeft er niets tegen, dat drukker Roosen het blad overneemt. Het is een zeer intelligente, brave, jonge man, die er warmpjes inzit en al geruimen tijd aan de krant verbonden is(76). Roosen verschaft zich de medewerking van den reeds vermelden Coudert, die later opduikt in het 'Journal du Constitutionnnel d' Anvers' en nog later in het 'Journal du Commerce d' Anvers'(77).

Het eenige incident, een vermelding waard, is de boete van 50 fl., welke Roosen en Coudert opliepen om in 1817 ten gunste van den aangehouden Jouan te hebben geschreven(78). Het aantal abonnementen kan niet groot geweest zijn. Het uitstekende 'Journal de Commerce', dat verschijnen zou, toen de handel opwaarts ging, telde zelf niet meer dan 350 abonnés. De 'Mercure d'Anvers' was een onaanzienlijk blad, 'le plus ridicule et le plus pitoyable de tous les journaux' schrijft men in den 'Constitutionnel' over 'la chouette d'Anvers', zooals de gazet op een andere plaats heet(79). Stilaan is het leven van het blad als een kaars uitgegaan. In zijn tweeden verschijningsvorm, als Fransch handelsblad, zouden andere met succes zijn rol overnemen.

(74) PROV. ARCH. ANTW., F.T., b. 136, n^{r} 22 Handelskamer aan gouverneur, 18 Februari 1816.

(75) ANTW. PROV. ARCH., 1^{e} serie, n^{r} 19963. De politie verschaft over hem zeer gunstige inlichtingen. ANTW. SADSARCH., Register politie, 18 Sept. 1816.

(76) ANTW. STADSARCH., Register politie, 23 Januari 1817.

(77) Zie verder blz. 149.

(78) JOURN. CONSTIT. D'ANVERS van 23 Juli 1817.

(79) ID., n^{rs} van 7 Juni 1817, 15 April 1820, 2 April 1821.

II. Rust en stille werking

Het blad van Jouan houdt voet bij stuk. Door een periode van inzinking heen wordt het 't meest gelezen blad der Antwerpsche, verfranschte burgerij. Het krijgt een partner in het ‘Journal du Commerce’, dat het representatieve blad van den handel wordt. De ‘Mercure d'Anvers’ is verdwenen. De ‘Gazette van Braband’ omgezet in ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ en de ‘Postrijder van Antwerpen’, de twee Vlaamsche bladen verschillen niet genoeg van elkaar, opdat men in hun gelijktijdig verschijnen iets meer dan een drukkerszaak zou kunnen zien. Het ‘Annoncenblad’, dat ook politiek en algemeen nieuws afdrukte, leeft verder. Eenige periodieken duiken op.

1. Het ‘Journal d'Anvers’, blad van de verfranschte burgerij

Een krant uitgeven was voor Jouan een handelszaak. Zoo kleurloos als de achttiendeeuwsche couranten was de zijne toch niet. Toevallige factoren als kwaliteit en gezindheid van zijn medewerkers gaven aan den liberalistischen grondtoon een wisselend karakter.

Voorloopig is het zeer stil geworden op de redactie. Persoonlijke bijdragen ontbreken haast geheel, binnenlandsch nieuws treft men bijna niet aan; enkel knipsels, vooral uit Fransche bladen. Een driehonderd lezers koopen het blad. De uitgesproken liberale tendenz is verdwenen. Sedert 1821 heet het ‘Journal d'Anvers et de la Province. Feuille politique, commerciale, littéraire, affiches et avis divers’, met kenspreuk ‘La vérité est mon guide’[(80)].

Met den tweeden trimester van 1822 trad in de redactie van het blad een definitieve verbetering. We voelen een vaardiger hand bij het aanbrengen en verwerken van de nieuwsberichten. Het is deze van P.J. Peseux, die verbonden was geweest aan het ‘Journal de Gand’, in een persproces werd gewikkeld en veroordeeld, dan een eigen blad begon maar mislukte en daarop

(80) Tot Februari 1824 gaf Vanderveken, schoonbroer van Jouan, als strooman het blad uit. Gobart, procureur des Konings, protesteerde vruchteloos te Brussel. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{r} 126.

naar Antwerpen kwam. Het politiesignalement is niet gunstig. Hij is ‘clandestinelijk werkzaam bij Jouan en als vreemdeling niet in regel.’ ‘Het schijnt eenen veel- of schoonspreker te zijn, en veelal met Jouan in de herberg den Courrier te verkeeren, alwaar meestal des avonds, lieden zich bevinden welken grooten aandacht, en een scherp toeverzigt verdienen.’ Bovendien is hij van verdachte zeden. Hij heeft ‘een achttienjarige weeze van een vorige geëmployeerde verleid’(81).

Zoowel Peseux, die niet verontrust werd, als Jouan bleven verdacht. Deze laatste stond tot 1825 onder toezicht van de politie en geen van beiden verkreeg de naturalisatie. ‘Als vreemdelingen verdienen zij onafgebroken aandacht, als Napoleonisten blijven zij altoos gevaarlijk’(82). Ten onrechte schrijft archivaris Prims, dat het blad ‘geheel en al in den dienst van den gouverneur en van de regeering’ staat(83). Herhaaldelijk wordt gewezen op een tekort aan politieke belangstelling, op het belang van verkiezingen, op het verderfelijke van ambtenaren als kamerleden, terwijl de parlementaire oppositie bedekt gesteund wordt.

In het opzicht van de godsdienstpolitiek treedt het de regeering bij, zoodat de Fransche consul meedeelt dat van hoogerhand in zekere bladen, waaronder het ‘Journal d'Anvers’ artikels worden gepubliceerd. Het is een bekamper van het ultramontanisme, maar spreekt met lof over den ‘Jubilé’ en als priester Buelens om gewaagde uitlatingen tot een jaar gevangenisstraf wordt veroordeeld, laakt het blad de uitzonderingswetten, die tot de arrestatie hebben geleid, terwijl het ‘Journal de Gand’

(81) P.J. Peseux, geboren te Besançon, omstreeks 1769. Weduwnaar met drie kinderen. Sedert 1809 als chef de bureau bij de administratie, Sedert 1814 verbonden aan het ‘Journal de Gand’. Op 18 Mei 1821 in hechtenis genomen om artikels over de Napolitaansche revolutie. Op 18 October tot 500 fl. boete veroordeeld, die in 1829 nog niet betaald waren. Bij zijn vrijlating, ruzie met Houdin van het ‘Journal de Gand’. Den 1^{n} Januari 1822 begonnen met de uitgave van den ‘Courrier de Gand’, wat mislukt. Leeft een tijd van de liberale liefdadigheid. Is op 25-26 Juli 1822 te Antwerpen. Verblijft in het Hôtel de la Monnaie op den Oever en gaat dan bij Jouan wonen. Na de Revolutie orangist en Franskiljon. ANTW. STADSARCH., Dir. Pol., geheim register C. COLENBRANDER, *Ged.,* VIII, 2, blzn. 566-567.

(82) Pes. en J., Belg genaturaliseerd na 1830, door grondwetsartikel 133. STADSARCH., ANTW., b, 675. - PRIMS, *Antwerpen in 1830,* I, blz. 12: onjuist - STADSARCH., Div. Pol., reg. C, 25 Sept. 1825.

(83) PRIMS, *a.w.,* blz. 68.

de regeering door dik en dun steunt[84].

Kortom het blad dat zijn lezersaantal snel toenemen ziet, typeert het Antwerpsche milieu van den zich gunstig ontplooienden handel. Men is er verdraagzaam, geïnteresseerd voor de beroepsbelangen en de er mee verband houdende politiek, die alle principieele hoekigheid, bron van conflicten, wil vermijden. Aan den greep van de geestelijkheid ontsnapt men, zonder daarom ongeloovig te zijn. Het is de moniteur van de verlichte burgerij, voor wie het Fransch een maatschappelijk bind- en verheffingsmiddel was geworden[85].

2. Het 'Journal du commerce d'Anvers', het havenblad

Het opleven van den handel redde niet alleen het 'Journal d'Anvers' van de saaie onbenulligheid, na de vlaag van het emigrantenliberalisme, het maakte een tweede Franschtalig blad in de havenstad mogelijk. Het verscheen voor de eerste maal met Nieuwjaar 1822.

Het is alleen een technisch blad, van belang voor de handelslui. Het aantal lezers blijft schommelen rond 350, nog altijd meer dan de Vlaamsche bladen. Het licht ons in over de scheepvaart, met een nauwkeurige detailleering van de scheepsladingen, berichten over de beweging op zee en in de omliggende havens, de opgave van de ter lading liggende schepen en hun bestemming. Naast de beursberichten, verschijnen op geregelde tijden uitgebreide prijscouranten, terwijl maandelijks een grondig overzicht gegeven wordt van de handels- en havenbeweging, overzicht dat op het eind van het jaar flink wordt samengevat. Wie de Antwerpsche haven bestudeeren wil, moet langs dit blad voorbij[86]. August Delrue, handelsmakelaar, verzorgt dit handelsgedeelte met volhardende evenwichtigheid. De Hamburgsche 'Börsenhalle' en de 'Phare'

(84) COLENBRANDER, *Ged.,* IX, 1, blz. 69. *N*rs van het blad.

(85) STADSARCH. ANTW., b. 446. Aantal lezers: 344 in 1819, 750 in 1825, 950 van 1826 af.

(86) BEETEME, voor zijn '*Antwerpen, moederstad van handel en kunst*' Antwerpen, 1893, 3 dln, maakte er ruimschoots gebruik van. De in 1835 opgerichte 'Précurseur' door August Morel kan men als de verbeterde voortzetting van het 'Journal du Commerce' beschouwen. F. PRIMS, *De katholieke Dagbladpers te Antwerpen,* z.d. blzn. 56-57.

van Le Havre waren zijn voorbeelden. Delrue was een Waal[87].

De ‘partie politique’, naar de gewoonte in die periode, bestond uit knipsels, voornamelijk uit de Fransche gazetten. Ook deze uittreksels zijn doorgaans om hun handelswaarde gekozen. Voor dit gedeelte zorgden de Franschman J.J. Conard, de eigenaar-uitgever, en de reeds vermelde Antoine Coudert, sedert Februari 1817 als drie en veertigjarige ‘marchand de nouveautés’ naar Antwerpen overgekomen uit Billion (Puy de Dôme). Terwijl hij verbonden was aan het ‘Journal Constitutionnel’, had Denier's uitdrijving er voor gezorgd, dat Coudert zich schuil hield tot de storm voorbij was. Hij liep met het plan rond een pensionaat te openen en stond later inderdaad als schoolmeester bekend. Het is zijn optreden, dat een oogenblik het ‘Journal du Commerce’ in verlegenheid bracht, toen hij in Februari 1822 een paar artikeltjes van persoonlijken aard deed plaatsen, waaronder een dat begon met ‘Les philosophes assurent qu'il n'y a point de diable, mais le peuple ignorant croit le contraire’. Onmiddellijk kwam er reactie en toen Coudert, door Conard en Delrue gedesavoueerd, toch verder wou, ging Conard zich bij de politie beklagen. Op de vingers getikt, verliet hij van lieverlede de redactie[88].

Het belet niet dat dezelfde directeur van politie wat later het ‘Journal du Commerce’ op minder loffelijken toon geschreven vindt dan het blad van Jouan. Hij meent dat het ‘dikwerf zijn grondbeginselen nagenoeg laat raden’[89].

Misschien kan een vlijtig speurder een tendenz ontdekken in de keuze van de buitenlandsche nieuwsberichten. Tot op den vooravond van de Revolutie gaat de binnenlandsche beroering de opstellers heelemaal niet aan. Dan wordt het anders, omdat

(87) Blijkt uit het nummer van 17 December 1827. Delrue is reeds makelaar in 1816: ANTW. STADSARCH., b. 27, administration générale. -

(88) Over Conard, ANTW. STADSARCH., dir. pol., reg. C, 25 September 1825. Over Coudert, ANTW. PROV. ARCH., n^{rs} 18387 en 23069. Na 1830 gaf hij een bundel ‘Poésie nationale’ uit, waarin een ‘Ode sur la naissance du Prince Royal de Belgique’, een ‘Epitre aux Belges’ en ‘Le drapeau Belge’. Zie verder, *n*^{r} van 10 Februari 1822 en ANTW. STADSARCH., dir. pol., algemeene aanwijzer 14 Februari 1822 en PROV. ARCH., 1e serie, n^{r} 18655; *n*^{r} blad van 26 Juni 1822.

(89) ANTW. STADSARCH., dir. pol., geheim reg. C, 5 Januari 1823.

de handel in het gedrang komt. Ondertusschen, en dit sedert einde 1827, zetten Delrue en zoon de zaak alleen voort, 'n'ayant d'autre but que l'utilité du commerce'[90].

3. De 'Antwerpsche Gazette'

De 'Feuille d'Annonces d'Anvers - Bekendmaekingsblad van Antwerpen'[91], verscheen den 3^{n} Mei 1814 opnieuw onder den ouden titel 'Antwerpsche Gazette'. Het tweetalig karakter van het blad, zooals het onder keizerlijken dwang sedert 1 Januari 1811 bestond, bleef. Het Vlaamsch kwam echter vooraan en ons land heet in die taal 'Nederland' en in het Fransch 'Belgique'. Alhoewel de Vlaamsche titel tot den dood van Le Poittevin de la Croix, in 1829[92], behouden werd, trad het Fransch meer en meer op den voorgrond, terwijl het algemeen nieuws, uit andere kranten verzameld, stilaan meer plaats innam dan de aankondigingen.

De 'Gazette' telde een tweehonderd lezers en heeft geen rol gespeeld. De talrijke aankondigingen van de, uitsluitend Fransche boeken, maken het nog interessant, dit annoncenblad, voor wie de geestelijke interesse onzer verfranschte burgerij bestudeeren wil.

Voor zooverre een politieke kleur doorschemert, is deze anticlericaal, terwijl het verslag over de talrijke persprocessen een opvallend ruime plaats inneemt. De politie vond het blad totaal onbenullig[93].

Typeerend blijft het toch dat de bloei van de Fransche pers te Antwerpen dateert van den Hollandschen tijd en dat de uitgever van een gazet, die door het Napoleontische ingrijpen zooveel lezers verloor, deze regeling behield. Het is hier niet de

(90) *N*^{r} van 10 Februari 1822.

(91) Zie mijn artikel in de N^{rs} 3 en 4, 21^{e} jg. 1943 van 'De Gulden Passer'. blz. 291.

(92) Voor de eerste maal den 24^{n} Mei 1829 in het Fransch.

(93) STADSARCH. ANTW., b. 17. Rapports annuels. Dir. pol., geheim register C. Cf. ook bundel 446. Voor de persprocessen de nummers 11, 13 en 15 Januari; 24, 26, 29 Februari; 7, 16, 18 Maart; 4, 6, 11, 13, 15 en 20 April 1820; 17 en 26 Mei; 11 en 14 Juli; 30 October en 13 en 29 November 1821; 19, 24 Jan.; 18, 25 April 1822; 1 Febr. 1823; 22 Mei en 25 Sept. 1824; 3 Aug., 21 Sept., 10 Oct., 16 Dec., 1826; 18 Jan., 8 en 24 Febr., 4 Sept. 1827; 13 Maart en 19 April 1828.

plaats om de oorzaken er van op te sporen. Evenmin om na te gaan in hoeverre anticlericalisme en verfransching hand in hand liepen.

4. Het 'Antwerpsch Nieuwsblad'

Het devote traditionalisme vindt, na wat zoeken, door het eindelijk opnieuw opdagen van eigen persmenschen, zijn spoor terug in twee amechtige Vlaamsche kranten, waarvan het eerste het gewezen blad van Entheaume was en het andere van zijn bedrogen vennoot Saeyens, wiens 'Postrijder' we hieronder bespreken.

Het 'Antwerpsch Nieuwsblad' onder de weidsche toewijding van 'Staet, huyshoud en letterkunde alsmede commercieele belangen en notarieele bekentmaekingen' is voor de helft met het laatstgenoemde gevuld. De overblijvende plaatsruimte wordt ingenomen door buitenlandsche nieuwsberichten en eenig gering binnenlandsch nieuws, als de vangst van een grooten paling, de viering van een honderdjarige en het relaas van een wreeden moord(94).

Na drie trimesters, den 1n October 1818, verliet Ubaghs de associatie; en toen den 21n October 1823 ook Janssens weg was, zette G.A.H. Van Merlen de zaak alleen voort. Op den inhoud van het blad had dit geen gevolgen, zoomin als de tijdelijke titelverandering, toen het van September 1821 tot Maart 1824 'Correspondentie der Schelde of Antwerpsche Courant' heeten ging.

Om te hebben geschreven, dat de bij Hanicq te Mechelen verschenen editie van de 'Theologia Moralis' van De Ligorio onnauwkeurig was, werd de Fries Ulrich Andala, samen met de uitgevers Janssens en van Merlen tot drie maanden gevangenis en 25 fl. boete veroordeeld. De laster diende ingetrokken en de inleiding tot hun eigen uitgave van de 'Theologia' moesten ze verwijderen(95).

(94) Sedert 15 Sept. 1818 door de Kamer der Notarissen als haar aankondigingsblad aangenomen.
(95) ANTWERPSCH NIEUWSBLAD, 8 Januari 1822. - JOURNAL D'ANVERS 6, 8, 18 en 26 April 1822. Over Andala, in 1823 als redacteur van 'Den Postrijder' vermeld, zie blz. 109.

De periodische bijdragen van den Antwerpschen grafschriften-maker H.J. Van den Broeck over den ‘Almanach van nut en vermaek’ van het Antwerpsch Taalkundig Genootschap en over de litteraire werkzaamheid van J.F. Willems typeeren met nauwkeurige trekken den min of meer ontwikkelden Vlaamsch-Brabantschen katholieken behoudsgezinde. Tevens treedt een aspect van de geschiedenis der Vlaamsche beweging aan het licht, dat te zeer verwaarloosd wordt. Men voelt voor de moedertaal, omdat men voelt voor den geest en de traditie aan het Vlaamsch en Brabantsch verknoopt. Het Fransch wordt door die lui geschuwd als de taal van den dwingeland en den heidenschen filosoof, maar het Hollandsch veracht men evenzeer. Een dikke muur van antipathie tegenover den ketterschen Hollander doet alle taaldoordringing schuwen en de eenheid van taal tusschen Noord en Zuid afzweren(96).

De onderwijswetgeving van 1825 brengt dan de definitieve afwijzing ‘Ultra montes is de baek, welke wij altijd moeten in het oog houde’. De ‘Ultramontaan’ de ‘Godsdienstvriend’ van Le Sage Ten Broeck, de ‘Courrier de la Meuse’ en ‘Le Catholique des Pays-Bas’ schudden de publieke opinie wakker.

Het ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ volgt, neemt over en vertaalt. De directeur van politie zoekt de redacteurs onder de geestelijkheid(97).

5. ‘Den Postrijder van Antwerpen’

De oude Saeyens, ‘om dien ongelukkigen voorval te verzoeten’, toen hij zijn rechten op het ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ kwijt was, smeekte den gouverneur om driemaal per week een ander blad te mogen uitgeven tot nut van ‘Vaderland, Koning, Godsdienst, Eer, zeden en bevordering der zuivere Nederlandsche taal’(98).

De gouverneur verzocht den burgemeester zich te vergewissen

(96) ANTWERPSCH NIEUWSBLAD, 23 en 30 Januari 1819, 9 en 16 Februari, 5 Juni, 13 en 16 November 1819; 24 en 26 October 1820; 2, 9, 16, 20, 27 en 30 Januari en 8 Febr.; 8 en 20 Maart 1821. Deze bijdragen verschenen tegelijk in ‘Den Postrijder’.

(97) ‘Ultra montes...’ n^{r} van 23 Januari 1827. ANTW. STADSARCH., Geheim reg. C, 25-9-1825. Cf., F. PRIMS, Antwerpiensia 1933, blz. 306.

(98) ANTW. PROV. ARCH., F.T., b. 136, n^{r} 23. - 22 Dec. 1817 Saeyens aan gouverneur.

of alle formaliteiten vervuld werden. Dus is de drukpersvrijheid ‘illusoire’ schreef deze terug, waarop de gouverneur antwoordde ‘Il a été d'usage jusqu'ici de se conformer aux formalités prescrites par l'arrêté du 23 septembre 1814[99]. Er verliepen maanden alvorens Saeyens, die 430 toekomstige abonnenten kon opgeven, waar de wet er 300 verlangde, de koninklijke toelating bekwam. Van October 1818 tot Januari 1820 verscheen ‘Den Postrijder’ tweemaal per week. Pas dan, driemaal.

‘Den Postrijder’ evenals het ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ was het nieuwsblad voor de kleine luiden van stad en dorp, zedig en godsdienstig, de politiek als nieuwlichterij beschouwend, met geen ander verlangen dan ‘Eendracht, vertrouwen, vrede en liefde, onder de vorsten en de volken te zien heerschen’[100].

Staatkundige beslommeringen zijn alleen van tel wanneer ze afbreuk doen aan het oude geloofskader en het fidéisme en het traditionalisme van de priesterschap raken.

De knipsels uit de buitenlandsche bladen staan voorop. Berichten over gebeurtenissen en beroeringen in Turkije, in Spanje, in Duitschland, in Engeland, maar vooral in Frankrijk, waarover de berichtgeving uitvoeriger is dan over eigen land.

Staat er binnenlandsch nieuws in, dan wordt het doorgaans overgenomen uit andere bladen. Komt er eigen kommentaar in voor, dan handelt het over godsdienstzaken.

Met de onderwijspolitiek van de regeering verscherpte de hardnekkige oppositie van bij den aanvang tegen den persoon van den koning en zijn systeem gevoerd. Zooals in 1817 ging de volle aandacht naar de pers, die deze maal door eigen elementen geleid, minder driest optrad, maar gevaarlijker werd[101].

Op de zeer geheime aanschrijving van den gouverneur, ant-

(99) ID., ID., 27 Dec. 1817 gouv. aan burgemeester; 5 Jan. 1818 burgem. aan gouv.; 9 Jan. 1818 gouv. aan burgem. - ANTW. STADSARCH., b. 446, 9 Maart 1818 Saeyens aan burgem. Op grond van art. 2 der additioneele artikelen van de grondwet was het besluit van Sept. 1814 van kracht gebleven.

(100) N^{r} van 7 Januari 1826.

(101) Zie CH. TERLINDEN, *Guillaume I^{r} et l'Eglise Catholique en Belgique,* I, blz. 393 e.v. STOKMAN, *De Religieuzen en de onderwijspolitiek der regeering in het Vereenigd Koninkrijk der Nederlanden,* (1814-1830), Den Haag, 1935; blz. 272 e.v. E. DE MOREAU, S.J., *Les idées menaisiennes en Belgique* (Nouvelle revue théologique. Louvain, T. 55, n^{r} 8, 1928, blz. 574 e.v.)

woordde de directeur van politie, de Hollander Klinkhamer in zwarte bewoordingen[102]. Vooral de katholieke pers wekte achterdocht. Over 'Den Postrijder' luidde het, dat ze in alle gemeene herbergen gelezen werd en 'veelal het cagotisme ten dienste' stond. Redacteurs waren Schuit en Andala. Vooral Andala was een gevaarlijke kerel, een stijfhoofdige Fries, 'eenen kwaadaardigen dweeper'. Als griffier van het vredegerecht had hij aanvankelijk den eed aan den koning geweigerd, en 't was bij hem, op een hofje in den Antwerpschen buiten, dat tweemaal per week 'conciliabulen van kwalijk gezinde geestelijken gehouden werden'.

Saeyens werd ontboden en moest beloven alle aanstoot verwekkend geschrijf in het blad achterwege te laten.

Toen, in Mei 1827, ter gelegenheid van de eerste mis van den lateren Monseigneur De Ram, priester Buelens te Lier fulmineerde 'Eene verfoeylijke bende heeft tot den ondergang van Christus zamen gespannen. Calvijn's nakroost verwekt heillooze krijgen. Het lutersche schuim, dat weêrspannig geslacht, tiert omdat het tempelen ziet oprijzen, die onze vaderen ontroofd en ten gronde geslecht zijn', en verder 'Het is lafhertigheyd voor bedorvene sekten te wijken: de Belg kan het kettersche juk niet dragen. Rome is voor hem de regel des geloofs, en de haven des heils'[103], toen kwam ook 'Den Postrijder' in het gedrang.

Wat er gebeurt, is voor de geschiedenis van de pers merkwaardig, omdat blijkt hoe ze als politiek werktuig ingeschakeld wordt.

De aanhouding van Buelens wordt door zijn vrienden geweten aan het optreden van een Liersch protestant - hier is Bergmann bedoeld[104] - en aan een artikel van een bekend antagonist van den priester, zeer waarschijnlijk Jan Frans Willems, in den

(102) ANTW. STADSARCH., Dir. pol., Geh. reg. C. Cf. F. PRIMS, *Antwerpiensia 1933,* blz. 306.

(103) Over Buelens: J.B. FREDERIKS en F.J. VANDEN BRANDEN, *Biographisch Woordenboek der Noord- en Zuid-Nederlandsche Letterkunde.* Amsterdam, 1888. VANDER MEULEN, *Willem den koppigen,* Brussel, 2 dln, 1833-1839; dl. 2, blz. 132. BERGMANN, *Herinneringen,* blz. 92-93. F. PRIMS, *Antwerpen in 1830,* I, blz. 15 e.v. J. BOLS, *Brieven aan J.F. Willems,* Kon. Vl. Acad., V^{e} reeks, n^{r} 18, Gent 1909, blz. 28 e.v. DE ULTRAMONTAAN, II, blz. 332.

(104) 'ULTRAMONTAAN', II, blz. 332. BOLS, *a.w.,* blz. 28 e.v.

'Postrijder'[105]. De slotsom van het ingezonden stuk luidde: 'Het is te bejammeren dat hij zich zulke hevige uytvallen heeft veroórloofd, waardoór hij de goede zaak geenszins bevoordeéld heeft'. Veertien dagen nadien neemt 'Den Postrijder' een artikel over uit 'Den Godsdienstvriend', waarin zijn eigen optreden met de volgende termen gelaakt wordt: 'En wat nog ergerlijker is Den Postrijder van Antwerpen, in welks blad van 17 Juli een vuilaardig artikel geplaatst is waarin de uitdrukkingen des dichters verdraaid en ten ergste geduid worden'. Het stuk dat ook in de 'Catholyke Mengelschriften' verscheen[106], kwam van J.B. De Belder, eveneens een Antwerpsch priester. In den 'Postrijder' voegde men aan de publicatie toe: 'Hiedoor meynen wij een zonneklaar bewijs te geéven van den vredelievenden, onpartijdigen en godsdienstigen geest, welken sedert zooveéle jaeren den loop van den Antwerpschen Postrijder bestierd heeft'. Kortom, de anonieme inzender van het door De Belder gewraakte artikel had de argeloosheid van de redactie verschalkt, maar deze is gaarne bereid de wenken van wat we voor eenmaal de 'priesterpartij' zullen noemen op te volgen.

De Belder werd gearresteerd; vervolgingen werden ingespannen tegen Heirstraeten, uitgever der 'Mengelschriften' en tegen Schuyt, redacteur van 'Den Postrijder'[107]. Schuyt kon bewijzen, dat hij doodgewoon een drukkersgezel was, terwijl de weduwe, die na den dood van Saeyens de zaak voortzette, niet verontrust werd[108]. De Belder en Heirstraeten integendeel werden den 20^{n} November 1827 tot één jaar gevangenisstraf veroordeeld. Ze verbleven van den 10^{n} December tot den 15^{n} Februari 1828, dag hunner gratie, samen met Buelens in de correctiekamer van de voormalige Sint Bernaartsabdij te Hemiksem.

Het bleef bij dit eenige incident. 'Den Postrijder' laaft zich aan dezelfde bronnen als het 'Antwerpsch Nieuwsblad', aan

(105) 'DEN POSTRIJDER' van 17 Juli 1827.

(106) ID., n^{r} van 4 Augustus 1827. Over de 'Mengelschriften', zie blz. 158.

(107) ANTWERPSCH NIEUWSBLAD, 12 Juli, 15 en 17 November 1827; JOURNAL D'ANVERS, 28 Augustus, 9 September, 16, 17 en 26 November, 16 December 1827.

(108) Saeyens stierf den 1^{n} September 1826, op 76 - jarigen leeftijd. 'POSTRIJDER' 15 September 1827.

den ‘Ultramontaan’, den ‘Courrier de la Meuse’ en den ‘Catholique des Pays-Bas’. Het volgt voorzichtig en gedwee.

6. ‘De Antwerpenaar’ een nieuwe poging in de Hollandsche spelling

In 1815 viel het Langestraat met den ‘Merkuur van Antwerpen’ niet mee. Een ander advocaat, Bourceret, en de boekhandelaar Duverger, die de drukkerszaak van Grangé hadden overgenomen, waagden in Juli 1827 een tweede poging die nog vlugger mislukte. Hun bedoelingen blijken uit het keurig uitgegeven prospectus: ‘Van de achttien provinciën, waaruit het Koninkrijk der Nederlanden is zamen gesteld, zijn er maar twee, t.w. de provinciën Henegouw en Namen, waar het Fransch de taal is der inwoners; derhalve kan men vrijmoedig daarstellen dat het Nederlandsch de taal des Koningrijks, ja zelfs, van het Zuidelijke gedeelte kan genoemd worden: want het is de Fransche taal niet welke in de Luiksche provincie gesproken wordt, het is een afzonderlijke taal, wijl zij afzonderlijke woordenboeken en grondregels heeft.

Bijna al de dagbladen worden in de Zuidelijke provinciën des Koningrijks in het Fransch uitgegeven, en, hetgeen zeer opmerkelijk is, niet een eenig blad in de zuivere Hollandsche taal, en het is des te meer aanmerkelijk daar eenige in 't Vlaamsch geschreven noch verzonden noch bijna gelezen worden dan op de plaats hunner uitgeving alleen.

Alhoewel het Vlaamsch en het Hollandsch maar een eenige en dezelfde taal vormen, kan men echter niet ontveinzen dat de taaleigenschap der laatste door een groot aantal in alle vakken beroemde schrijvers zoo doorkneed en verbeterd is dat derzelver tongval, spelling en schrijfwijze bij ontbeering van dit voorrecht, verre overtreft. Het publiek wordt dit zoowel ontwaar dat dezulken die, schoon aan 't algemeen bestuur niet verbonden, in de landtaal verplicht zijn te schrijven, zich thans bevlijtigen om het Hollandsch machtig te worden...’[(109)].

Na een maand lieten Bourceret en Duverger de uitbating over aan J.H. Van Setter. Bij de politie stond hij niet gunstig

(109) ANTWERPSCH STADSARCHIEF, b. 446.

bekend, zoodat de politiedirecteur Klinkhamer adviseerde dat de ondertusschen gevraagde gouvernementeele aanmoediging niet paste. Hij voorspelde, dat de uitgave voor het einde der maand zou gestaakt worden. De burgemeester antwoordde aan den minister dat het blad steun zou verdienen indien het 'tegen andere alhier in het Nederduitsch en in eenen verschillenden zin als Den Postrijder, kon gesteld worden... Edoch sulks is het geval niet daar toch evenmin de redactie als de redacteur zelve mij toeschijnen door de overheid te kunnen worden in aanmerking genomen'(110).

Geen twee maanden leefde het dagblad. De exploitanten hadden zich in de belangstelling van het Antwerpsch publiek voor een in het 'Hollandsch' opgestelde krant vergist. 'De Antwerpenaar' had zoo weinig te beteekenen, dat de oorzaken van de mislukking van commercieelen aard kunnen zijn. Het oordeel van P. Lebrocquy over een gelijkaardige faliekant uitgevallen Gentsche poging is nochtans gewettigd: 'Le nouveau journal ne put vaincre les préventions qui dès ce temps-là régnoient contre le neérlandais, même dans les provinces flamandes'(111).

7. Katholieke periodieke uitgaven

De geest der eeuw, de vereeniging met het protestantsche Noorden scherpten het katholiek verweer, dat in de achttiende eeuw, overspoeld door het rationalisme, vasten grond verloren had.

In October 1819 werd bij J.C. Roosen, drukker van den 'Mercure d' Anvers' 'Den Vriend van Godsdienst en goede Zeden' aangekondigd. Jaarlijks zouden dertien afleveringen, elk van 40 blz., verschijnen tegen 5 fr. Er werd verwezen naar de uitgave van 'L' Ami du Roi et de la Religion' in Frankrijk

(110) IBID., 28 Augustus 1827, minister Binn. Zak. aan burgemeester, 15 September 1827 Klinkhamer aan burgem.; 19 September 1827 Burgemeester aan minister.

(111) P. LEBROCQUY, *a.w.,* blz. 2; in 1820 had de broer van P.L. met steun van de regeering te Gent een Letter- en Staatkundig Dagblad opgericht in de Hollandsche spelling. De poging mislukte. Vergelijk blz. 107, het optreden van H.J. van den Broeck.

en den Hollandschen ‘Godsdienstvriend’. We vermoeden dat het initiatief niet werd uitgevoerd(112).

Drie vierden van de inteekenaars op de publicaties van de in 1820 opgerichte ‘Katholieke Maatschappij’ behoorden tot het Zuiden, al was Le Sage Ten Broeck de leider(113). De Robiano de Borsbeek zorgde er echter voor dat de vereeniging gekelderd werd omdat ze meer kwaad dan goed zou doen ‘si elle accoutumerait les Belges au langage et à la littérature Hollandaises’. Mannen als baron Coppens, die samenwerking genegen waren hadden dit niet kunnen verhinderen(114). In Januari 1822 kwam door denzelfden de Robiano de ‘Société Catholique de la Belgique’ tot stand, terwijl de Nederlandsche vereeniging zich tot Holland beperkte.

In Augustus 1823 werden ze beide van regeeringswege geschorst, maar de verspreiding van goede boeken werd onder den vorm eener particuliere onderneming voortgezet. Aan den eenen kant verschenen de ‘Mélanges religieuses’, aan den anderen kant de ‘Godsdienstige en zedekundige mengelingen’(115).

Er werd nochtans naar gestreefd naast de Fransche bibliotheek en de Hollandsche eene in de Brabantsche spelling en naar Brabantschen aard te stichten. Reeds aanvang 1824 verscheen een aankondiging van een halfmaandelijksche brochurenreeks, op 48 bladzijden in-8°, getiteld ‘Hof des Minnaers van Godsdienst, goede zeden, nutte kunsten en wetenschappen’, waarvan verder niets terecht kwam(116). In Juli 1825, na de affaire van het philosophisch college, kwamen eindelijk bij denzelfden drukker Heirstraeten de ‘Mengelschriften voor Roomsch-Katholieken’ van de pers.

Over de strekking en de bedoeling worden we geenszins in het duister gelaten: ‘Naerdien de vrijgeesterij onder den

(112) ‘DEN POSTRIJDER’ 4 October 1819.

(113) Dr. J.H.J.M. WITLOX, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*: 2 dln - 's -Hertogenbosch, 1919-1927. - Dl. I, blz. 100 e.v.. Le Sage was een bekeerling, die, met zijn ouders in den Patriottentijd naar Antwerpen uitgeweken, aldaar het katholicisme had leeren kennen. F.J.J. VRIJMOED, O.F.M., *Lamennais avant sa défection et la Neérlande catholique*. Paris 1930, blz. 108 e.v. De ‘ULTRAMONTAAN’ II, blz. 43.

(114) ‘ANTWERPSCH NIEUWSBLAD’ 15 November 1821.

(115) ID., 21 October 1823.

(116) ‘DEN POSTRIJDER’ 1 Januari 1824.

schijnschoonen naem van liberalismus, zich heden vooral bij middel van schriften in de fransche tael, stouter dan ooyt veropenbaert, doch tegelijk door verscheydene treffelijke catholieke schrijvers in dezelve tael wordt bestrede, zoo konnen de opgemelde Mengelschriften voor veél catholieke Nederlanders met de laetste onbekend, niet dan van groot aenbelang zijn'[117].

De uitgave had nochtans niet het verhoopte succes. Een paar malen werd openlijk medegedeeld, dat de uitgave zou moeten gestaakt worden, wanneer het aantal inteekenaars niet toenam[118]. Een derde jaarreeks werd dan ook niet tot een goed einde gebracht. Omstreeks denzelfden tijd werd eveneens door gebrek aan belangstelling de Hollandsche reeks opgeheven, zoodat verbrokkeling door achterdocht het eerste initiatief had gedood[119].

Te Antwerpen, bij uitgever Heirstraeten opnieuw, kwam echter onmiddellijk de 'Bibliotheek van godsdienstige, zedekundige en historische boeken, ten gebruyke der catholyke jeugd' op. Voor den prijs van een gulden kreeg, volgens het prospectus, ieder inschrijver ongeveer 1200 bladzijden druks jaarlijks, in boekjes van 50, 100 tot 150 bladzijden in-18°. Men kon voor niet minder dan twee exemplaren inteekenen. In 1830 verscheen de derde serie[120].

Het is devote lectuur, meestal door priesters uit het Fransch vertaald, oorspronkelijk opgesteld, verspreid. De nog jonge Visschers, de vernoemde leek Andala, David[121] en vooral Buelens deden mee. De meeste geschriften verschenen naamloos. Het is zedepreekerige en streng behoudsgezinde, dorre waar voor een jeugd, die in dit opzicht niets beter gewend was: 'Over het schenden der kerkhoven', 'Over het eerloos tooneelberoep en het zondig bijwonen der hedendaagsche schouwspelen', 'Den Spiegel der zondaeren', 'Raedgevingen om

(117) ID., 27 December 1825.
(118) ANTW., STADSARCH., b. 444, 9 September 1825. Klinkhamer aan Burgem. In Juni 1826 heet het dat de uitgave 'totnogtoe geenszins de aanmoediging [geniet], welke [ze] naer het oórdeel van deskundigen verdient'.
(119) F.J.J. VRIJMOED, *a.w.,* blz. 141.
(120) 'DEN POSTRIJDER', 22 Januari 1829 en 4 Februari 1830.
(121) Naar den heer G. SCHMOOK me mededeelde; blijkt uit een vergelijkend stijlonderzoek.

eenen zaligen levensstaet te verkiezen', 'Zamenspraeken over de godslastering', 'Proef van verknogte voórdeelen aen het onderwijs en opvoeding, door de jesuieten gegeven', 'Geschenk aen de Roomsch-Catholyke Jeugd om zich in de deugd van ootmoedigheyd te oefenen', 'Lessen van den zedigen vader Jacob aen zijne vier kinderen' en dergelijke dingen meer(122).

8. De 'Nederlandsche bijdraegen ter bevordering van onderwijs en opvoeding taal en letterkunde'

Bestaan en historiek dezer 'Bijdragen' zijn voldoende bekend. Om wille van de volledigheid worden ze hier kort gesitueerd(123).

De eerste jaren van het Vereenigd Koninkrijk tierde het Vlaamsch leven in het 'Antwerpsch Tael- en Dichtkundig Genootschap' onder zinspreuk 'Tot nut der jeugd'. In 1803 opgericht, werd het vooral na 1814 actief. De meeste leden waren schoolmeesters of menschen die zich voor taal en opvoeding interesseerden als een Jan Frans Willems, die er de eerste viool speelde. Van 1815 tot 1822 gaven deze mannen een 'Antwerpschen Almanak van nut en vermaek' uit, die hun diverse pennevruchten bevatte naast de ingezonden stukken van de buitenleden, waaronder bekende Noord-Nederlanders.

Uit dit genootschap, in 1820 op advies van minister Falck koninklijk geworden, ontstond in datzelfde jaar, den 22^{n} Augustus een 'Antwerpsch Onderwijzersgezelschap'. De stoot was gegeven door de aloude 'Gilde der Antwerpsche Schoolmeesters', die het initiatief van de vraag tot oprichting had genomen, na

(122) Visschers, later pastoor van St. Andries te Antwerpen. Cf. FREDERIKS EN VAN DEN BRANDEN, A.W. - *Cataloog veiling Visschers - Briefwisseling Visschers* (MUSEUM PLANTIN). Andala: ANTW. STADSARCH., Rapport Klinkhamer. Sept. 1825. F. PRIMS, *Antwerpiensia 1933,* blz. 306. De verschenen brochures, verspreid geciteerd in den 'ULTRAMONTAAN'.

(123) Cf. o.a. F. PRIMS, *Antwerpen in 1830. I,* blz. 25 e.v.. H. VAN TICHELEN, *Voor honderd Jaar - Uit en om de geschiedenis van het eerste gemeenteonderwijs te Antwerpen,* Antwerpen 1934, blz 77 e.v.. MAX ROOSES, *Levensschets van Jan Frans Willems,* blz. 11 e.v.. Hun hoofdbron is het geschiedkundig overzicht in den Antwerpschen Almanak van 1819. Zie ook de 'NEDERLANDSCHE BIJDRAEGEN' *zelf.*

den wensch van de regeering om in ieder schooldistrict zulk een gezelschap tot stand te zien komen.

In 1822 had het betuur ingeschreven op de 'Hollandsche Bijdragen', een paedagogisch blad. In 1823 werd al tot een eigen uitgave besloten, die zeer merkwaardig '*Nederlandsche* Bijdraegen' werd geheeten, ten slotte alleen een bewijs hoe onvast de inhoud van dit begrip nog was.

De studie van de moedertaal en vooral van de spelling met het eindeloos getwist over Hollandsch en Vlaamsch komt vooraan. Er bleef echter voldoende ruimte vrij voor godsdienstig-zedekundige beschouwingen, voornamelijk uit Fransche bron, in den trant van de hooger besproken katholieke periodieke uitgaven. Visschers maakt de lezers met De Lamennais bekend. Ook uit De la Salle wordt vertaald.

Na 1830 verscheen het maandblad onder den titel 'Mengelschriften' verder, op liberaal-katholieke basis.

III. De Antwerpsche pers in 1829 en 1830

In deze jaren ontstaat te Antwerpen voor de eerste maal een eigenlijke opiniepers, waarvan de periodieke 'Katholieke Mengelschriften' waardoor men bewust trachtte op de massa te werken, als de locale voorloopers kunnen beschouwd worden. Het heeft tot gevolg dat de geschiedenis van de pers voor die jaren een politiek karakter krijgt. Dit is vooral waar voor de katholieke bladen. 'L'Histoire de la presse catholique dans les Flandres est tout le secret, non de la Révolution Belge, mais de ces premiers résultats' schreef de bekende Lamennaisien Adolphe Bartels. Voor Antwerpen is dit inderdaad volledig het geval[(124)].

De aard van het tijdschrift, waarin deze studie wordt opgenomen, verplicht er me echter toe bij een algemeene oriënteering te blijven.

De groote animator van de heropleving der publieke opinie te Antwerpen is zonder eenigen twijfel Jan Baptist Buelens, een

(124) A. BARTELS, *Les Flandres et la Révolution belge.* Bruxelles 1834, blz. 20.

sterke kracht, fanatiek en van een bekrompen kortzichtigheid, maar eerlijk overtuigd vertegenwoordiger van 'l'insurrection des siècles écoulés contre le siècle qui commence'[125]. In dien man voltrekt zich, op eenige dagen als het ware, een eigenaardige kentering, die nog onvoldoende is opgehelderd, net als de geschiedenis van de Belgische Revolutie, die ook op een definitief onderzoek wacht. In zijn blad, waarover wij het dadelijk zullen hebben, spreekt Buelens den 14n December 1828 zijn verwondering uit over het feit dat sommige liberale bladen, wier 'vuyle bronnen' en 'revolutionaire' schrijverijen hij elders aanklaagde, zich tegen het onderwijsmonopolie verzetten. 'Dat is gewis om meer veld te winnen' meent hij. Tegelijk juicht hij de Spaansche monarchie toe, die de liberale Cortes ontbindt. Op dat zelfde oogenblik schrijft hij nochtans dat het geenszins te verwonderen is 'dat de catholyke gedeputeerden en schrijvers hunne partijdige reclamaties nopens het genot der gewaerborgde vrijheden onderschraegen, vermits de verkrijging daarvan tegelijk de onafhankelijkheyd der catholieke religie moet bevorderen'. Deze optimistische meening van De Lamennais afkomstig, als zou de Vrijheid de Kerk in staat kunnen stellen het verloren terrein weer te winnen, verdringt meer en meer zijn afschuw voor het liberalisme, zoodanig dat in Januari 1829 door hem een niet aflatende unionistische campagne wordt ingezet om de eenige weken te voren grondeloos verafschuwde liberale vrijheden te veroveren op den nog meer gehaten calvinistischen vorst.

De geschiedenis van de Antwerpsche pers is van dan af deze van het Unionisme.

Den 13n Juli 1828 verscheen voor het eerst 'Den Antwerpenaer'. Tot Januari van het volgend jaar was het een weekblad. Opsteller is Buelens. Bewijs: de initialen in de krant en de politieverslagen. Volgens Prims was de groothandelaar Willem Key, 'naar familieleden wisten mede te deelen', de geldschieter. Het telde in Mei 1830 maar 260 abonnenten en

(125) E. DE MOREAU, S.J., *aangeh. artikel,* blz. 574. Toen Buelens leeraar was in het Klein Seminarie te Mechelen had hij tegenover zijn kweekelingen dikwijls uitdrukking gegeven aan zijn haat tegen het Calvinistische staatshoofd, schrijft vader BERGMANN, *Herinneringen,* blzn 92-93, die er leerling was geweest.

was, als zuiver agitatieblad opgevat, commercieel niet leefbaar. Het werd vooral in de Kempen gelezen, waar toen geen enkel blaadje verscheen. De invloed van dat paar honderd slecht gedrukte nummers per week is reusachtig geweest, zooals door de petitionnementsbewegingen wordt aangetoond(126).

'Den Antwerpenaer' is het eerste Vlaamsche oppositieblad. In April 1829 volgde 'De Noordbrabander' te 's-Hertogenbosch en in October 'Den Vaderlander' te Gent. Stelselmatig worden 'Den Postrijder' en het 'Antwerpsch Nieuwsblad' gelaakt om hun lauwheid. Dan weer geprezen als ze de unionistische politiek verdedigen, zelfs 'Le Journal d'Anvers' wordt geloofd. Het begint 'de benoeming van liberaal' te verdienen, als het in zijn nummer van 2 Januari 1829 op de fouten van het gouvernement wijst(127). Hierop zou 'Den Antwerpenaer' nochtans geen invloed krijgen. Terwijl 'Den Antwerpenaer' het blad was van een partij, die te Luik, te Brussel, te Gent, te Brugge en Maastricht en later ook te Namen, Bergen en Doornik over de pers beschikte(128), blijft het 'Journal d'Anvers' de meening vertolken van de locale handelsburgerij, die van politieke beroering geen heil te verwachten had.

Er wordt te Antwerpen dan ook naar de stichting van een Fransch oppositieblad uitgekeken. Het artikel van Januari in het 'Journal' bleek een uitzondering en Buelens schrijft dat 'voor alle weldenkende lezers' de houding er van 'zoodanig aenstootelijk is, dat zij vueriglijk naer een ander beschaefd en onpartijdig staet- en letterkundig fransch dagblad vóór de eer dezer stad moeten verlangen'(129).

Het duurde tot October 1829 eer 'Le Pilote' verscheen, dat alras den kant van de oppositie uitging en het 'Journal

(126) F. PRIMS, *De Katholieke Pers te Antwerpen,* blz. 47 en *Antwerpen in 1830, I,* blz 144 e.v.. STADSARCHIEF ANTWERPEN, b. 146, statistiek van 25 Mei 1830. BRAEKMAN, *La Presse périodique en Campine* (Taxandria 1904, 1e jg. nr 3, blzn. 135-173) J. ERNALSTEEN, *1830 in de Kempen,* (Oudheid en Kunst, jgn 1930, 1931, 1932). Over de petitionnementen. F. PRIMS, *Antwerpen in 1830,* I, belz. 172 e.v. Ook A. BARTELS, *a.w.,* blz. 172. Een citaat uit 'Den Antwerpenaar' zelf van 17 October 1829, overgenomen uit 'Le Catholique': 'De Kempen, welke voórlede reys sliep is nu ontwaekt door het leézen van Den Antwerpenaer'.

(127) 'ANTWERPENAER', 7 Januari 1829.

(128) P. HARSIN, *a.w.,* blz. 54.

(129) 'ANTWERPENAER', 7 Februari 1829.

d'Anvers' verweet een 'girouette' te zijn en dat het zijn ironie niet spaart: 'Lecteurs crédules fiez-vous encore au Journal d'Anvers.' In April 1830 ging het reeds ten gronde(130).

Er dient nochtans bij stil gebleven, omdat Floris Prims ten onrechte meent te mogen veronderstellen dat dezelfde Willem Key, geldschieter, en zelfs schrijver was van artikels in den 'Pilote'. Tegelijk trekt hij de meening van Torfs in twijfel, als zou H. De Hoffmanns opsteller er van geweest zijn, wijl deze in anti-Belgischen zin optrad in het 'Journal du Commerce'(131).

Er zijn twee De Hoffmanns. De eene, F. Ch. Is. De Hoffmanns, handels- en verzekeringsagent, werd bij koninklijk besluit van 16 December 1827 Belg genaturaliseerd. Dit is de latere medewerker van het 'Journal du Commerce'(132).

Hyacinthe De Hoffmanns komt van Nancy en is niet genaturaliseerd. In het 'Antwerpsch Nieuwsblad' van 22 Juni 1830 staat hij als opsteller van den 'Pilote' vermeld. Den 5^{n} Mei was hij wegens laster jegens een deurwaarder gevonnist en de correctioneele rechtbank had den 16^{n} Juni de uitspraak bekrachtigd(133).

Torfs, die den naam van De Hoffmanns waarschijnlijk gezien had, in handschrift, onder een der eerste nummers van 'Le Pilote' in de collectie der stadsbibliotheek heeft dus gelijk. 'Le Pilote' is op verre na de Fransche broeder van 'Den Antwerpenaer' niet. H. De Hoffmanns was er de persoon niet naar. Vermeld zij alleen nog, dat in November 1830 'L'Emancipation Belge' met advokaat Bayet van Luik als opvolger van 'Le Pilote' wordt aangekondigd. Het is dan 'L'Anversois' geworden. Het vlotte echter niet. Toen kwam 'L'Escaut' en

(130) Den 6^{n} Juni 1829 wordt de oprichting van 'L'Echo d'Anvers' door den 'Antwerpenaer' gemeld. De 'Antwerpenaer' suggereert dat het een regeeringsblad zou zijn. Is het ooit verschenen?

(131) F. PRIMS, *Katholieke Pers,* blz. 53; *Antwerpen in 1830,* I, blz. 150.

(132) 'JOURNAL D'ANVERS', 3 Januari 1828.

(133) ANTW., STADSARCH., Directie politie, geheim reg. C 24 Nov. 1828. H. De Hoffmanns was, einde 1828, luitenant-kwartiermeester bij de Schutterij benoemd. Hij leefde met de dochter van wijlen Majoor Gaiffier Baron d'Ermenville, bij wie hij twee kinderen had verwekt. Hij dreef handel in papier, boeken, land- en zeekaarten en stond toen tamelijk gunstig bekend. Politie-verslagen van Februari-Maart 1829 noemen hem 'une mauvaise tête', een moeilijk man, die schulden maakte.

eindelijk ‘Le Phare’. De Franschsprekende handelsburgerij bleef vijandig tegenover de nieuwe toestanden(134).

Men heeft het, naar mijn meening, ten onrechte, doen voorkomen alsof het ‘Journal d'Anvers’ een regeeringsblad zou geworden zijn(135). Het blad nam integendeel herhaalde malen stelling voor de liberale vrijheden, zonder er een geregelde campagne van te maken, zoodat de eigenlijke oppositiebladen meermaals schreven, dat het water en vuur verzoenen wou. Er zijn weliswaar plannen gemaakt om het ‘Journal d'Anvers’ in de regeeringscombinatie te betrekken. Er bestaat echter geen enkele reden om te meenen dat de plannen werden uitgevoerd en ze doken pas vele maanden na de vermelding van Harsin op, dat het een gesubsidieerd blad zou zijn.

Eerst in de aanvangsmaanden van 1830 wordt in het ‘Plan d'organisation d'un système de journalisme’ van Libry-Bagnano, de triestige figuur van het officieele perswezen, voorgesteld dat Durand van het ‘Journal de Gand’ of Prof. Raoul ouvertures zouden doen aan Peseux. Het zal gemakkelijk gaan. Hij is een liefhebber van 't goed leven en als men zulke lui geld zien laat, krijgt men ze licht op zijn kant. Misschien zou Jouan kunnen tegensputteren, maar dat is onwaarschijnlijk ‘car c'est un goujat qui sait lire à peine.’ Hij kent geen God buiten het geld en als het noodzakelijk is, kan ook hem wat in de handen worden gestopt(136). Het ‘Journal’ blijft echter zijn moeilijke centrale positie tot het einde toe volhouden. De echte antipode van den ‘Antwerpenaer’ zal het nooit worden. Deze rol komt integendeel sedert September 1830 aan het ‘Journal du Commerce’ toe, dat na eenige aarzeling het met vorstelijk geld gespijzigde orgaan worden zal van het Antwerpsch economisch orangisme(137).

‘Den Postrijder’ en het ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ stonden

(134) ‘DEN ANTWERPENAER’ 4 November 1830. F. PRIMS, *Kath. Pers,* blz. 55.

(135) P. HARSIN, *a.w.,* blz. 54 ‘Vers août 1829: le Journal d'Anvers devient ministériel’. F. PRIMS, *Antwerpen in 1830,* I. blz. 68.

(136) COLENBRANDER, *Gedenkstukken,* IX, 2, blz. 780 e.v.. Het ‘Antwerpsch Nieuwsblad’ van 7 Februari 1829 insinueerde dat Peseux van ministerieele zijde betaald werd; ten onrechte dus.

(137) Van 7 September 1830 af. P. LEBROCQUY, *a.w.* blzn 63 en 64: tijdens de eerste revolutiedagen werd het geld geweigerd; eerst in 1832 werden 500 fl. aanvaard.

tusschen het ‘Journal d'Anvers’ en ‘Den Antwerpenaer’ in. Dit laatste is tot September 1830 het eenige partijblad. Wanneer eenige jaren later het Unionisme failliet gaat, zal J.B. Buelens het archief van zijn gewezen blad in de vlammen doen opgaan[138].

Aanhangsel

Overzichtelijke Lijst van de Antwerpsche Bladen en Periodieken tijdens het ‘Vereenigd Koninkrijk.’[139].

1. *Gazette van Braband.* - Sedert 19-4-1814 tot einde September 1816. Redacteur Jean Baptiste Entheaume. Drukker Jos Saeyens. Uitgevers Entheaume en Saeyens. In folio. tweemaal per week, van 4 April 1815 af driemaal.
   Antwerpen, Stadsbibl.: 2 bundels.
   's-Gravenhage, Kon. Bibl.: 3 Jan. 1815-28 Sept. 1816.
2. *Antwerpsche Gazette.* - Van 3 Mei 1814 tot 1828. Toen Gazette d'Anvers tot 1831. Vervolg van de ‘Feuille d'Annonces d'Anvers-Bekendmakingsblad van Antwerpen[140]. Na den dood van Le Poittevin de la Croix, den 24^{n} Mei 1829 door zijn familie voortgezet.
   Antwerpen, Stadsbibl. tot 28-4-1829.
3. *Den Merkuur van Antwerpen.* - Einde Januari 1814 tot einde Januari 1816. Drukker Van Ael. Opstellers-uitgevers J.F. Langestraat en P.J. Mortier. In Februari 1814 werd het blad een poos geschorst door een geschil tusschen de uitgevers en den drukker. In folio: dagelijks.
   's-Gravenhage, Kon. bibl. 1-20 Jan. 1816.
4. *Journal de la Province d'Anvers.* - Van 4-11-1815 tot 28-2-1817. Vervolg van het ‘Journal du Département des Deux Nèthes.’[141].

(138) F. PRIMS, *Antwerpen in 1830,* I, blz. 180.

(139) Voor de Antwerpsche bladen vóór 1814, cf. Am. Arents, *Antwerpsche Nieuwsbladen en Courantiers vóór 1800,* in ‘*Zestig!*’ Gedenkboek ter eere van H. Van Tichelen, Hoogstraten, 1943, blzn 143-151. R. Merecy, *Overzichtelijke Lijst van de Antwerpsche Bladen tijdens het Fransch Regiem.* (De Gulden Passer, 21^{e} jg., 1943, blzn 295-296).

(140) Cf. mijn hierboven geciteerd artikel, blz. 296.

(141) Cf. id., id..

Antwerpen, Stadsbibl.: volledig.

5. *Mercure d'Anvers.* - Van 1 Februari 1816 af tot in 1821. Vervolg van nr. 3. - Einde 1816 gaf P.J. Mortier het op. Uitgeven en drukken geshieden kort daarop bij Roosen in de Huidevettersstraat. Langestraat had de zaak aan Roosen overgelaten. Diens mederedacteur was gedurende een tijdje Antoine Coudert. In folio: dagelijks.
   's-Gravenhage, Kon. bibl.: Van 1 Febr. 1816 af tot 23-7-21: onvolledig.
6. *Antwerpsch Nieuwsblad.* - 1 October 1816 tot September 1821. Vervolg op nr. 1. Einde December 1817 is het blad overgegaan in de handen van T.J. Janssens en G.A.H. Van Merlen. Van 1 Juli tot September 1818 was er J.P. Ubaghs bij. Daarna opnieuw Janssens en Van Merlen. Antwerpen, Stadsbibl.: Jaargangen 1817-1818. Zeer onvolledig; volgende jaargangen bijna volledig.
   's-Gravenhage, Kon. bibl.: Van 1 October 1816 af.
7. *Journal Constitutionnel, Commercial et Littéraire de la Province d'Anvers.* - Van 1 Maart 1817 af tot 31 Oktober 1821. Vervolg op nr. 4. - Van 30-5-1818 af drukkersnaam Jouan vervangen door ‘de l'imprimerie du Constitutionnel’. Van 1 Juli 1811 wordt het ‘Bureau d'abonnement’ geplaatst ten huize van Jouan bij M. Denier. Op 1 Januari 1819 opnieuw drukker-uitgever Jean Jouan. Van 1-11-1820 af Vander Veken. Voor de redacteurs zie artikel. Klein in folio.
   Antwerpen, Stadsbibl.: volledig.
8. *Postrijder ofte Gazette van Antwerpen*, kortweg *Postrijder van Antwerpen.* - Sedert Oktober 1818 tot na de Revolutie. Drukker-uitgever-opsteller Josephus Saeyens. Bij zijn dood, 1-9-1826, door de weduwe voortgezet. In folio. driemaal per week.
   Antwerpen, Stadsbibl.: 1826 onvolledig. - Van 1829 af. Antwerpen, Museum Plantin: Van 3-12-1822 tot 30-3-1824. 's-Gravenhage, Kon. bibl.: Van 4 Januari 1819 af tot 1828: zeer incompleet.
9. *Correspondentie van de Schelde.* - Van 1-10-1821 tot 14-3-1824. Vervolg van nr. 6. Van 21-10-1823 alleen door

G.A.H. Van Merlen uitgebaat.
Antwerpen. Stadsbibl. en 's-Gravenhage, Kon. bibl.: volledig.

10. *Journal d'Anvers et de la Province.* - Feuille politique, commerciale, littéraire, affiches, annonces et avis divers. - Van 2-3 Nov. 1821 tot in 1882. Vervolg van nr 7. Uitgevers: Vander Veken - Roosen, drukker: Vander Veken. Sedert 19-2-1824 definitief Jean Jouan.
Antwerpen, Stadsbibl.: volledig.
11. *Journal du Commerce d'Anvers.* - Sedert 1-1-1822 tot einde 1823. Eigenaar-uitgever: J.J. Conard; redacteur van het commercieel gedeelte August Delrue; van het politiek gedeelte Antoine Coudert. Einde Mei 1822 neemt Coudert verplicht ontslag. In folio, dagelijks.
Antwerpen, Stadsarchief: volledig.
12. *Journal du Commerce des Pays-Bas.* - Van 1-1-1824 tot 20-10-1830. Voortzetting van nr. 11. - Van 17-12 1827 af wordt August Delrue eigenaar-uitgever en dezes zoon is de drukker. Van 31-10-1830 tot 1853 opnieuw *Journal du Commerce d'Anvers.*
Antwerpen, Stadsarchief: volledig.
13. *Antwerpsch Nieuwsblad.* - Van 16-3-1824 tot 14-5-1852 immer bij Van Merlen. In folio, driemaal per week. Vervolg van nr. 9.
Antwerpen, Stadsbibl.: volledig.
14. *De Antwerpenaar.* - Staat- en letterkundig Nederlandsch Dagblad. Sedert den 1^{n} Aug. 1827 tot 29 September 1827. Drukkers-uitgevers-opstellers: Duverger & Co, d.z. Duverger en Bourceret. Van 1 Sept. af vervangen door J.H. Van Setter.
's-Gravenhage, Kon. bibl.: 1-8-1827 tot 29-9-1827, onvolledig.
15. *Den Antwerpenaer.* - Staetkundig, Godsdienstig en Letterkundig blad. Vanaf 13-7-1828; éénmaal per week tot 4-1-1829; tweemaal van 7-1-1829 tot einde Sept. 1830. Van 1 Oct. 1830 driemaal. In 1845 versmolten met het 'Handelsblad'. In folio. Drukker Slaets in de Kammenstraat. Opsteller: priester Buelens. Geldschieter in de

eerste jaren: Willem Key[142].
Antwerpen, Stadsbibl.: 1829-1830, onvolledig.
Antwerpen, Museum Plantin: 1830 behalve nr. 1.
's-Gravenhage, Kon. bibl.: Van 10 Aug. 1828 tot 28 Dec. 1828, onvolledig.

16. *Le Pilote*, Journal politique, commercial, littéraire et d'annonces. - Van 2-10-1829 af - laatste nummer in de Antwerpsche stadsbibl. 15-4-30. Drukker J.C. Rijsheuvels, Paddengracht (Prinsesstraat). Opsteller misschien Hyacinthe de Hoffmanns. Verscheen dagelijks, klein in-4^{n}, tot 17-12-29; van dan af groot in-4°.
Antwerpen, Stadsbibl.: volledig exemplaar tot 15-4-30.
17. *Prix-courant général et légal de la place d'Anvers,* rédigé par les courtiers brevetés. - Op het Antwerpsch stadsarchief van Januari 1819 af aanwezig; uitgegeven bij J.J. Verpoorten; van 7-1-1824 af bij August Delrue van het Journal du Commerce (nr. 11). Sedert 5-1-1825 onder Nederlandschen titel: *Antwerpsche wettige Algemeene Prijs Courant.* Tot na de Revolutie. In 4°, tweemaal per week.
Antwerpen, Stadsarchief.
18. *Annonces maritimes* elders vermeld als *La Trompette maritime of De Zeetrompet.* - Van Januari 1816 af tot na de Revolutie voorhanden. Zonder vermelding van titel, uitgever of opsteller. Bevat de cargolijsten der schepen en hun aankomst op de rede van Vlissingen. In 8°, onregelmatig: drie tot viermaal per week.
Antwerpen, Stadsarchief.
19. *Wekelijksch blad.* - Aankondigingsblad voor publieke verkoopingen. verscheen 's Zaterdags bij Van Merlen, uitgever van nr. 13[143]. Volledigheidshalve vermeld, niet gevonden.
20. *Nederlandsche bijdraegen* ter bevordering van onderwijs, opvoeding, taal- en letterkunde. Van 1 Januari 1824 af tot einde 1830, uitgave van het 'Antwerpsch onderwijzers-gezelschap' 16 blz. in 8°; verscheen maandelijks.

(142) F. PRIMS: *De katholieke Pers,* blz. 50.
(143) ANTWERPEN STADSARCHIEF, directie politie, register C 25-9-1825.

Antwerpen, Stadsbibl.

21. *Mengelschriften voor Roomsch-Katholieken.* - Sedert Juli 1825 tot einde 1827. - uitgave van R.-C. priesters. Drukker J.B. Heirstraeten. Zes afleveringen per jaar: ± 300 blz. druk.
22. *Bibliotheek van Godsdienstige en zedekundige en historische boeken, ten gebruyke der Catholyke Jeugd.* - Sedert 1828. In 1830 trad de derde reeks in. Uitgave R.-C. priesters. Drukker J.B. Heirstraeten. ± 1200 blz. druk per jaar in boekjes van 50, 100, 150, blz., in 18^{n}.

Sinte Rombouts Legende (z.p., Thomas Vander Noot, z.j.) door L. le Clercq

De Sinte Rombouts-Legende wordt voor het eerst vermeld in een korten passus der *Gesta episcoporum Cameracensium* (1041-43)[1]. Een halve eeuw daarna liet Dierik, abt van Sint-Truiden, de eerste *Passio Sancti Rumoldi* verschijnen. Veel later, tusschen de jaren 1300-1450, zag een nieuwe Latijnsche *Vita*, de **Anonieme Legende** genoemd, het licht. Deze tekst werd verder in het Vlaamsch overgezet en is gekend door twee handschriften uit de XVIe eeuw[2]. Ook een uitgave ervan, gedrukt bij Thomas van der Noot, stond bekend, dank zij een anonieme nota door kan. G. van Caster, den gothieken mensch[3], aan kan. Laenen overhandigd[4]. Doch van wien of van waar deze aanteekening voortkwam, bleef een geheim. Een gelukkige vondst heeft ons in de gelegenheid gesteld het op te lossen.

(1) Bij MIGNE, **Patrologia Latina**, 149, p. 142. Die **Gesta** werden vroeger verkeerdelijk aan Baldericus van Noyons toegeschreven.

(2) Door Laenen, *o.c.,* p. 11, onder de verkortingen Mal^{1} en Mal^{2} aangeduid; zie ook aldaar p. 4-10. - Een ander Sint-Rombouts hs. vonden wij aangegeven in **Catalogue du Vicomte de Vaernewyck,** Malines, 1847, nr. 3677: 'Rombaut. Hier beghint dat Leven des h. bisscops sinte Rombaut'. Ms. in-4° [zonder jaartal].

(3) Over kan. Van Caster, zie J. LAENEN, **In memoriam le Chanoine, G.C.A.M. Van Caster,** in **Bulletin du Cercle Archéologique... de Malines,** XXV, 1920, p. 77 vv - Pr. VERHEYDEN, **Het Cultuursleven te Mechelen,** in **Mechelen de Heerlijke,** Mechelen (verschijnt nog voort), p. 515-16.

(4) J. LAENEN, **Histoire de l'église métropolitaine de Saint-Rombaut,** Malines, 1919. I, p. 11-12; 128, 131-133; II, 375. De noot van p. 11-12, en deze alleen, werd geciteerd door A.J.J. DELEN, **Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas,** II, Le XVIe s. Les graveurs-illustrateurs, (Paris, 1934), p. 32. - NIJHOFF-KRONENBERG. **Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540. Inleiding tot een derde deel. Winst en Verlies** door M.E. Kronenberg, 's-Grav. 1942, p. 106, n^{r} 0773. - **Bibliothèque Royale de Belgique. Exposition. L'impression et l'édition à Bruxelles au XVIe siècle. Druk en uitgave te Brussel in de XVIe eeuw. Tentoonstelling,** [...door Aug. Vincent]. Brussel 1942, p. 40.

Het was Baron de Reiffenberg, de alom bekende boekenwurm, die ons op het spoor bracht. Bij het raadplegen van zijn *Annuaire*, 'un fouillis de renseignements curieux',[5] vielen wij op zijn artikel: **Remarques sur différentes légendes de Saint Rombaut**[6]. Het kostte weinig moeite onder die aanmerkingen een tekst te identificeeren die de vertaling was van de nota door Laenen uitgegeven. Op de vraag wie de auteur van de beschrijving was en waar zij was verschenen, werd in den volgenden *Annuaire* geantwoord.

De 'anonieme Mechelsche liefhebber' van wien Laenen gewaagt en die in 1807 een exemplaar bezat der door Thomas van der Noot gedrukte S. Rombout's Legende, was Henricus - M. - Fr. - Jac. de Vivario en deze liet zijn bijdragen afdrukken in **Den Aenkondiger van Mechelen** in 1807[7].

Dezelfde bibliofiel bezat ook nog een S.R.'s-Legende in handschrift, dezelfde die door Laenen onder de verkorting **Mal**^{2} wordt aangeteekend. Vivario had het gelukkig idee de twee teksten te vergelijken en den uitslag van dit onderzoek in zijn artikel mede te deelen.

Verder lezen wij bij Laenen dat een Latijnsche S.R.'s-Legende, door Jan Domyns in 1569 te Brussel uitgegeven, de vertaling zou zijn van de Nederlandsche, bij van der Noot verschenen. Een nadere vergelijking der teksten laat ons toe deze veronderstelling te bevestigen.

Eindelijk werd de S.R.'s-Legende nog behandeld en op zeer breedvoerige wijze, door den bollandist J.B. Du Sollier in zijn *Acta S. Rumoldi,* van 1718. Daarin gaf hij twee der hierboven vermelde legenden uit: de Vlaamsche volgens hs. **Mal**^{2} en de Latijnsche vertaling van J. Domyns.

Al deze teksten en gegevens, die zoo nauw in verband staan met vander Noot's uitgave, zullen we benuttigen, om, een

(5) J. STECHER, art. over Reiffenberg in de **Biographie Nationale,** XVIII, col 916.

(6) Baron de REIFFENBERG, **Annuaire de la Bibliothèque Royale de Belgique**, I, 1840, p. 201-207; II, 1841, p. 233-234.

(7) [Henricus - Maria - Franciscus - Jacobus de VIVARIO], **Historische aenteekeningen. Ontdekking, beschryf, en opheldering** van eene tot hier toe on**bekende Legende van den H. Rumoldus, met voordere bemerkingen,** in **Den Aenkondiger van het Arrondissement van Mechelen, ende omliggende plaetsen.** Mechelen, F.J. van der Elst, 1807, n^{rs} 28 en 29, 12 en 19 Julii.

zoo juist mogelijke bibliografische beschrijving te geven van dit drukwerk, waarvan geen enkel exemplaar tot nog toe werd teruggevonden.

1. - De aanteekeningen van H. de Vivario[8].

H. de Vivario (1736-1810), een bekende figuur te Mechelen, werd aldaar geboren, studeerde te Leuven en bekwam er met de grootste onderscheiding den graad van licentiaat in de beide Rechten, op 23 Juli 1759[9]. Kort daarop werd hij onder de advokaten van den Grooten Raad aangenomen (13 Oogst) en later tot griffier van het leengerechtshof van Brabant voor de Heerlijkheid van Mechelen benoemd. B. Linnig schrijft hem ook nog den titel van substituut-procureur-generaal toe. Meer dan eens heeft Reiffenberg de aandacht getrokken op een literaire beweging die te Mechelen op het einde der XVIIIe eeuw ontstond[10]. Onder de letterkundigen die er deel van uitmaakten, noemt hij ook de Vivario. Deze heeft inderdaad enkele studiën nagelaten[11].

Onbekend bleef aan de bibliografen, zijn bijdrage over de Sinte-Rombouts Legende, wijl ze anoniem verscheen. Zooals

(8) Over de Vivario, zie F.V. Goethals, Lectures relatives à l'histoire des sciences... en Belgique. I, Bruxelles, 1837, p. 271-273. - C.F.A. Piron, Algemeene levensbeschryving... van Belgie, Mechelen, 1860, p. 440. - B. Linnig, Nouvelle série de bibliothèques et d'ex-libris d'amateurs belges aux XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles. Brux., 1910, p. 157.

(9) Bij deze gelegenheid, werd hem een lofdicht opgedragen, getiteld als volgt: **Domino Henrico - Mariae - Francisco - Jacobo De Vivario, Mechliniensi, quum in alma Lovaniensi Academia summa cum laude J.U. licentiae laurea condecoratur, die 23 Julii 1759.** - Lovanii, apud viduam Henrici Vander Haert. In-plano. (Mechelen, Stadsarchief).

(10) Zie Baron de REIFFENBERG, **Notice sur J. Fr. Foppens**, in **Annuaire de la Bibl. Roy,.** I, 1840, p. 84-87; **Histoire des livres et des bibliothèques** in **Le Bibliohpile Belge,** V, 1848, p. 139; **Chronique Rimée de Philippe Mouskès**, **publiée** par..., Brux., I, 1836, p. CCCLXXIV.

(11) De volgende werken worden hem toegeschreven: 1.) **Réponse s'il y aurait eu à Malines au XIIe siècle une célèbre Académie.** In-12, overdruk uit **Esprit des Journaux,** 1781, mars, p. 262-270. - 2.) **Sanctus Theodulphus presbyter et confessor in gratiam fratrum praedicatorum conventus Trevirensis illustratus.** Trier, 1790, In-8°. - 3.) **Levens-schets van Syne Uytmuntendheyd den Cardinael van Franckenbergh, overleden tot Breda, den 11 Juny 1804; waerin zyne verscheyde bevoorderingen en verheffingen eenswegs deszelfs lofreden maeken**. Mechelen, 1804. In-8° - 4.) **Généalogie de la famille de Coloma**, par Jos. F A. de Azevedo Contin□o y Bernall. Z. p.n.j., gr. in-fol., 448 p. [met medewerking van graaf P. de Coloma en H. de Vivario]. Cfr. F.V. GOETHALS, o.c., ibidem, p. 268 sq.

hierboven gezegd, was het Reiffenberg die de Vivario als auteur van dit artikel herkent. Het bevat ongeveer zes kolommen in-4°. Daarin wordt eerst betrekkelijk nauwkeurig de vander Noot'schen druk beschreven(12). Daarop volgen de 27 opschriften bij de houtsneden waarmee het drukwerk is versierd. Blijkbaar heeft de schrijver getracht deze teksten heel precies weer te geven - daarvan getuigt de, overigens nog zeer onvolledige, lijst van errata(13). In zijn tekst komen nog talrijke fouten voor. Het lijdt geen twijfel dat de Vivario den oud-gothieken druk niet altijd heeft kunnen ontcijferen. Bovendien houdt hij geen rekening met de menigvuldige afkortingsteekens; hoogstwaarschijnlijk bezat **Den Aenkondiger van Mechelen** niet de noodige letterteekens om ze weer te geven, maar dan had de Vivario ze zelf moeten oplossen, - zooals wij doen in den hieronder afgedrukten tekst.

De door de Vivario medegedeelde afschriften hebben wij vergeleken met deze voorkomend in het handschrift **Mal**^{2}, wiens schrijfster vander Noot's uitgave benuttigde, en die bovendien goed op de hoogte was van het gothiek schrift.

Historische aenteekeningen.

Ontdekking, beschryf, en opheldering van eene tot hier toe onbekende Legende van den H. Rumoldus, met voordere bemerkingen.
Eenen Liefhebber der Mechelsche Oudheden vond over eenigen tijd onder eenen hoop veronagtsaemde boeken eene oudere Nederduytsche Legende van den **H. Rumoldus** als de gene die tot hier toe bekent was, en verrykte daer mede syne versaemelinge van Mechelsche zaeken. Het is een klyn in-8 van negen cahiers geteekent a-i ider van 8 bladers ende dus van 72 bladers ofte 144 bladzyden, alle zonder cyffers. Dit boeksken is in oud Nederduyts met antieke letters gedrukt, zonder begin-letters, die men open gelaeten heeft om, volgens de maniere

(12) Door J. LAENEN, **o.c.,** p. 11-12, volgens een anoniem afschrift gedeeltelijk overgedrukt. Twee drukfouten echter zijn daar ingeslopen: in plaats van katern b, moet men lezen g, en in plaats van 29 houtsneden, slechts 27; verder, p. 131-133, vermeldt schrijver nogmaals het bestaan van 29 houtsneden, maar kan - vanzelfsprekend - slechts 27 titels opgeven.

(13)

Aenteekingen,	leest Aenteekeningen.
Cahier b.	leest Cahier g.
Rombout.	leest Robout.
zoude.	leest soude.
Rombout.	leest Rombout (sic).
t samen.	leest tsamen.
de bede.	leest die bede.

van dien tijd, laeter met gecouleurde ingevult te worden. Het is zonder naem van plaetse en zonder druk-tijd. Alle de bladzyden behelsen 21 regels, behoudens de laeste die 'er maer 19 en heeft, en leeger deze aenkonding (sic): *gheprent bi my Thomas vader noot.* Den titel ofte voor-blad van het boeksken is in hout gesneden en vertoont het beeld van den Heyligen met Myter en Choor-Kappe, gevende den zegen ofte benedictie met twee vingers van de regte hand, hebbende in de linke een lang dobbel Kruys, ende onder de voeten tredende den moordenaer houdende een hauweel, als zynde het metsers werktuyg der martelie. Boven deze printe is dezen titel: *Hier beghint Sinte Rombouts legende.* Deze plaete is **folio verso** herhaelt, ende andermael **fol. 12.** van het cahier g, naer de Legende ende naer de mirakelen in syn leven gedaen, en voor de gene naer syn overlyden gebeurt, maer beyde zonder titel. Buyten deze 3 printen zyn 'er nog 27 in het boeksken, insgelyks in hout gesneden, die de bezonderste daeden van den Heyligen verbeelden, ende boven idere eenen titel als op de eerste, te weten:

1. Hier trouwen die Coninck ende Coninghinne van schotland.
2. Hier bidden die Coninck ende conighinne ende deertsbiscop om een vrucht.
3. Hier wert Sinte Rombout gedoopt.
4. Hier spreckt dingel gods tegen sinte Rombout daer hy in synder devotien leghet.
5. Hier wert sinte Rombout aensocht tot huwelyc van vader ende moeder.
6. Hier openbaert dengel dat men Sinte Rombout eertsbisscop consacreren soude.
7. Hier comen die Canonken om haren nieuwen bisscop sinte Rombout.
8. Hier wert sinte Rombout Eertsbisscop van duvelen geconsacreet.(14)
9. Hier condicht sinte Rombout dwoert gods den lieden in syn Eertsbisdom.
10. Hier ghebiedt dengel sinte Rombout wten Coninrycke syns vaders te reysene.
11. Hier wert sinte Rombout over gheset in een scep van tacken ghevlochten.(14 bis)
12. Hier maeckt sinte Rombout enen lazaruschen heydens mensche ghesont: ende doopten.
13. Hier gheeft sinte Rombout den rinck syns bisdoms den paus over.
14. Hier ghebiet dengel gods sinte Rombout wt Rome te gane.
15. Hier neemt sinte Rombout oerlof aenden Paus van hem die benedictie ontfaende.
16. Hier verlost sinte Rombout enen man die vanden duvel beseten was.
17. Hier spreckt sinte Rombout den lieden die hi vint dansende in een wildernisse.
18. Hier wert sinte Rombout seer minlyc ontfaen vanden grave Ado ende der gravinnen.

(14) In het hs. **Mal**^{2} volgt: **maer int latyn staet Dubbelensis, met twee bb.**

(14 bis) in het hs. volgt: **overtrocken met lere oft huyen van buffels ende dat over streken met peck ende terre.**

19. Hier doopt sinte Rombout *s* graven kint ende gheeft hem den naem Lybertus.
20. Hier verdrinct Lybertus des graven sone ende wert vanden lieden seer ghesocht.
21. Hier spreken sinte Rombout ende sinte Gummaer tsamen met groter devotien.
22. Hier comt Lybertus(15) wtten watere doert gebet van sinte Rombout synen heilighen Petere.
23. Hier saeyt ende plant Sint Rombout om dat hy niet ledich wesen en soude.
24. Hier doet sinte Rombout die Cappellen meetsen die noch te Mechelen staet.
25. Hier wort die heylighe man sinte Rombout doot gheslagen.
26. Hier syn die visschers verwondert vanden lichte datsy(16) int riet(17) sien.
27. Hier es dat heilich lichaem sinte Rombout int water vonden.

Hierna maakt de Vivario het onderwerp der houtsneden bekend, dat verder door ons wordt behandeld. Vervolgens beschrijft hij het hs. **Mal**^{2} en vergelijkt den tekst ervan met dien van de van der Noot's uitgave. Hij teekent tevens de bijzonderste varianten aan. In verband hiermede verwijst hij naar het belangrijke werk van den bollandist J.B. de Sollier, de **Acta Sancti Rumoldi,** waarover wij enkele inlichtingen laten volgen.

2. - J.B. Solerius' Acta Sancti Rumoldi. Antverpiae, 1718.

In de omvangrijke verzameling der Acta Sanctorum, 'het aanzienlijkste historische werk der XVIIe eeuw'(18), kreeg J.B. du Sollier(19) opdracht mede te werken aan de levens der

(15) bij de Vivario: **levende.**
(16) ibid.: **snachs.**
(17) in het hs.: **altyt.** - De bijvoegsels van het hs. werden door de schrijfster uit den tekst getrokken.
(18) H. PIRENNE, **Histoire de Belgique,** IV, p. 375.
(19) Jean-Baptiste du Sollier, verlatijnscht in Sollerius (Herseaux, kastelenij van Kortrijk, 1669 - Antwerpen, 1740), werd bollandist in 1702. Zie over hem: J. STILTINGH, **Elogium R.P.I. Solerii** in **Acta SS.,** t. V Augusti, met portret door P.-B. Bouttats; F.V. GOETHALS, **Histoire des lettres, des sciences et des arts en Belgique**, III, 1842, p. 259-286; SOMMERVOGEL, **Bibliothèque**, VI (1896), 1371; H. DELEHAYE, **A travers trois siècles. L'oeuvre des Bollandistes 1615-1915**, Bruxelles, 1920, p. 39-42; in de **Biogr. Nat.,** XXIII. p. 120, verwijst men naar het supplement, later te verschijnen; P. PEETERS, **L'oeuvre des Bollandistes,** Brux., 1942 (Académie Roy. de Belgique, Mémoire in-8°, t. 39), p. 40-43.

heiligen door de kerk gevierd van den 1sten Juli tot den 19^{den} Oogst. Deze periode behelst tien folianten die verschenen te Antwerpen, van 1719 tot 1735[20].

De heilige Rumoldus, wiens feest te Mechelen wordt gevierd op 1 Juli, werd behandeld in het deel I dezer maand[21].

Van deze Vita bezorgde schrijver ook een afzonderlijke uitgave, die behalve den oorspronkelijken tekst ook een belangrijk supplement bevat[22]. Alleen in dit bijvoegsel verscheen het hs. **Mal**^{2}, dat zooals hierboven gezegd, grootendeels den van der Noot'schen druk afschrijft. Hier volgen titel en inhoud van dezen afzonderlijken druk, die minder bekend is dan de oorspronkelijke der **Acta Sanctorum.**

Acta S. Rumoldi Episcopi et Maryris Apostoli et Patroni Mechliniensium Collegit, digessit, illustravit Joannes Baptista Sollerius Societatis Jesu Theologus
(kopergravure: verheerlijking van den H.R.).
Antverpiae, apud Jacobum du Moulin. MDCCXVIII.

In-fol. voor de XVII ongen. liminaire bll.; groot in-4° voor den tekst, 188 p., VI ongen. bll., waarvan de laatste twee blanco. Kopergravuren.
Het voorwerk bevat: bl.* - bl.***^{2} = [bll. III-VIIIv^o]: Opdracht

(20) T.w.: T. I-VII Julii; t. I-III Augusti. Bovendien is hij de auteur van het **Martyrologium Usuardi,** verschenen in t. VI-VII Junii (1715-1717), dat tot nog toe de beste bijdrage is gebleven tot de studie der historische martyrologen.

(21) Blz. 169-266 (uitg. Antwerpen, 1719); blz. 151-237 (uitg. Parijs, V. Palmé, 1867). De paginatie dezer uitgaven komt slechts overeen van de maand Augustus af.

(22) Deze uitgave wordt gewoonlijk aanzien als een overdruk, wat echter alleen geldt voor het eerste gedeelte ervan. Noch Sommervogel, noch de vermaarde bollandist Ch. De Smedt hebben ze gekend. Deze laatste in zijn artikel over S.-R. in de **Biogr. Nat.,** XIX (1907), 895-899, is niet tevreden, noch over de **Acta S.-R.** van de XVIIIe eeuwsche bollandisten, noch over de vertaling van J. Domijns. Hij verwijt hem nl. de vertaling van den stadsnaam **Duvelen** door **Dublin,** ‘de sa propre autorité et sur une simple conjecture’. Doch voor ons, die uit het hs. **Mal**^{2} weten dat een vroeger Latijnsch hs. **Dubbelensis** bevat (hierboven, p. 132), heeft die critiek geen waarde. Verder beweert De Smedt, te vergeefs naar den Vlaamschen tekst der Legende te hebben gezocht; hij had hem nochtans kunnen vinden in de bijzondere uitgave aan S.-R. gewijd (ibidem, p. 132-135).

met portret **Excmo et Revmo Ecclesiae Principi D.D. Thomae Philippo de Alsatia de Boussu Archiepiscopo Mechliniensi**...; bl.* - bl.*^{2} [2 maal = bll. IX-XIIv^o]: Opdracht aan het S. Rumoldus-kapittel, met de namen der kanunniken; bl.* - [bl. *^{2}] [2 maal; = bll. XIII-XVIv^o] Opdracht aan het Magistraat, met de namen der leden, beginnende met den schout en gaande tot den ontvanger; [bl. XVIIr^o-v^o]: Privilegiën om te drukken: van den Keyser aan de Provincialen S.J., ged. 2 Dec. 1692 en 19 Jul. 1694; van den Provinciaal aan J. du Moulin, Antwerpen, 20 Aug. 1718; algemeen koninkl. privilegie, get. Loyens en toelating door P. Conradus Janningus aan J. du Moulin, **ut Acta.., seorsim à Tom. I impressa, publicet,** om de Acta in overdruk uit te geven, Antwerpen, 25 Aug. 1718; bisschopp. approbatie, **Antverpiae, 2*2* Aug. 1718, F.G. Ullens, Can. Schol. Off. et Libr. Censor;** verklaring van den auteur dat hij zich onderwerpt aan de dekreten van Paus Urbanus VIII nopens het uitgeven der heiligenlevens.

De tekst bestaat uit twee deelen: p. 1-98: **Acta S. Rumoldi**... **Mechliniensium** (zooals op het titelblad) **ex tomo primo de Actis Sanctorum Julii**; p. 99-188: **Corollarium**. **Sancti Rumoldi Perpetuum decus Mechlinia**; IV ongen. bll. voor de twee indices en II bll. blanco. Het werk werd versierd met 19 kopersneden, - gedeeltelijk gesigneerd - gegraveerd door Henricus Franciscus Diamaer, geboren te Antwerpen in 1685 en in 1710-11 als meester in de Lucasgilde aangenomen[(23)].

1. Titelblad: S. Rumoldus' verheerlijking. De heilige verheerlijkt te midden van een schaar engelen; op aarde, de stad Mechelen; rechts, twee personages: de graaf Ado en de moordenaar van den heilige. Onderaan: **H.F. Diamaer fecit** (h. 138 × br. 150 mm.).
2. Vóór de eerste opdracht: Portret met de wapens van Th. Philipp. de Alsatia de Boussu, Archiep. Mechl. Prim. Belg. S.S. Prael. Dom. S.C.M. Act. Intim. Consil. &c. **Henr. Fran. Diamaer delin. et sculp. Antverpiae 1718** (h. 320 × br. 200 mm.).
3. [Bl. XVI]. Wapens van Mechelen (h. 120 × br. 93 mm.).
4. Blz. 18: Kapittelzegel, XIVe eeuw (h. 106 × br. 85 mm.).
5. Blz. 21: De zoogezegde wapens S.R. (h. 86 × br. 71 mm.).

6-7. Blz. 22: Modern kapittelzegel, a^o **1599** (h. 87 × br. 75 mm.). - Zegel van kard. Granvelle (h. 42 × br. 34 mm.).

8. Blz. 42: **Theca argentea deaurata Reliquiarum sancti Rumoldi.** (h. 142 × br. 140 mm.).
9. Blz. 43: Zegel van aartsbisschop Joan. Hauchin (53 × 53 mm.).
10. Blz. 47: **Lipsanotheca argentea S. Rumoldi, quae hodie statis diebus populi venerationi exponitur.** Onderaan: **H.F. Diamaer fecit.** (h. 185 × br. 200 mm.).

(23) Hendrik-Frans Diamaer, Diamar, Diamer, Jamaer, Jammers, geboren te Antwerpen, 1685. Cfr THIEME-BECKER, **Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler,** IX, 1913, p. 202, - B. LINNIG, **La gravure en Belgique,** Brux., 1911.

11. Blz. 53: Wapens der Pauzen van 1451 tot 1464, t.w. **Nicolai V, Callisti III, Pii II, Pauli II**. (h. 70 × br. 170 mm.).
12. Blz. 54: **Deliniatio Turris templi S. Rumoldi Mechliniae. - Turris templi S. Rumoldi Mechliniae quousque hodie perfecta est.** Onderaan: **H.F. Diamaer fecit** (h. 325 × br. 185 mm.).
13. Blz. 61: Zegel der parochie S.R. in **Steynockerzeel** (h. 35 × br. 30 mm.).
14-15. Blz. 82: Zegel van kard. Granvelle, zooals op blz. 22. - **S. Rvmoldvs - S. Libertvs** (h. 93 × br. 70 mm.).
16. Blz. 84: **Insignia D. Rumoldi,** zooals blz. 21.
17. Blz. 99: S. Rumoldus' verheerlijking, zooals op titelblad.
18-19. Blz. 127: Wapens van Mechelen, zooals [bl. XVI]. - **Sigillum Machline** (80 × 80 mm.).

De S.R.'s-Legenden die ons in dit werk het meest interesseeren werden overgedrukt: 1) de Vlaamsche van het hs. **Mal**^{2}, blz. 154-168; 2) de Latijnsche van 1569, blz. 82-98.

Aan de hand van de door de Vivario en Sollerius verstrekte gegevens behandelen wij thans achtereenvolgens de beide Legenden.

3. - Anna van Thienen's handschrift[(24)] (1555)

Het hs. gekend onder de verkorting **Mal**^{2} werd geschreven te Mechelen door een religieuse, Arme-Clarisse, Anna (of Anneken, zooals zij zich noemt aan het einde van haar hs.) van

(24) Cfr. J. Laenen, o.c. p. 11-12, 15, waar men echter het verkeerde jaartal 1556 leest. Het hs. behoort thans toe aan het archief van het aartsbisdom Mechelen. In 1718, werd het gebruikt door Sollerius en wellicht was het toen het eigendom der Bollandisten; in 1807, vinden wij het bij de Vivario en in 1841, volgens Reiffenberg, o.c., 1841, p. 234, was het in het kabinet van Gyseleers-Thys. Waarschijnlijk heeft deze hem het artikel van den Aenwijzer en den naam van den schrijver doen kennen. Bartholomaeus - Joz. - Frans - Cornelis Gyseleers-Thys (Mechelen 1761-1843), was eerst schepen, later archivaris van zijn geboortestad (1802-1843). Met J.-B. Rymenans heeft hij een Recueil chronologique opgemaakt in 99 deelen in-fol., uittreksels der archieven van Mechelen bevattend. Als genealoog heeft hij 28 folianten achtergelaten met nota's en geslachtsboomen over de Mechelsche familiën. Men zie over hem: Messager des sciences historiques, 1843, p. 112: een necroiogisch bericht, met vermelding van 14 werkjes en een Tydrekenkundige beschryving der Heerlykheyd van Mechelen, waarvan de jaren 870-1333 verschenen; C.F.A. Piron, Algemeene levensbeschrijving, (1860), p. 150; V. Hermans, Catalogue méthodique de la Bibliothèque de Malines (1881), n^{rs} 1803, 1807, 1822, 1835, 2117, 2168; Emm. Neeffs, art. in Biographie Nat., VIII (1884), 587.

Thienen. Ze werd geprofest in 1522 en stierf op 22 Nov. 1594.
Hier volgt de beschrijving van dit manuscript:

> Papier, XVIe eeuw (1555), 123 bll., 140 × 100 mm., onregelm. regels (van 13 tot 17).

1 (1 v° - 112 v°). [Sinte Rumoldus' Legende].

Fol. 1 v°: (Miniatuur). - Fol. 2: [Proloog]. Hier begint die legende des .h. martelaers sinte Rombouts (rood). Die alder triumphelycxste heerlycxste ende meeste glorie der kerstenen Dat zyn die Mirakelen ende duegden der heiligen Die welcke also zij mer verclaert worden Soe die goede menschen te meer in god verblyden Ende die quade hem te meer schamen ende vresen; fol. 5; [Cap.] I. Als regneerde int Coninckrijck van schotland, bi name werwijck die hootstadt Een Coninck geheeten Dauid...: fol. 111 v°: Op dat wy doer gods wtuercoornen oec gratye mogen crygen inder ewicheit. Amen. scriptum anno domini. M. d. Lv: Een Aue maria voer die dit heet (sic) gescreuen: Op dat sy eewelyc met God mach leuen. S. Anna van thienen. - Fol. 112 v° - 116 blanco.

2 (116 v° - 123 v°). [Sinte Bonifacius' Legende].

Fol. 116 v°: (Houtsnede). - Fol. 117: Hier begint die legende des gloriosen Martelaers Sinte bonifacyus. Bonifacyus was een eel heere / Ende woende met een... eel vrouwe van Roome...; fol. 123 v°: Ende es begrauen byden gloriosen martelaer volmaeckt in duechden. Deo gracias. Een Ave maria om gods wil voer Anneken van tienen diet screef.

> Het handschrift is in gothiek boekenschrift van middelbare en onregelmatige grootte, met titels, beginletters, hoofdletters in het rood. Eigennamen en vele andere woorden zijn met rood onderlijnd. Kapittel 1 en 2 zijn slechts aangeduid. Moderne aanteekeningen - waarover verder, - komen veelvuldig voor. Op fol. 1 v° en 49 v°, twee miniaturen, zonder eenige waarde, waarvan de eerste den H. Rumoldus verbeeldt (zie LAENEN, o.c., p. 11; 127, noot 1; 128, noot 2; DE VIVARIO, **Aenkondiger**, n^{r} 28, p. 4).
> Bij vergelijking met den gedrukten tekst werden door de Vivario menige fouten opgemerkt. Wie er schuld aan had, Anna van Thienen of een andere schrijfster, die hij hier zonder reden te pas brengt, kon hij niet uitmaken. Waardevoller is zijn onderzoek betreffende de varianten die in de twee teksten voorkomen. Zeven heeft hij er gevonden. Naar de Sollerius'

uitgave verwijzende, teekent hij ze aldus aan:
De meest aenmerkens-weerdige plaetsen die men meer oft min in het gemelde Hand-schrift heeft, zyn de gene te vinden in **du Sollier**

Blz. 162, n° 70, lin. 6, te weten: **en aen die Cappelle - gedient hebben.**

Blz. 163, geheel den n° 79, tot aen: **Mechelen wel.**

Blz. 164, naer den n° 82, in het gedrukt twee gebeden tot S. Rombout, dan, op weynig naer, den titel: **Hier eyndet** etc. Alsdan: **Int jaer... 877...**

Blz. 165, n° 87: **Eenyghe willen segghen dat doe[n] ter tyt een Clooster gesticht was op Sinte Marie Magdalene haer ghetiden houwe[n]de. Dese vrouwe aldus claghende...**

Blz. 166, n° 96, voegt daer by: **ende een seer - Mechelen.**

Blz. 167, n° 101, **per totum** [= het geheel n^{r}], alwaer men gemist heeft raekende het jaer 1369. 'T is 1368.

Op de zelfde blz. n° 104, naer deze woorden: **Lucas dach,** vervolgt het oud gedrukt: **al heeft men dairaf ghedenckenesse in die Heylyghe Kercke op Sint Symon en Iude Apostelen avont.** Dan volgt 'er een gebed tot den **H. Rombaut** met eene Aenwakkering om hem te aanroepen. Daer naar vind men het gene in **du Sollier** maekt den n° 105, dat is te zeggen: **Int yaer... 1174 - fecere beatum.** Dan: **Gheprent bi** etc., in der voegen dat men in het handschrift by gevoegt heeft allen het vervolg, nogtans naervolgende zoo het gezeyde Gebed als de Aanwakkering.
De moderne aanteekeningen die in het hs. voorkomen zijn van Sollerius' hand. Om zich de moeite te besparen den tekst af te schrijven, overhandigde hij het manuscript zelf aan den drukker, nl. den zaakwaarnemer der Bollandiaansche drukkerij, J.-B. du Moulin[(25)]. Zijn instructies voor het drukken had hij vooraan in het hs. aangeduid:
'Den tytel paragon Rom., de twee leste woorden capp. De reste in duytse letters, ten sy datter ander teeken staet' (fol. 2). Verder in het hs., werden titels en kantteekeningen, indeelingen, cijfers der paragrafen bijgevoegd, de ponctuatie hersteld, de hoofdletters in minusculen veranderd. Diplomatisch is de uitgave dus niet. Menige drukfout bleef ook onverbeterd; in het incipit alleen, hierboven afgedrukt, vindt men er twee. Doch wat den lezer meer onstelt, zijn de in den tekst tusschengelaschte titels der houtsneden van vander Noot. Hun reden van bestaan in het hs. was voor Sollerius een onopgelost

(25) Over de uitgeverij der **Acta Sanctorum,** zie Ferd. PEETERS, **De drukkerij en de boekenwinkel der Bollandisten tijdens de laatste jaren van hun bestaan.** in **De Gulden Passer,** VI, 1928, p. 211-215. - Over Jac. Du Moulin, zie F. OLTHOFF, **De boekdrukkers,** p. 75, die hem alleen als boekverkooper aanziet. In het Register der drukkersoctrooien door den Raad van Brabant verleend, vindt men hem vermeld als volgt: 'Jacobus Du Moulin, boeckdrucker tot Antwerpen ofte sulcken druckers knecht als de p: van de societijt gelieven sal. Octroy in date 26 November 1717 om voor 18 jaeren te mogen continueren int' drucken van de Acta Sanctorum' (Brussel, Algemeen Archief).

raadsel, maar om volledig te zijn, liet hij ze afdrukken tusschen haakjes en in Romein.
Deze onnauwkeurigheden beletten nochtans niet dat de Sollerius' uitgave den oorspronkelijken tekst wezenlijk weergeeft. Een vergelijking met de Domynsche vertaling levert daarvan het beslissend bewijs.

4. - Joannes Domyns' Latijnsche Legende (1569).

De schrijver dezer S.R.-Legende werd geboren te Mechelen, in het eerste kwart van de XVIe eeuw, studeerde als 'boursier' te Mechelen, en te Leuven in het Standonck-College, en werd dan tot pastoor benoemd van O.-L.-Vrouw-Waver. Door den oorlog gedwongen zijn pastorij te verlaten, keerde hij te Mechelen terug en overleed aldaar op 28 October 1578. Hij werd begraven in de vroegere Sinte-Petrus en Pauluskerk (in 1670-78 vernieuwd).

Zijn korte grafschrift werd afgedrukt door Paquot, door Laenen, en door de **Graf- en gedenkschriften der Provincie Antwerpen,** VIII, p. 413[(26)].

Naar de auteur zelf verklaart in zijn opdracht, berust zijn Latijnsche vertaling der Legende op een oud-germaanschen druk. Zijn doel is deze te vervangen, wijl er slechts nog enkele exemplaren van bestaan. Zonder twijfel wordt hier van der Noot's uitgave bedoeld. De Latijnsche tekst en het Vlaamsch hs. **Mal**^{2} stemmen immers met elkaar overeen en dit laatste is niets anders dan een afschrift van van der Noot's uitgave, zooals de Vivario heeft bewezen. Ziehier den titel der vertaling:

Divi Archi- || Praesvlis, Christiqve || martyris Rumoldi, Machliniensium || praesidis siue tutelaris || eximij vita. || Abs

(26) Het eigenaardige er van zijn de twee deviezen die men boven en onderaan leest: 'Paupertas ingeniosa', ingenieuse armoede, spreuk die aan het einde der vertaling ook voorkomt (p. Dvj). De beteekenis komt overeen met het spreekwoord: armoede zoekt list (allerlei middelen om brood te hebben); en met den bekenden passus van Horatius 'paupertas inpulit audax' (**Epistulae**, II, 2, 51). Het devies onderaan luidt: 'Celeritas inimica consilio'. spoed is vijand van het beleid, of [haast en] spoed is zelden goed. Over J. Domyns, zie: PAQUOT, **Mémoires,** in-8°. I, p. 284 vlg.: C.F.A. PIRON. **Algemeene levensbeschrijving,** Mechelen, 1860, p. 97, s.v. Domeyns; J. LAENEN, **o.c.** I, p. 12, 130; II, p. 235 der inhoudstafel.

Ioanne Domyns Machliniano: Guaurianorum || parocho, latinitate donata. **(ovale houtsnede: Aartsbisschoppelijke wapens van Granvelle, gepaard met die van Schotland).**

Heb. 13. || Mementote praepositorum vestrorum qui vobis || loquuti sunt verbum Dei: quorum intuen- || tes exitum conuersationis || imitamini fidem. ||

Cum Privilegio. || ¶ Impressum Bruxellae apud Michaelem || Hamontanum. || 1569. ||

In-8°, 32 ong. bll., [A], Aij - Diiij [Dvij], en een bl. blanco; hsnn. Brussel, Kon. Bibl. VH. 25462 A. - Mechelen, Stadsbibl.(27).

Op het v° van titelblad, houtsnede, hoog 90 × breed 63 mm.: De vroegste bekende gepaarde voorstelling van **S. Rvmoldvs** en **S. Libertvs.** De eerste met koorkap en mijter, zonder baard, houdt in de linker hand een open boek; in de rechter hand, het kruis met een **sudarium** (zweetdoek) versierd; aan zijn voeten ligt een moordenaar met een bijl. Libertus is als ridder voorgesteld (zooals men thans nog pleegt te doen), een maliënkolder en het Mechelsch schild dragend(28). Deze plaat - evenals de overige prenten, waarover wij hieronder handelen -, is zeer fijn gesneden. Het merk bleef

(27) Het exemplaar der Stadsbibliotheek te Mechelen behoorde vroeger toe aan Rymenans, Mechelsche bibliophiel; het staat vermeld in zijn **Catalogue de livres,** Gand, 1842, onder n^r^ 4671, en aan Aug. De Bruyne toegewezen voor 9,50 fr., in dezes veiling (Mechelen 1890, n^r^ 643) door E. Van Cutsem 26 fr. betaald; door de stad Mechelen in dezes verkoop (n^r^ 697), aangekocht. De band is modern, doch voor- en achteraan met een IB plaat versierd. In den catalogus van 1842 wordt hij beschreven als 'veau fauve, fil. Très bel exemplaire'; in 1890, als 'rel. anc. avec empreintes, d.s. tr.' Aan het eerste plat, het ex-libris, in inktstempel, van E. Van Cutsem met de spreuk: 'Labor omnia vincit improbus'. Over de IB platen, zie P. HOGBERG, **Reliures belges à l'université d'Upsal** in **De Gulden Passer,** V, 1927, p. 3-4, 7-8; **idem, Les reliures de IB et IP. ibid.,** p. 256-258; idem, **D'autres reliures..., ibid.**, VI. 1928, p. 40-45. - **Gothieke en Renaissance boekbanden** uit private verzamelingen tentoongesteld in het Mus. Plantin-Moretus... 1938, n°s 103-113. - In het exemplaar der Koninkl. Biblioth., heeft Van Hulthem een noot geschreven, waarin hij de groote zeldzaamheid van dit werk doet opmerken; verder aan het einde van het boek, liet een vroegere bezitter zich kennen door het volgend opschrift: Laus deo virginique | matri | marcescit sine adversione | doctus | Aegidius candeliers | est herus | fata timent [?] omnes | parca nullo parcit | 1598 |. - Terloops, herinneren wij er aan dat zulk een boek destijds deel uitmaakte van de **Bibliotheca ex omni facultate librorum quos reliquit R.D. Carolus Major.** Mechliniae, L. vander Elst, 1767. 2 dln. in 8°, nr. 490.

(28) Deze voorstelling is natuurlijk 's kunstenaars eigen vinding. Over de afbeeldingen dezer twee heiligen, zie LAENEN, **o.c.**, I, 125-131.

achterwege; het was overbodig, wijl Van Hamont bekend stond als een ervaren figuursnijder.
Fol. Aij-Aiij: Dedicatie **Serenissimo Canonicorum collegio, Me-** || **tropolitanae ecclesiae Mach-** || **liniensis, S.P.** ||, gedateerd **E Guauria diuae virginis dei-** || **parae, ipsis precidanijs ferijs Ascensionis** || **dominicae, à Christi cunabulis anno 1569.** || Gedurende vier jaar werd aan deze vertaling van S. Rumoldus' leven gewerkt ‘ex vetustissimo archetypo germanico [belgico]’, op grond van een zeer ouden Germaanschen [Belgischen] oervorm. Daar in deze jaren de ketters zoo zeer de tanden lieten zien, wou schrijver zijn manuscript liever onuitgegeven laten; op verzoek zijner vrienden geeft hij het nu toch in het licht. Als geboortig Mechelaar en tevens als oud leerling van het Standonck-Collegie, biedt hij zijn werk het onlangs ingericht metropolitaansch kapittel[29] aan. Later zal een ander letterkundige, - Mechelen bezit er velen, - van deze vita wel eens een betere versie uitgeven.

Fol. Aiij v°-[Av]: Dedicatie **Senatui, populoque Machliniensi, Ioannes** || **Domyns, Machlinianus.** || **S.D.P.** || Hier vinden het Magistraat en de bevolking van Mechelen, een Latijnsche historie van hun beschermelinge. Wel bezitten zij dezelve ‘germanice impressam’, in het Germaansch [Belgisch] gedrukt, doch wijl er slechts zeer weinige exemplaren - paucissima exemplaria - van overblijven, heeft schr. het nuttig geacht ze in het Latijn over te zetten, althans voor degenen die deze taal machtig zijn.
Mogen zij dit leven aanvaarden en den H. Rumoldus blijven vereeren! Deze is immers de eerste patroon van Mechelen en haar beschermer tegen de vijanden. Daarenboven, wat ook de niet-catholieken durven beweren, de eeredienst der heiligen strekt rechtstreeks tot glorie van Christus zelf.

Fol. [Av v°]: **Insignia D. Rumoldi:** houtsnede, h. 86 × br. 71 mm., gefingeerd wapen van den H. Rumoldus, dat men als volgt kan beschrijven: van goud met kelen leeuw, besloten binnen een gebloemden dubbelen binnenzoom (Fr. double trécheur); het hoofdpunt van zilver met drie lindebladeren van sinopel, uitgaande van een lossen grond van hetzelfde.[30].

(29) 11 Maart 1560.

(30) Het onderste gedeelte werd aan het wapen der koningen van Schotland ontleend en wordt door Rietstap, **Armorial général** beschreven: ‘d'or au lion de gueules, enclos dans un double trécheur fleuronné et contre-fleuronné de même’. Verkeerdelijk heeft Sollerius die zoogenaamde S.R.-wapens aan Domyns toegeschreven. Men vindt ze immers reeds op een houtsnede met jaartal 1565, bewaard in de Bibliotheek der Bollandisten (zie LAENEN, o.c. I, 126, waar de prent is afgedrukt). De Schotsche leeuw is 't wapen van 't kapittel van S.-R., en wel eenigszins dit van 't Aartsbisdom, Mathias Hovius (1595-1620) nam het aan voor zichzelven. Dit wapen komt ook voor bij B. LINNIG, **Nouvelle série de bibliothèques et d'ex-libris d'amateurs belges aux XVIIIe-XIXe siècles.** Brux., 1910, p. 152-154. Uit het feit dat hij deze voorstelling op het plat van enkele boeken van het Mechelsche Seminarie aantrof, heeft hij verkeerdelijk besloten, dat het daar misschien als ex-libris gebruikt werd gedurende de XVIIIe eeuw. De werken met het beschreven ex-libris versierd, behoorden eerst

Fol. [Avi] Prologus in vitam sancti martyris || Rumoldi. || Christianorum amplissimus et maxi- ||mus ille honos, signa sunt et recta || diuorum opera. Haec quo latius pro- || pagantur, eo amplius pij exhilaran- || tur, peruersi autem pudore suffun- || duntur et reuerentur; v°: [incip.] Vita diui antistitis Rumoldi. Regni gubernacula, quondam apud Scotos, vrbe metropoli Gueruicana: tenebat Dauid rex... -
Fol. [Diiij]: Sit itaque laus et gloria || Deo Patri, et Filio, ac Pneuma- || ti sancto, sempiterna in || secula. Amen. || Finis. ||; v°: De progenitis ab vrso. || - Fol. [Dvj]: Candido pioque Lectori salutem. || (onderaan): Paupertas ingeniosa.
Fol. [Dvj v°]: **Svmma Privilegii.** Privilegie aan Chr. Plantin, gedat. Brussel, 3 Mei 1568, get. I. de Perre; Plantin echter stond het af aan M. van Hamont, die het werk drukte op verzoek en voor rekening van den vertaler.
Fol. [Dvij]: [Approbatio]. Vita haec... è vulgari nostro... translata... aedi possit. Philippus Boestius, Pastor Ecclesiae B. Mariae Machliniensis.

Het boekje is een schoone XVIe eeuwsche druk, met fraaie houtsneden, maar ontsierd door talrijke drukfouten.

Laenen betwijfelde of deze Vita de vertaling was van van der Noot's uitgave(31). Dit is nu volstrekt zeker. Deze vertaling is zelfs nagenoeg letterlijk en volledig tot aan S.R.'s marteldood. De daarop volgende mirakelen heeft vertaler weggelaten, wijl hij in de eerste plaats tot doel had gesteld S.R.'s leven te vertellen. Verder volgt hij de Vlaamsche legende tot het einde toe, zoodat door hem alleen zijn bewaard gebleven vier gebeden ter eere van sinte Rombout.

Tweemaal werd dit werkje, wegens zijn zeldzaamheid, door andere schrijvers in hun studiën opgenomen: Eerst door Pat. Hugo Vardaeus, een Ierschen minderbroeder,(32) later, door Pat. J.B. Sollerius(33). Deze besteedde aan het uitgeven van den Domynschen tekst,

aan Hovius toe en daarom dragen zij dezes wapen. Ze werden bij zijn dood gelegateerd aan de boekerij der aartsbisschoppen. Deze werd gedurende de Fransche Revolutie geplunderd en wat overbleef kwam later in het Seminarie en in de Stadsbibliotheek terecht.

(31) 'Domyns, pour sa traduction, ne se servit ni de Mal[1] ni de Mal[2], mais d'un texte apparenté de près à ce dernier, et qui est peut-être l'édition de van der Noot'. **O.c.,** p. 13.

(32) **S. Rumoldi martyris, Archiepiscopi Dubliniensis, Mechliniensium Apostoli, Advocati sterilium coniugum, agricolarum, piscatorum, institorum & navigantium Acta, Martyrium, Liturgia antiqua et patria per R.P.E. Hugonem Vardaeum, opus posthumum, nunc recens a V.A.P.F. Thomas Serino... recognitum et in novellis suppletum.** Lovanii, 1662. in-4°, p. 12-53. - Zie over deze hagiograaf: J.B. SOLLERIUS, o.c. **Index rerum.** - J. LAENEN, o.c., II. 366 (register).

(33) Zie hierboven p. 132.

wat volledigheid betreft, groote zorg: zelfs liet hij de houtsneden er van nabootsen in kopergravuren. Alleen zullen de hedendaagsche geleerden betreuren dat hij er wijzigingen toebracht aan titels, indeelingen, kantteekeningen en spelling.

In de voorrede zijner uitgave drukt hij er op hoe moeilijk het voor hem was in het bezit te komen van een Domyns-exemplaar. Vroeger, (p. 6) had hij reeds verteld, hoe het werkje, dat aan het Museum Bellarminum toebehoorde, door Pater Rosweydus aan Vardaeus in bruikleen werd gegeven en hoe het sindsdien zoek was geraakt. Daarom moest hij zich tevreden stellen met een uit 1596 dagteekendend handschrift, hem te Leuven overhandigd. Doch daaraan ontbraken de 37 eerste bladen. Gelukkig verkreeg hij later van zijn Leuvensche medebroeders een gedrukt exemplaar uit hun boekerij.

Daarop volgt de critiek der voorrede van Domyns. Wat hij daarin leest omtrent een ‘germanice impressum’ kan volgens hem niets anders beteekenen dan met de pen vervaardigd, zooals het bekende hs. [**Mal**^{2}], tenzij, voegt hij er omzichtig aan toe, men bij die woorden toch wilde denken aan een echt drukwerk, waarvan geen enkel exemplaar bewaard bleef, hetgeen bijna een mirakel zou zijn.

Naderhand komt de tekst met talrijke critische bemerkingen. Wat hij het meest bij Domyns afkeurt is het weglaten zonder gegronde reden, der mirakelen na S.R.'s leven gebeurd, alsook de overbodige eindnota, waarin Domyns zich verontschuldigt het woord ‘Duvelensis’ in ‘Dubliniensis’ te hebben vertaald.

5. - De vander Noot's uitgave.

Aan de hand van de voorafgaande inlichtingen, voorkomende in het hs. **Mal**^{2}, door Sollerius afgedrukt en de door Vivario verstrekte gegevens in verband met vander Noot's uitgave, kunnen wij deze nu als volgt beschrijven:

1a: (H)Jer beghint Sinte Rombouts lege(n)de **(onderaan: houtsnede den h. Rombout voorstellend).** 1b: **(dezelfde houtsnede als voren). 2a:** □ (D)Je prologhe. (D)Je alder triumphelycxste heerlycxste ende meeste glorie der Kerstenen, dat zyn die mirakelen...; ... hier totten love gods bescryven. Cap. I. (A)Ls regneerde int Coninckryck van schotland, bi name werwyck die hoofstadt een Coninck geheeten Dauid... **53b:** daer die eewige heilige Drievoldicheyt af moet geloeft syn. Amen. || **(hier laat het hs. Mal^2 twee gebeden weg, die hieronder in het Latijn worden aangegeven).**

□ Hier eyndet die Legende des heyligen Eertsbisscop ende Martelaers sinte Rombouts **(houtsnede van titelblad).** □ Hier

volgen sommyghe mirakelen die na sy(n) doot ghesciet sy(n) doer sy(n) heilige verdiensten. ||

72a: Die translatie sinte Rombouts geschiede op sinte Lucas dach, al heeft men dairaf ghedenckenesse in die Heylyghe Kercke op sint Symon en Iude Apostelen auont. || **(hier heeft het hs. wederom een gebed weggelaten).**

72b: Int jaer ons Heeren... fecere beatum || **(= Sollerius, n^{rs} 105-106).** Gheprent bi my Thomas vader Noot. ||

8°. 72 ongen. bll., a^{8}-i^{8}, goth., 21 regels, behalve laatste bl., 19 r. Initialen ontbreken, hsnn.

Het boek bevatte drie indeelingen: 1. Het leven van den heilige met de mirakelen gedurend zijn leven voorgevallen; 2. De latere mirakelen; 3. De verheffing van S.R. Het werd overgedrukt volgens hs. **Mal**^{2} in de Acta **S. Rumoldi** p. 154-168, n^{rs} 28-106.

Zooals hierboven werd uitgelegd, komt deze uitgave wezenlijk overeen met den oorspronkelijken tekst, behalve op zeven plaatsen door de Vivario aangeduid. Daaraan dient er nog ééne toegevoegd door Laenen aangeteekend. Die passussen bestaan uit weglatingen of bijvoegsels.

I. Twee paar gebeden, hierboven in de beschrijving der uitgave aangeteekend, vielen weg en bleven alleen bewaard door de Latijnsche vertaling:

1. (Domyn's uitgave, bl. Di r^{o} en v^{o}):
Precatio ad eundem martyrem.
O Preciose, sacer et insignis amice Dei omnipotentis Rumolde: qui mundo in hoc etiamnum vitam degens, caducos honores, omnes facultates, et oblectamenta respuisti. Quamobrem et tuis eximijs meritis promerentibus, preces tuae vniuersae summo numini sunt gratae et acceptae. Id quod vel ea in re, ipse Deus demonstrauit, nam matri sterili foecunditatem prolis, ab ipso (tuo sancto interuentu) imperasti [impetrasti]: quam etiam mundo iam aeditam, tuis sacratissimis manibus baptismo admouisti. Infantem denique fluminibus enecatum et submersum, parentibus rediuiuum vti phopheta Elizeus reddidisti.
Versus: Ora pro nobis beate pater Rumolde, vt digni efficiamur promissionibus Christi.
Deus, qui intercedente beato Rumoldo martyre tuo atque Pontifice, labentis fluminis vndas tua virtute solidasti; et triduo submersum à

mortis nexibus et de profundis aquarum absque aquarum humore, mirabiliter eripuisti: concede propitius, vt eius meritis et praecibus, à periculosis hujus saeculi fluctibus eripiamur, et ad portum aeternae beatitudinis, te duce foeliciter perducamur. Per Dominum nostrum, etc. Amen.

2 (ibidem, aan het einde van het boek):

Ad diuum martyrem Rumoldum Peroratio.

Precamur te o sacer Antistes et inuicte martyr, vt quotquot tibi adminiculantur: enutrias et praeserues. Sceleribus etiam nostris, iratum huiusce mundi iudicem pacatum reddas. Etenim ad miseriam nostram, oculos si flectas tuos, nil vilius et abjectius erit: sin diuinam respexeris misericordiam, magnificentius nil, atque Iesus Christus qui mediatorem agit, inter Deum patrem et hominem ipsum. Hunc exoratum (quaesumus) habeat, teque sanctissimum antistitem, intercessorem constituat, inter ipsum et mortales nos. Quó, qui peccatorum premimur pondere, ab ijs liberos et puros reddat. Vt Dei tandem munere, caelicas conscendamus sedes: sicque vna tecum sancte pater Rumolde, exhilaremur aeterna in patria. Quod nobis contingat, gratia Dei Patris cunctipotentis: qui viuit, regnatque in aeuum. Amen.

Adhortatio ad quoslibet.

O Vos praeclari, tam viri quam foeminae, desider'o qui flagramini, sobolis nanciscendae, qua aethereas occupetis sedes: Quem meritó alium habebitis honori, quàm diuum hunc Praesulem, Christique martyrem Rumoldum? In cuius gratiam diuinum imperium infoecundos et steriles, foecundos reddidit. Hunc gloriosum interpellate tutelarem, vt ipsius ope foelices aedatis partus. Arbor siquidem illa beata, quae fructus fert optimos.

Ad maritimos.

Nautae dein piscatores, alijque mare sepenumero traycientes (sic). haud animaduertent, quomodo Deus optimus maximus diuo cooperante Rumoldo, fluctus ipsos compresserit. Atque ad tanti martyris ministerium praestandum accingentur.

Reliquos ad mechanicos.

Similiter et negotiatores, agricolae ac reliqui omnes, manuaria exercentes opera: quandoquidem quicquid sanctus vir vnquàm sementis fecerit, fructum produxit vberrimum. Locus item quo conquiescit, foelix et faustus est sospitate, exercitijs ac faustitate. Idque in rem omnium eorum, qui ibidem Deum ipsum per diuum imploraturi sunt Rumoldum. Sit itaque laus et gloria Deo Patri, et Filio, ac Pneumati sancto, sempiterna in secula. Amen.

FINIS

II. Bijvoegsels door het hs. Mal[2] aan van der Noot's uitgave toegevoegd:

1 (Sollerius, p. 159, n[r] 55): wonderlycken seer [ontsteken, ende saghen wel aen syn affeer ende manieren, dat een seer heilich man was, ende vrient gods ende werden seer].(34)

2 (ibid., p. 162, n[r] 70, r. 6): ende aen die cappelle stonden al cellekens, daer devote heilige Priesters in woenden, ende met sinte Rombout nacht en dach God dienden in groter heylicheyt, seer weerdelijck Gods dienst doende nacht ende dach. Ende die cappelle heeft drie namen: S. Stevens cappelle, S. Rombouts cloester, S. Rombouts cappelle: ende dat es die heilichste plaetse van Mechelen, daer so groten heiligen God stadelijck gedient hebben.

3 (ibid., p. 163, n[r] 79). Dat hier volcht heeft die weerdige Priester Rombout die martelaer, ende heeft dit lant seer wonderlijck verlicht met synen heilighe exempelen ende vierijghen (sic) sermoonen, ende het heilich kersten geloove geplant, ende met synen bloede geheilicht. Daerom syn wy sculdich hem seer te eeren, want doer syn verdiensten ende benedictyen vaert Mechelen wel.

4 (ibid., p. 165, n[r] 87, r. 13-17. Deze tekst staat als volgt bij van der Noot): Eenyghe willen segghen dat doē ter tyt een Clooster gesticht was op sinte Marie Magdalene haer ghetiden houwēde. Dese vrouwe aldus claghende...

5 (ibid., p. 166, n[r] 96, aan het einde): ende een seer cropel man ghenesen, ende wert een weerdich priester Gods te Mechelen.

6 (ibid., p. 167, n[r] 101): Nou eest te weeten: int jaer ons Heeren M.C.C.C. ende neghen en sestich [lees 1368](35) wert S. Rombouts Casse volmaect; waer toe syn sessendertich hondert marck silvers; ende elck marck coste te maecken viij reensgulden; ende op elck marck es om twe ducaten gouts: also dat die summe draecht, die de casse heeft ghecost, sessensestich duysent reynsgulden, sonder die ghesteynten ende meer seyde dan, ten es gheen martelaer, ende daer by bleve, dat sou een ketter syn; ende dit landt es soe seer gebenedijt, met soe schoenen benedictyen, als men van eenighe heilich lesen mach, ende van twee Pausen eest seer gebenedijt. Ende sinte Rombout bat God met veel tranen, dat hy weerdig mocht syn der martelaren croone, ende was bereet alle tormenten om den naem gods te lijden, ende doer dingels openbaeren, so quam hy hier, om syn bloet inder liefden gods te storten: ende daerom es hy een glorioes dagen, die eenen man strafte; die man en woude niet gestraft syn, hy stacken doot; alsoe es S. Rombout gestorven, syn bloet stortende voer die waerheyt, want doverspeelder sloech hem doot, want hi niet en wilde gestraft syn, dander en en (sic) staecker niet een hant aenne, ende haddes groten

(34) Door LAENEN, **o.c.,** p. 15, aangeteekend.
(35) Volgens de Vivario; zie hierboven blz. 137.

rou, dat hi hem hadde laeten verleyden. Ende tot een getuyghe synder martelyen, so leet syn bloet soe versch op syn heilich hoot, oft maer een ure leden en ware, ende es wel seven hondert jaer gheleden. Die dryvuldicheyt gepreckt. Yemant mocht seggen, es sinte Rombout een martelaer, want hy soe mordadich sterf? Jae hy es een glorioes martelaer: ende synse dan al martelaers die ghemoort ende doot gesteken werden? Neensi niet; want die pyne en maektten martelaer niet, maer die sake waeromme: want S. Rombout het overspel ende die sonden strafte, soe es hi gedoot ende martelaer gestorven, gelijc S. Lambertus ende S. Mattheus Apostel, werden mordelinghe aenden Outaer Gods doot gheslagen; ende gelijck ic eenen priester weet, binnen corten ander dingen, die daer aengemaeckt syn, boven deser tijt: ghelijckerwijs der stadt Register dat verclaert. Deo gratias.

7 (ibid., p. 168, n^{rs} 107-110): (Dit bijvoegsel maant eerst de Mechelaars aan tot het aanroepen van hun patroon, herinnert dan aan twee mirakelen door zijn voorspraak verkregen en eindigt met een gebed tot den heilige; dit gebed en deze aanwakkering bootsen den gedrukten tekst na).[(36)].

De illustratie dezer uitgave bestond uit 30 (niet 32, zooals Laenen en, naar hem, Delen, schrijven) houtsneden, t.w. de titelplaat, driemaal gedrukt en 27 hsn. voorstellende het leven van S.R.

Het titelblad verbeeldde Sint Rombout en werd zorgvuldig beschreven door de Vivario (hierboven, p. 131). Van de 27 hsn. werden de opschriften bewaard door het hs. **Mal**^{2} en door de Vivario (hierboven, ibidem). Deze heeft die houtsneden vergeleken met de 25 oude schilderijen der S.R.-Legende, te Mechelen bewaard en dagteekenend van het einde der XVe of het begin der XVIe eeuw[(37)]. Volgens hem 'hebben die houte printen niets dat gelijkt aen de schilderijen'. Ook kan. Laenen heeft dezelfde vergelijking gemaakt, alleen steunend op de titel-

(36) Tusschen de aanwakkering en het eindgebed tot S.R. heeft de schrijfster twee mirakelen ingelascht (Sollerius, o.c., p. 168, n^r 109): 'Ende ic heb eenen weerdighen priester gekent, die grote benefycien ontfanghen hadde in syn lichaem, doer de verdiensten S. Rombouts; ende seyde datter een man quam van eenen anderen lande, vraechende waer rust sinte Rombout?...'. Deze tekst werd door Sollerius in het Latijn vertaald en aan de Legende van Domyns toegevoegd, a **quo neglecta sunt,** schrijft hij (o.c., p. 98). Hierin echter vergist hij zich, wijl ons door Vivario werd bevestigd dat de n^{rs} 107-110 van het hs. **Mal**^{2} niet met de uitgave van van der Noot overeenstemmen (zie hierboven p. 137).

(37) Nu in de Metropolitaansche kerk. - Zie hierover LAENEN, **o.c.,** I, 101-112.

opgaven der houtsneden, hem bekend door het hs. **Mal**[2]. Een wederzijdsche invloed, meende hij, zou tusschen de platen en de schilderijen hebben bestaan, zonder dat men kan vaststellen hoever deze invloed strekt. Verder, kon hij bevestigen dat veertien opschriften der hsnn. overeenstemmen met de voorstellingen der eerste veertien panneelen (o.c., p. 131-132).

Op de aantrekkelijke figuur van den drukker Thomas vander Noot werd onlangs zoo dikwijls de aandacht der bibliofielen gevestigd, dat het ons overbodig schijnt, er hier nogmaals over te handelen. Alleen willen wij er de aandacht op vestigen dat in dit drukwerk noch plaats, noch jaartal, noch adres, noch uithangbord, noch drukkersmerk, noch initialen voorkomen. Deze kenschetsende bijzonderheden wijzen o.i., naar de vroegste periode van 's drukkers werkzaamheid, t.w. omtrent 1505; in dit geval zou het boek te Antwerpen zijn gedrukt. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het feit dat het werkje bestemd was voor Mechelen. Wat men aldaar gedurende de XVIe eeuw buiten de stad liet drukken, kwam geregeld uit de Metropool. Zoo gebeurde het met het uitgeven der werken van Frans Vervoort omtrent het midden der eeuw en in 1569 met de Latijnsche legende van Domyns. Deze wendde zich eerst tot Plantin, die later zijn privilegie afstond aan den Brusselschen drukker Michiel van Hamont.

Pieter Joost de Borchgrave.
(1758-1819)
door Dr Gilbert Degroote

De dichter P.J. De Borchgrave werd den 17n April 1758 te Wakken in West-Vlaanderen geboren.

Zijn kleinzoon, Mr. J. De Borchgrave heeft in 1861, blijkbaar meer als een daad van familiale piëteit dan als een poging tot objectieve waardeering, de voornaamste nagelaten gedichten van Pieter Joost ingeleid en uitgegeven(1). In zijn inleiding wijst hij er op dat Pieter Joost het vijfde kind was en tweede zoon van Cornelius en van Maria Tytvaert en zegt hij dat onze dichter van edele afkomst was. Pr. Van Duyse beweert echter in 'Belgisch Museum'(2) dat P.J. De Borchgrave een bakkersjongen was en laat verder niets over een edele afstamming doorschemeren. De eene voorstelling sluit echter de andere niet uit: P.J. De Borchgrave kan inderdaad van edele afkomst geweest zijn, maar aangezien hij uit een talrijk huisgezin kwam, was hij misschien niet rijk en zal dan, het voor een edelman weinig intellectueel beroep van bakker, hebben moeten uitoefenen. Pr. Van Duyse haalt verder(3) een feit aan, waaruit wel degelijk blijkt dat Pieter Joost bakker moet geweest zijn: een Rederijker van Geeraardsbergen, A. Rens, had aan P.J. De Borchgrave geschreven, toen deze voortdurend als een soort van 'primus perpetuus' uit de 'letterstryden' kwam: 'Gy zyt de fenix der Nederlandsche dichteren', waarop P. Joost bescheiden zou geantwoord hebben: 'Gij hebt het mis, mijn goede Adriaen: ik ben slechts een bakker en mijne vrouw eene

(1) *Gedichten van P.J. De Borchgrave,* Gent, I.S. Van Doosselaere, 1861.
(2) Gent, 1844, p. 433.
(3) *Belgisch Museum,* 1844, p. 438.

monteuse [mutsenmaakster], en nog twijfel ik of wij, ook als dusdanigen, fenixen zijn'. Als bakker herinnert P.J. De Borchgrave aan dichters als Bellamy en Immerzeel, die zich door taaie inspanning omhoog gewerkt hebben.

Pieter Joost was een ontvankelijke natuur, die al spoedig een voor dien tijd meer dan gewone ontwikkeling bezat, Fransch, Engelsch en Duitsch kende, en dankbaar wist te putten uit de rijke verzameling Engelsche en Duitsche werken, die het Wakkensch kasteel op dat oogenblik bezat. Hij was meditatief en liep graag te mijmeren langs de boorden van de Mandel. Hij was niet onbekend met de poëzie van Vondel en Hooft, van Bellamy en van Van Alphen. Duitsche werken hadden hem begeesterd voor Klopstock en de romantische gevoeligheid van Lamartine was hem niet vreemd gebleven.

In Januari 1782 was hij gehuwd met Maria-Johanna Lambrecht; uit hun echt zijn tien kinderen geboren. Gedurende de Fransche overheersching (1794-1815) werd hij ontvanger der 'Directe Contributiën' in Wakken en omliggende gemeenten. In 1819 heerschte in vele Vlaamsche dorpen en ook in Wakken een besmettelijke ziekte, die men 'hoofdkoorts' noemde. Pieter Joost De Borchgrave werd bij edelmoedig hulpbetoon en ziekenbezoek zelf aangetast en overleed te Wakken op 13 October 1819.

* * *

P.J. De Borchgrave was aan het woord gekomen uit een natuurlijke neiging tot het dichten doch ook uit een instinctmatige reactie tegen den Franschen invloed die, in dien tijd, het Vlaamsch overal zocht te verdringen. Vooral van onze dorpsdichters ging een poging uit om de moedertaal te bewaren: eenvoudig rijmwerk veelal zonder diepere bezieling. Talrijke dorpskamers bestonden er, die op vele plaatsen zoozeer in verval geraakt waren, dat Prof. Dr J. Te Winkel ze genoemd heeft: 'de tot kermistroepen afgedaalde dorpskamers'. Maria-Theresia had veel gedaan voor den bloei van landbouw en nijverheid, van onderwijs en letterkunde. Ze had te Brussel de 'Académie des Sciences et belles lettres' gesticht; liet het Fransch en het Vlaamsch op gelijken voet behandelen. Dan

herleefden de oude dorpskamers; prijskampen en feesten werden ingericht; de 'letterstryd' ging aan het woeden.

Sommige dorpskamers hebben het tot een zekere vermaardheid gebracht, zooals de Wakkensche kamer: 'Ziet, het groeyt, onbesproeyd'. Hier ook had men, zooals in deze kamers over het algemeen, een laureaat van locale wedstrijden: P.J. De Borchgrave. Aldus verschijnt De Borchgrave als de dorpspoëet, die in een vrij kritiek- en oordeelloos milieu, een gemakkelijk succes wist te oogsten. Andere eischen dan zoetvloeiendheid van taal scheen men toen aan de poëzie niet te stellen, en zijn dichtkunst was niet heelemaal van deze hoedanigheid ontbloot. Hij bezat daarbij een zekere technische vaardigheid om zijn poëtische antwoorden op de gestelde prijsvragen, met rijmende welluidendheid te omkleeden. Nog jong had De Borchgrave de aandacht op zich gevestigd, in het bijzonder van L. Dhossche, voorzitter van de plaatselijke Rederijkerskamer, die Pieter Joost in het dichten en tooneelspelen wist aan te moedigen. In 1784 was er te Audenaarde een tooneelwedstrijd, waarbij Wakken den eersten prijs behaalde. In het opgevoerde stuk: 'Bellerophon'(4) vervulde De Borchgrave op meesterlijke wijze(5) de titelrol. Bij het tooneel-concours 1784-1785, door de Gentsche Kamer 'De Fonteine' ingericht, behaalde de Wakkensche Kamer den eersten prijs met de opvoering van 'De Weduwe van Malabar', waarbij De Borchgrave de rol van opperpriester speelde en als zoodanig een eerepenning bekwam.

Ondertusschen had hij zich bij de Wakkensche Catharinisten(6) aan de poëzie gewaagd, en naar het voorbeeld van

(4) *Bellerophon,* treurspel in vijf bedrijven, door Constantinus Vander Eecken, in zyn leven deken van het gilde van Rhetorica binnen de stad Audenaerde, 1784, in 8°, zonder naam van drukker (J.F. Vander Schueren, te Gent), vgl. D.J. VAN DER MEERSCH, *Belgisch Museum,* 1843, p. 409.

(5) Vgl. D.J. VAN DER MEERSCH, *Belgisch Museum,* 1843, p. 409.

(6) *Ziet, het groeyt, onbesproeyd* had als schutsheilige de H. Catharina, thans nog als zoodanig in de parochiale kerk vereerd. Deze kamer heeft benevens De Borchgrave een ander, minder bekend, kweekeling voortgebracht, nl.: 'doctor, chirurgyn en vroedmeester der Universiteit van Leuven': Augustinus Eugenius Van den Poel, zoon van Henricus en van Agatha Van Quickenborne, geboren te Wakken den 1n April 1758, er gestorven 28 Januari 1835. Zijn zinspreuk was: *Suum cuique pulchrum;* hij schreef meestal onbeduidende gelegenheidsverzen en, evenals De Borchgrave, een gedicht op *De Belgen,* waarmede hij deelnam aan een wedstrijd te Aalst in 1810. Hij was de vriend en kunstbroeder van De Borchgrave. P. VAN DUYSE citeert in *Belgisch Museum,* 1844, p. 101 enkele verzen uit *De Belgen* van A.E. Van den Poel, waaraan we ontleenen:

> 'Dit land, voorheen bewoond van wolf en wilde zwynen,
> Was niet dan wildernis, *niet anders dan woestijnen:*
> 't Ploeg-yzer had nog nauw, ten zy omtrent de steên,
> Ten zy by dorp en vlek, den schraelen grond doorsneên.
> Maer dank zy aen den Belg, dank aen zyn zweet en zwoegen;
> Door overmoeyde vlyt, door graeven, delven, ploegen...'

De poëtische kracht van A.E. Van den Poel was geringer dan deze van P.J. De Borchgrave, - zooals verder blijken zal. Na den dood van zijn vriend De Borchgrave heeft Van den Poel niet meer geschreven.
Over de Wakkensche Kamer, zie vooral nog: G.D.J. SCHOTEL, *Geschiedenis der Rederijkers in Nederland,* Amsterdam, 1861, II, p. 212, waar we deze kamer voor het eerst vermeld zien in 1770; ook pp. 215-16; p. 223; Dr J. TE WINKEL, *De Ontwikkelingsgang der Nederlandsche Letterkunde,* Haarlem, 1924, V, p. 332.

oudere rederijkers had hij een spreuk gekozen: ‘Myd nyd’ waarbij we even denken aan Marcus van Vaernewyck's leuze: ‘Laet nyt’.

De Borchgrave wordt samen met Hofman (Kortrijk), Bogaert (Brugge) en Robijn (Gent) tot de beste dichters van zijn tijd gerekend. Wat hij schreef waren, behalve enkele blijspelen voor plaatselijk tooneel, meestal gelegenheidsgedichten. Een van zijn eerste stukjes dagteekent van 4 Juli 1780: een treurdicht op het afsterven van Karel-Alexander, hertog van Lorreinen. Bij het overlijden van Maria-Theresia, op 29 October 1780, schreef de Catharina-kamer van Wakken een wedstrijd uit, met de bedoeling, in ‘vier-en-twintig Alexandrynsche verzen, noch min noch meer’ de deugden der edelmoedige vorstin te laten bezingen. P.J. De Borchgrave nam er geen deel aan. Toen, den 24 April 1785, bij de inhuldiging van den nieuwen Vlaamschen Schouwburg te Gent, de kamer van Wakken, den eersten prijs behaald had, moest De Borchgrave een lofdicht schrijven op de inrichters van den Schouwburg. Sommige stukjes verraden ondertusschen ook invloed van den Bijbel, en zijn soms overladen met mythologisch klatergoud, zooals bij onze 16de eeuwsche Rederijkers. Hij deed ook aan uitwisseling van gedichten met de blinde dichteres van Aardenburg, Petronella Moens, die hem ‘den goeden Wackenaer’ noemde.

Krachtige zegging vinden we o.a. in: ‘De Barbaarsche Zeeroovers’, gedicht op de rooftochten der zeeschuimers uit Tunis, Algiers en Marokko. Op 26 December 1792 nam hij

zitting in de ‘Keizerlijke en Koninklijke Akademie’ te Brugge, door Maria-Theresia gesticht. Daar heeft hij een ‘bybelzinnige’ redevoering uitgesproken, die met haar klinkende berijming, niet onopgemerkt bleef. Hij behandelde er de gestelde bijbelvraag:

> Geeft reden waerom dat
> Gods Zoon die g'heel den Al door zyne magt omvat
> In eenen slechten stal heeft willen zyn geboren.
> Discite a me quia mitis sum et humilis corde.
> Matth. Cap. XI. v. 29.

Den 10^{n} Februari 1797 werd hij door de Akademie van Utrecht tot werkend lid benoemd. Hij was de vriend van Hieronymus Van Alphen. Tallooze gelegenheidsverzen heeft hij voortgebracht, die we onvernoemd kunnen laten: hun aesthetische beteekenis is zeer gering. Sommige verzen leeren ons echter wel iets over zijn intellectueele belangstelling; zoo zien we b.v. wie hij als groote dichters beschouwde in ‘De Oefening. Hulde aen de Nederlandsche dichters’ - waarbij we hem graag het ‘menig duyzend ander’, wellicht uit rijmnood aangewend, vergeven:

> ‘Doorbladert Vondel, Cats, Antonides en Brandt,
> Hooft, Feith, Poot, Bellamy, en menig duyzend ander
> Die helle fakkels van hun land.
> In Tael, in Wetenschap, in Dichtkunst even schrander’.

In 1809 overleed L. Dhossche, voorzitter van *Ziet, het groeyt, onbesproeyd.* De Borchgrave heeft dit afsterven met een treurgezang bedacht:

> ‘Het bolwerk is gesloopt van Wackensch Helikon’

Op de spreuk van de Kamer maakt hij een gevatte zinspeling:

> ‘Ja, d'onverbidbre Dood verslenst uw Lauwerblaeren,
> De Leliën van eer, die *groeyden onbesproeyd*
> Die sierden ons blazoen ruym zesmael twintig jaeren...’

De opvatting van de poëzie als een tijdverdrijf, als een ‘verpoozing uit ernstiger bezigheid’ hadden deze poetae minores

ook tot de hunne gemaakt, blijkens ditzelfde treurdicht:

‘Wat uren van vermaek versleet Gij in de boeken!
Wat nachtrust, welke zorg hebt Gy hun toegewyd,
Om, ziftend met den geest, behendig op te zoeken
't Geen klem of invloed had op Rede of Letterstryd!
Gy noemdet deze Kunst en haer' beoefeningen
Uw lieflyk tydverdryf, uw vreugd, uwe uytspanning...’

Bevreemdend doet het wel eenigszins aan De Borchgrave te hooren spreken van ‘ziftend met den geest’ waar zijn poëzie en deze van zijn tijdgenooten, zoo weinig beheerscht lijkt door een fijn-ziftend brein, en waar hij zelf, in vele gedichten, gehandicapeerd lijkt door een te onstuimig gevoel en door zijn zin voor grootspraak. Met de oudere Rederijkers zal onze dichter wel niet onbekend geweest zijn, vermits we een echo vernemen van E. de Dene(7) in De Borchgrave's gedicht op ‘Brugge’:

‘O pronkzuil van Euroop! O kooprijk Brugge! Uw Naam
Van *goude Waareld* zal vereeuwigen uw Faam,
Die, als de heldere star in 't duister, steeds zal pryken...’

Vergelijken we hiermede het gedicht van de Dene, het is tevens een 16de eeuwsch curiosum als lofzang op Brugge:

‘Rome de Groote, Florence de Schoone
Milanen de wel-gepeupelde stede
Venetie die draegt des Ryckheyts Croone
Genua, vol van Hoveerdighede.
Parys oock zonder 's ghelycken mede.
Ceulene heylige stadt gepresen
Dit zyn al steden in Kerstenhede.
Boven al andere Plaetsen uyt-gelezen
O! Brugge gy waert boven al geresen.
Want door U wezen net, reyn, bepeirelt,
Placht gy te heeten de Goude weireldt’.

(7) Eduard de Dene (1505- ± 1578), zie nopens hem: GILB. DEGROOTE, *Leuvensche Bijdragen,* 1942, pp. 127-141. Het gedichtje van E. de Dene is te vinden in: *Korte beschryvinge van den Brugschen Hallenthooren,* Brugge, 1741, p. 1; het werd reeds gepubliceerd door PROF. Dr L. SCHARPE in *Het Belfort,* 1895, T. X, p. 6.

Als tolk van het onderdrukte vaderlandsch gevoel tijdens de Fransche overheersching, doet De Borchgrave zich voor met zijn gedicht ‘De Belgen’, dat met den ‘eersten gouden Eereprijs’ bekroond werd in 1810 door de Catharina-Kamer van Aalst, die een prijsvraag nopens ‘De Belgen’ uitgeschreven had. In dit gedicht openbaart De Borchgrave zich als een zuiver romanticus: het nationale wordt hier verheerlijkt op harstochtelijke wijze - op een oogenblik trouwens dat de Belgen geen nationaal bestaan meer hadden. De bezielende invloed van Klopstock's vaderlandsche oden kan hier bevruchtend hebben gewerkt. Er is ook wel eenige verwantschap te bespeuren tusschen Bellamy's liederen en De Borchgrave's ‘De Belgen’. Wanneer we ons even de bekende verzen uit ‘De Vaderlandsche jongeling’ en ‘De Vaderlandsche vrouw’ willen herinneren, dan blijven deze regels nazingen:

> ‘Ik ben uit Neerlands bloed geteeld,
> mij klopt een Neerlandsch hart...’

Ook De Borchgrave schrijft gelijkaardige, beklemmend-rhetorische regels:

> ‘Ik zing, ontvlamd van drift, mijn dierbre Landgenooten,
> Ik zing het Heldenbloed, waaruit ik ben gesproten
> Ik zing den dappren Belg, zyn onverschrokkne trouw,
> Zyn kunst, zyn koopmanschap, zyn land- en akkerbouw.’

Er zindert soms wel een wisselende muziek onder deze versregels; zelfs is de toon vaak bondiger en persoonlijker dan deze van Helmers in zijn ‘Hollandsche Natie’[(8)].

Ook een Fransch dichtstuk: ‘Les Belges’ van Les Broussart werd bekroond. J. Fr. Willems in zijn ‘Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde’ Antwerpen, 1819, I, p. 220 getuigt reeds van De Borchgrave's ‘De Belgen’: ‘Kan dit stuk het fraeye gedicht *Les Belges* van Les Broussart al niet opweegen, men moet toch erkennen dat De Borchgrave's dichttrant, ver-

(8) Het gedicht *De Belgen* komt voor, behalve in de verzamelde werken uitgegeven door J. De Borchgrave in 1861, in *Verzameling der dichtwerken over de Belgen door het aloude gilden van dicht- en tooneelkunde, gezeyd de Catharinisten in Aelst gekroond in zitting van den XIV van lauwmaend MDCCCX Gend, uyt de drukkery van P.F. De Goesin-Verhaeghe, 1810, in 8°*.

geleken met dien van zyne medeprysbehaelders David De Simpel van Staden, en Aug. Eug. Van den Poel, heelmeester te Wacken, zeer uytstekende eygenschappen bezit, en los en ongedwongen daarheen vloeyt.'

Niet alleen door het nationale is De Borchgrave een romanticus doch ook door het elegische en het meditatieve. Tot het zuiverste dat we van hem hebben, behoort aldus: 'Hymnus aan de Onsterfelijkheid' dat voorkomt als XIe deel van een langen cyclus: 'Dood en Onsterflykheid', opgenomen in de uitgave van J. De Borchgrave, p. 406; de aanhef er van luidt:

'Aanvaard myn groet, o stille Dood!
Laat myne dankbre hand voor U C□pressen strooyen,
Dra rust myn romp in uwen schoot,
Ontledigd zyner Aardsche boeijen:
Zij, thans my welkom, plegtge stond!
G□ zyt myn Trooster en mijn Engel:
Myn' Ziel moet, als de bloem, ontrukt zyn aen haer stengel
D ie nog wast op des Waareld's grond'.

* * *

Zooals reeds gezegd werd de poëzie in dien tijd beoefend als een strijd om het 'eermetael', waarbij de Borchgrave een grooten, localen roem wist te verwerven. We deelen hier een lijst[9] mede van door hem behaalde prijzen, die tevens een kijk geeft op de litteraire activiteit van die dagen:

1803.	*Hooglede* (Op d'Hoogte groeyt den Olyfboom). Onderwerp: Wie is den eersten herberger geweest? Eerste prijs.
1804.	*Hooglede* (idem) Onderwerp: Welken Boom is den geslaegen v□ant van den Olyfboom, en waerom? Tweede prijs.
1804.	*Thielt* (Gebloeyt in 't Wilde). Onderwerp: In welke eeuw, tot wat einde, onder welke regering, en door wie zyn de Gilden uytgevonden en opgeregt? Eerste prijs.
1805.	*Yper* (Wysheyd volmaekt Konst). Onderwerp: De verwoesting van Jeruzalem. Eerste prijs.
1809.	*Ostende* (Wat r□p, wat groen komt wysheyd vôên). Onderwerp: De Wulpschheyd. Eerste prijs.
1810.	*Kortrijk* (De Vredeminnaers). Onderwerp: De Vrede. Eerste prijs.
1810.	*Aelst* (Amor Vincit). Onderwerp: De Belgen. Eerste prijs.

(9) Deze onderscheidingen worden aangehaald door J. DE BORCHGRAVE, o.c., p. LII.

1811.	*Deynze* (Geen Konst zonder N□d). Onderwerp: Abraham's Offer. Tweede prijs.
1812.	*Gent* (De Fonteyne). Onderwerp: De Veldslag van Friedland, gevolgd door de Vrede van Tilsit. Niet bekroond.
1816.	*Rousselaere* (De Verzaamde Kunstminnaaren). Onderwerp: Waterloo, krijgsramp en menschlievendheyd der Belgen. Tweede prijs.
1816.	*Rousselaere* (idem). Onderwerp: Prinsselyk Echtverbond. Het Huwelyk van Z.K.H. den Kroonprins van Oranje, met de Ruskeizerlyke Grootvorstin Anna Paulowna. Eerste prijs.
1817.	*Deerlyk.* Onderwerp: Goddeloosheyd van Balthazar. Eerste prijs.

* * *

Na zijn afsterven werd in 1820, te Deinze, De Borchgrave herdacht. Met den eersten ‘eereprijs’ werd de ‘Cypressenkrans op de aschkruik van P.J. De Borchgrave’ door D.J. Van der Meersch (Audenaerde) bekroond; met den tweeden: ‘Lyktraanen op het smartelijk afsterven van P.J. De Borchgrave’ van P.J. Renier, onderwijzer te Deerlijk. Ook Leopold Chevalier De Wolff wijdde aan de nagedachtenis van Pieter Joost zijn ‘Vers Elégiaques’ waarin we de onthutsende regels te lezen krijgen:

> ‘D'Horace, de Schiller, l'émule et l'interprète,
> Tu fus penseur profond et sublime Poëte’.

en:

> ‘Ton Nom est immortel, - éternelle est ta Gloire!’

Pieter Joost was een plaatselijke beroemdheid en hem werd de lof betuigd, die aan dergelijke vluchtige verschijningen, gemakkelijk overdreven, wordt toegezwaaid.

Voor de Vlaamsche Romantiek mag hij niet zonder belang heeten, evenals andere, minder bekende figuren, als Maria Van Ackere, Francis Jozef Blieck, en reeds vóór Ledeganck munt hij uit door een zekere sonoriteit van zijn vers, een vrijwel soepel rhythme en welluidendheid van taal. Reeds vóór K.L. Ledeganck[(10)] heeft hij - samen met de minder bekende en vaak anonieme

(10) PROF Dr P. DE SMAELE zegt in zijn inleiding tot de *Keurgedichten van Karel Lodewijk Ledeganck (Klassieke Galerij, nr 12),* Antwerpen, N.V. De Nederlandsche Boekhandel, 1942, dat K.L. Ledeganck enkele romantische thema's, zooals het elegische en het nationale heeft binnengebracht. - We gelooven hier aangetoond te hebben dat P.J. De Borchgrave dit reeds vóór K.L. Ledeganck gedaan heeft. Doch waar P.J. De Borchgrave in het nationale meer het Belgische op het oog heeft, beklemtoont K.L. Ledeganck meer het zuiver Vlaamsche. In dit

figuren uit de talrijke rederijkerskamers van dien tijd - in onze literatuur de romantische motieven van het nationale, het elegische en het meditatieve ingeburgerd. Aldus lijkt hij een van de voornaamste voorloopers van een Vlaamsche Romantiek. Deze Romantiek zal verder gaan over Pr. Van Duyse en K.L. Ledeganck, die trouwens in hetzelfde rederijkersmilieu als P.J. De Borchgrave begonnen zijn, doch waar Pieter Joost steeds de gevangene bleef van de rederijkerstraditie, heeft vooral K.L. Ledeganck zich beheerschter en sierlijker poëtische vormen weten eigen te maken.

Het loonde de moeite dit even voor P.J. De Borchgrave aan te stippen, wiens beteekenis, zooals hierboven aangetoond, in onze literatuurgeschiedenissen niet vermeld staat, en wiens naam over het algemeen niet eens vernoemd wordt.

September 1943.

Voornaamste bibliographie over P.J. de Borchgrave

BIOGRAPHIE NATIONALE. Bruxelles, 1873, IV, col. 816-820.
DE BORCHGRAVE J. *Gedichten van P.J. De Borchgrave,* uitgegeven door zijn kleinzoon M^{er} J. De Borchgrave. Gent, I.S. Van Doosselaere, 1861.
DE BORCHGRAVE O., *Pieter-Joost De Borchgrave* - Vlaamsch Dichter [1758-1810 (sic)], *De Landwacht,* 17 Maart, 1939.
DE SEYN E., *Dictionnaire des Ecrivains Belges,* Bruges, Excelsior, 1930, I, p. 340.
VAN DUINKERKEN A., *Dichters der Emancipatie,* Bilthoven, De Gemeenschap, 1939, pp. 47-48; pp. 234-237.
VAN DUYSE P., *Belgisch Museum,* Dl. VII en VIII.
WILLEMS J. Fr., *Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde,* Anwerpen, 1819, I, p. 220.

opzicht, mede om de zangerigheid van zijn vers, kunnen we Pieter Joost als een van de voornaamste voorloopers van K.L. Ledeganck beschouwen, door Prof. Dr P. de Smaele terecht genoemd: ‘de beste vertegenwoordiger van onze romantiek in haar eerste stadium’.

P.P. Rubens en Lucas Vorsterman
Een aanslag op het leven van den meester
door Frank van den Wijngaert

Op 30 April 1622 schreef Pieter Pauwel Rubens ‘Aend. Eerentfesten Wysen Voorsinnighen Heere Myn Heere Pieter van Veen, Raetsheer ende Pensionaris ints Gravenhaeghe’: ‘Het is mij aangenaam te vernemen, dat u nog andere exemplaren van mijn prenten te ontvangen wenscht; jammer genoeg hebben wij sinds een paar jaar in die richting niets meer uitgevoerd uit hoofde van de grillen van mijn graveur, die zoozeer bezeten is door grootheidswaan, dat er met hem niet langer meer te praten of iets te ondernemen valt. Hij beweert nl. dat zijn graveerkunst, alsmede zijn beroemde naam, de eenige maatstaven zijn voor de waarde dezer prenten. Daartegenover stel ik dat de voorteekeningen beter afgewerkt zijn en uitgevoerd met meer zorg dan de gravures. Daarvan kan iedereen zich vergewissen, daar deze teekeningen in mijn bezit zijn’.

Op 19 Juni daaropvolgend heet het in een epistel aan denzelfden correspondent: ‘Uit uw uiterst vriendelijken brief van 12 Mei ervaar ik thans welke bladen er ontbreken aan uw verzameling van mijn gravures. 't Spijt me u te moeten mededeelen, dat het aantal mijner prenten gering is. Sinds enkele jaren hebben wij in dien zin haast niets meer verricht uit hoofde van den toestand van zinsverbijstering, waarin mijn graveur verkeert’. En verder, na een vast onvolledige opgave van de prenten op dit moment reeds uitgebracht: ‘Ik heb nog een *Slag der Amazonen* op zes bladen, waaraan nog maar gedurende eenige dagen te werken is, maar ik kan ze niet uit de handen krijgen van dien man, alhoewel het graveerwerk sinds drie jaar werd betaald’[(1)].

(1) *Corresp. Rub.* II, pp. 399 e.v. en 444 e.v. Pieter van Veen was de broer van Rubens' laatsten leermeester Otto van Veen (of Vaenius).

De ‘man’ in beide epistels beschuldigd van ‘grootheidswaan’ en ‘zinsverbijstering’ kan niemand anders zijn dan Lucas Vorsterman, toen de eenige plaatsnijder in Rubens' rechtstreekschen dienst en tevens grondlegger van diens vermaarde graveerschool.

Daar bovendien, naast deze Rubens-brieven, nog andere authentieke documenten wijzen op 't geschil tusschen beide kunstenaars en men daaruit kan afleiden dat, zeker moment de plaatsnijder zelfs een aanslag pleegde op het leven van den Meester, wordt in de geheele Rubens-literatuur Vorsterman, zonder eenigen vorm van proces, gedoodverfd als 't ‘zwart beest’ en, met verbijsterende eensgezindheid, de versie van den schilder als de eenig ware aangenomen.

Jammer genoeg beschikken we over geen documenten, uitgaande van den plaatsnijder zelf, om ze te toetsen aan die van den Meester. Maar anderzijds zijn die, welke in rechtstreeksch verband te brengen zijn met den aanslag, belangwekkend genoeg om ze te onderzoeken in 't licht van Rubens' verklaringen. Pas na een grondige studie van 't volledig materiaal - zoo rechtstreeks als psychologisch daarbij te betrekken - mag o.i. een conclusie gewaagd worden.

Indien de Rubens-historici vóór ons aldus waren te werk gegaan, dan zouden zij wellicht niet zoo lichtvaardig besloten hebben tot Vorsterman's onvoorwaardelijke veroordeeling.

Graag zij hierbij van meet af toegegeven, dat naar het leven van een mensch staan een op zichzelf verwerpelijke daad is en blijft. Doch misdadige bevliegingen als onderhavige, al zijn ze vast niet te verschoonen, bezitten steeds een ondergrond, welke de drijfveer ervan verklaart. Die drijfveer opsporen en haar zielkundige ontwikkeling volgen tot haar climax is dan ook de taak van wie zich voor 't conflict Rubens-Vorsterman interesseert. Het is het eenige middel om zich niet tot scheeve voorstellingen te laten verleiden en de historische waarheid naar menschelijk rechtvaardigheidsinzicht gestand te doen.

* * *

Lucas Vorsterman werd geboren te Bommel in Gelderland in 1594 of 1595. Zulks blijkt uit een getuigenis door hem af-

Paul Pontius naar P.P. Rubens, Portret van P.P. Rubens (kopersnede)

Antoon van Dyck, Portret van Lucas Vorsterman (ets)

gelegd in den loop der maand Januari 1635, waarin hij verklaarde veertig jaar oud te zijn[2]. Zijn leermeester kennen we niet. Niettemin weten we, dat hij reeds op dertienjarigen leeftijd een merkwaardige copie graveerde naar de prent van Cornelis Cort (1533-1578) *De Rust op de Vlucht naar Egypte*[3], op haar beurt een grafische repliek van 't bekend schilderij van Baroccio *De H. Maagd met het drinknapje,* thans in 't Vaticaan.

Vorsterman's Hollandsche vroegperiode is tamelijk duister. Heel wat copieën naar andere grafici komen daarin voor. We vermeldden reeds Corneel Cort en voegen daaraan toe den edelman en graficus-dilettant Hendrik Goudt, van wien een paar etsen naar de schilderijen van diens vriend Adam Elsheimer (1578-1610) nogmaals op koper werden gebracht, en Hendrik Goltzius, wiens *Passie*-reeks, op haar beurt een copie naar die van Lucas van Leyden (1494-1533), door Vorsterman opnieuw gesneden werd.

Daar Hendrik Goltzius, de grootste Nederlandsche kopersnijder van zijn tijd, overleed op 1 Januari 1617 en het niet aan te nemen is, dat Vorsterman nog tijdens 't leven van dien kunstenaar diens ‘Passie’ zou gecopiëerd hebben, vermoeden we, dat hij tot 't einde toe van 1617 vertoefde in het Noorden, temeer dat de Vorsterman-prentjes in kwestie, volgens 't signatuur ervan op den tweeden staat, door den Hollandschen uitgever N. Visscher werden uitgebracht.

Kort nadien moet hij naar Antwerpen getogen en er bijna onmiddellijk met Rubens in betrekking gekomen zijn, die rond dien tijd, na herhaalde mislukkingen met vermaarde grafici, naar een geschikte, jonge en bijgevolg nog plooibare kracht

(2) *Antw Arch.* IV, p. 467.

(3) Deze prent is niet gedateerd, doch werd opgedragen aan Joannes Leo, godgeleerde te Bommel, die in 1607 overleed. Daarmede beschikken we over een terminus ante quem voor haar ontstaan. Indien Vorsterman in 1594 of 1595 geboren werd, kan hij in 1607 hoogstens dertien jaar oud zijn geweest. Deze vroege rijpheid bij graveurs moet ons niet verbazen. Lucas van Leyden (1494-1533) graveerde origineele meesterwerken als ‘Mohammed en de monnik Sergius’ (1508), ‘De Verzoeking van den H. Antonius’ (1509), e.a. op veertien- of vijftienjarigen leeftijd (cf. o.a. *Max J. Friedländer,* Lucas van Leyden, Meister der Graphik XIII, Leipzig 1924), terwijl de broers Wiericx (einde der 16e en begin der 17e eeuw) van hun twaalfde levensjaar af uitmuntende copieen graveerden naar Dürer (cf. *L. Alvin,* Catalogue raisonné de l'oeuvre des trois frères Jean, Jérome et Antoine Wiericx, Bruxelles, 1866, pp. XVII-XVIII).

uitzag om zijn schilderijen op koper te reproduceeren. Zulks wordt overigens bevestigd door een passus uit Rubens' brief van 23 Januari 1619 aan voornoemden Pieter van Veen, die hem behulpzaam was geweest bij 't verwerven van een voor 't grondgebied der Vereenigde Provinciën rechtsgeldig privilege voor de uitbating der onder zijn leiding uitgevoerde gravures. '... Ik hecht er meer belang aan, heet het daarin, dat het [graveer] werk onder mijn oogen wordt uitgevoerd door een jongen man, bezield met 't voornemen om wél te doen, dan door groote kunstenaars, die steeds volgens eigen inzicht arbeiden'(4).

Dat Vorsterman in 1618 voor Rubens werkte en bijgevolg op dit tijdstip te Antwerpen verbleef, hebben we elders uitgemaakt(5). Dat hij snel vertrouwd was met de sfeer der Scheldestad blijkt uit het feit, dat hij er op 9 April 1619 in 't huwelijk trad, er in den loop van 't gildejaar 1619-1620 een leerling opschrijven liet en er het poorterschap verwierf op 28 Augustus 1620. Op 17 Januari van ditzelfde jaar had Rubens Vorsterman's eersten zoon Emiel-Paul over de doopvont gehouden, bewijs hoe hartelijk de betrekkingen toen waren tusschen den schilder en zijn plaatsnijder(6). En daar was reden toe!

Zelden zal Rubens gelukkiger geweest zijn in een keuze dan toen hij dien jongen, quasi onbekenden graficus naar zich toehaalde. Zonder iets van zijn persoonlijkheid prijs te geven, assimileerde die met een aan 't wonderbare grenzende gemakkelijkheid het door den Meester voorgehouden richtsnoer, zoodat de prenten, welke hij onder diens leiding uitvoerde, weliswaar een sprekend Rubeniaansch cachet vertoonen, doch, grafisch beschouwd, volstrekte Vorsterman-werken blijven met een zoo typisch karakter, dat zij zonder veel moeite van die der latere Rubens-graveurs te onderscheiden zijn.

Het lijdt ten andere geen twijfel, dat aan Vorsterman zelf die waarde zijner eigen bijdrage niet ontsnapte. Zulks blijkt

(4) *Corresp. Rub.* II, p. 199 e.v.
(5) *Frank van den Wijngaert,* De Beteekenis der Prentkunst voor het Rubens-schilderij; in: Jaarboek 1939-1941 van het Kon. Museum voor Schoone Kunsten te Antwerpen, p. 148.
(6) *Ph. Rombouts & Th. van Lerius,* De Liggeren en andere historische Archieven der Antwerpsche Sint Lucasgilde, Antwerpen, s.d., I, p. 559 en aant. 4.

ten overvloede uit Rubens' reeds geciteerden brief van 30 April 1622, waarin het o.m. luidt, zooals we zagen, dat: ‘Hij [nl. Vorsterman] beweert dat zijn graveerkunst, alsmede zijn beroemde naam, de eenige maatstaven zijn voor de waarde dezer prenten’.

't Geheele conflict Vorsterman-Rubens wentelt trouwens rond dit verschil van wederzijdsche interpretatie, en gewis, men zou geneigd zijn den plaatsnijder te brandmerken als een kleinzielig pedant, indien men er van overtuigd kon zijn, dat de schilder geen diepere, tot Vorsterman's standpunt aanleiding gevende, oorzaken verborgen hield.

* * *

In 1620 bracht de Meester niet minder dan negen Vorstermanprenten uit, waarop voor de eerste maal de drievoudige formule voorkwam zijner pas verworven uitbatingsprivileges voor de Spaansche Nederlanden, voor Frankrijk en, zooals werd aangestipt, voor de Vereenigde Provinciën(7). Hij droeg ze op

(7) Een privilege voor het Fransche rijksgebied bekwam Rubens op 3 Juli 1619 voor den duur van 10 jaar. Dat voor het hertogdom Brabant dateert van 29 Juli 1619 voor den duur van 12 jaar; op 16 Januari werd de draagkracht van dit patent door de aartshertogen Albert en Isabella uitgebreid over 't geheele gebied der Zuidelijke Nederlanden en in 1630 vervangen door een van den Spaanschen koning, geldend voor al de gewesten onder diens obediëntie (duurtijd insgelijks 12 jaar). Het privilege voor de Vereenigde Provinciën werd slechts met veel moeite bekomen op 24 Februari 1620 voor den duur van zeven in plaats van de tien gevraagde jaren, dank zij den steun van Pieter van Veen voornoemd, en inzonderheid van Sir Dudley Carleton, Engelsch gezant te Den Haag. - Tijdens 't leven van den Meester werd het Fransch privilege éénmaal, het Hollandsch wellicht tweemaal vernieuwd. Op 22 Mei 1644 ontvingen Rubens' weduwe en erfgenamen een verlenging van 12 jaar voor het Spaansch octrooi, dat sinds 15 Januari 1642 vervallen was.
Voor de teksten dezer privileges, cf. *Corresp. Rub.* II, p. 197, aant. 3; p. 208 e.v.; p. 209, aant. 3; p. 210 e.v.; p. 212. Aldaar ook de oorspronkelijke literatuur aangegeven. Rooses vergist zich wanneer hij als datum voor de vernieuwing van 1644, 12 Maart in plaats van 12 Mei aangeeft (cf. *Pinchart* III, p. 215). Dat het Fransch privilege vernieuwd werd in 1632 blijkt uit een brief van Rubens aan Balthasar Gerbier, dd. 12 April van ditzelfde jaar (*Corresp. Rub.* VI, p. 7 e.v.); dat het Hollandsche (in 1627?) vernieuwd werd uit een brief van Rubens aan Peiresc, dd. 31 Mei 1635 (*Corresp. Rub.* VI. p. 106 e.v.).
De tekst van Rubens' drievoudig privilege, zooals die op de prenten voorkomt, luidt: *Cum privilegiis Regis Christianissimi, Principum Belgarum et Ordinum Bataviae.* Na den dood van aartshertog Albert op 13 Juli 1621 werd hij als volgt gewijzigd: *Cum privilegiis Regis Christianissimi, Serenissimae Infantis et Ordinum Confederatorum.* Na het overlijden der infante op 1 December 1633 werd tot de oude formule, in haar oorspronkelijken vorm, teruggekeerd. Deze tekstwijzigingen zijn van belang voor het approximatief situeeren van niet gedateerde prenten uit Rubens' graveerschool (cf. in dit opzicht: *V. d. Wijngaert, Invent.,* p. 11).

aan vooraanstaande persoonlijkheden, waaronder Petrus Pecquius, kanselier van Brabant, en aartshertog Albert, toen regent onzer gewesten, wat wel als een bewijs kan gelden hoe ingenomen hij was met de prestaties van zijn graveur en wat een hooge waarde hij hechtte aan diens werk.

Onder deze gravures bevinden zich dan ook meesterstukken als b.v. *De Terugkeer uit Egypte* en *Loth en zijn gezin verlaten Sodoma*, die in den loop der ruim twintig jaar lange bedrijvigheid van Rubens' aan talentvolle kunstenaars zoo rijke graveerschool nooit overschaduwd werden(8).

In 1621 kwamen er vooreerst nog vier andere graveurs aan de beurt. Ook zij werden bekleed met de drievoudige privilege-formule en eveneens opgedragen aan vooraanstaande persoonlijkheden, waaronder regeerende vorsten als hertog Maximiliaan van Beieren en koning Filips IV van Spanje(9).

(8) De negen in 1620 naar Rubens gepubliceerde Vorsterman-prenten zijn: - *De Stigmatisatie van den H. Franciscus,* opgedragen aan de broeders Lodewijk en Rogier Clarisse (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 723); - *Loth en zijn gezin verlaten Sodoma,* opgedragen aan Rubens' schoonvader Jan Brant *(V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 708); - *De terugkeer uit Egypte,* opgedragen aan Juan de Velasco, secretaris van Ambrosio Spinola (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 715); - *De Aanbidding der Herders,* breedteformaat, opgedragen aan Pieter van Veen als dank waarschijnlijk voor zijn bemiddeling bij het bekomen van het Hollandsch privilege (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 711); - *De H. Familie met Sint Janneke en de H. Anna,* opgedragen aan Adriana Perez, de op 22 September 1619 overleden echtgenoote van burgemeester Nicolaas Rockox (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 722); - *Susanna en de Grijsaards,* opgedragen aan de Noord-Nederlandsche dichteres Anna Roemers Visscher (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 710); - *De Aanbidding der Koningen,* hoogteformaat, opgedragen aan aartshertog Albert (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 713); - *De Kruisafname,* opgedragen aan Sir Dudley Carleton ‘gratitudinis et benevolentiae ergo’ voor diens tusschenkomst in 't verkrijgen van het Hollandsch privilege (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 718).

(9) De vier met het jaartal 1621 bekleede Vorsterman-prenten naar Rubens zijn: - *De Aanbidding der Koningen,* breedteformaat, op twee bladen, opgedragen aan Hertog Maximiliaan van Beieren (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 714); - *De Marteling van den H. Laurentius,* opgedragen aan Laurentius Beyerlinck, kanunnik van O.L. Vrouwe te Antwerpen en boekencensor (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 725); - *De Cesarspenning,* opgedragen aan Bernardus Campmans, monnik in de abdij Ten Dunen en prentenliefhebber (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 716); - *De Val der Opstandige Engelen,* opgedragen aan Filips IV, koning van Spanje (*V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 707).
N.B. - De opdracht van beide laatste bladen geschiedde in naam van Vorsterman, de overige in dien van Rubens.

Lucas Vorsterman naar Baroccio, De rust op de Vlucht naar Egypte (kopersnede)

Lucas Vorsterman naar P.P. Rubens, Loth en zijn Gezin verlaten Sodoma (kopersnede)
(Cliché uit: *V.d. Wijngaert, Inventaris der Rubeniaansche Prentkunst, Uitgave de Sikkel)*

Opmerkelijk voor dit laatste blad, een bewonderenswaardige *Val der Opstandige Engelen,* is de omstandigheid, dat het ditmaal niét Rubens, doch wèl Vorsterman was, in wiens naam de opdracht werd geformuleerd. Hetzelfde geldt voor een *Cesarspenning*, een tweede blad uit dezelfde reeks, opgedragen aan den prentenliefhebber Bernardus Campmans.

Is het gewaagd in die omstandigheid het eerste merkteeken te zien van het voorloopig nog latent conflict tusschen den schilder en den plaatsnijder? Wij gelooven het niet, vooral indien de signaturen van nog andere prenten uit dezelfde periode in aanmerking genomen worden, wijzend o.i. op een steeds groeiende wrijving tusschen beide kunstenaars.

Alhoewel stijlcritisch te groepeeren rond de gedateerde bladen uit 1621, is slechts op één gravure uit deze nieuwe reeks dit jaartal af te lezen. Wij bedoelen het portret in halffiguur van den *H. Ignatius van Loyola*(10), dat niet werd uitgebracht met Rubens' drievoudige privilege-formule en pas op een latere copie 't 'pinxit' van den Meester draagt. Volstrekte zekerheid, dat het oertype van Rubens' hand is, bestaat er bijgevolg niet, temeer dat het bij de gravure aansluitend schilderij in het Museum te Augsburg wordt toegeschreven aan een navolger van den Meester(11). Hoogstwaarschijnlijk is deze overigens weinig belangrijke kleinere gravure dus een werk ontstaan buiten Rubens' rechtstreeksche invloedsfeer en mag zij ingelijfd worden bij de tientallen goede en slechte voorstellingen van den H. Ignatius van Loyola, die vooral opgeld maakten, wanneer deze 't jaar nadien, in 1622, werd gecanoniseerd.

Als bewijsstuk voor het grommend conflict kan het dus niet aangewend worden. Wat ook geldt voor 't prachtig *Portret van Carolus de Longueval,* waarvan we nochtans de overtuiging hebben, dat Rubens er rechtstreeks is mede gemoeid geweest. Eerstens daar het in den ellipsvorm 'Cum privilegiis' gedekt wordt door diens drieledig patent, en tweedens daar het gegraveerd werd naar een geschilderd voorontwerp, thans in de Ermitage te Leningrad(12).

(10) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 724.

(11) *Rooses, Oeuvre,* n^{r} 450.

(12) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 733. Rubens' schets in de Ermitage, een portret in grauw, omlijst met gekleurd loofwerk, werd hoogstwaarschijnlijk geschilderd, in zooverre het 't portretgedeelte betreft, naar een teekening van Vorsterman thans in het British Museum te Londen *(Hind,* p. 146, n^{r} 6).
Carolus de Longueval, graaf van Bucquoy, legeroverste in de Spaansche Nederlanden en in 1618 bevelhebber in Oostenrijkschen dienst, sneuvelde op 3 Juli 1621. Aan dit portret is dan ook een twaalfregelige elegie toegevoegd en, in zeldzame gevallen, een opdracht van Vorsterman aan Longueval's zoon Albert. Dat het in 1621 of op zijn laatst in den aanvang van 1622 gesneden werd, blijkt uit een brief, dd. 19 Augustus 1621, van Robert Schilders (Schilderus), kanunnik te Kamerijk, aan den Franschen archeoloog Peiresc, waarin het heet, dat, naar aanleiding van 'la mort du bon comte de Pusquoy [...] M. Rubens a charge de faire un dessein d'emblème qui doibt estre imprimé en taille-doulce avec le pourtraict et éloge du défunct', en dat, zoohaast het voltooid zal zijn, Schilders er de eerste exemplaren van zal laten geworden aan zijn correspondent (*Corresp. Rub.* II, p. 280).

Heel wat belangrijker voor de studie der genesis van 't geschil is *De Cijnspenning*, uitgebracht met, in extenso, de drievoudige privilege-formule van den Meester, doch *zonder* den naam van den graveur(13). Dat het blad wel degelijk van Vorsterman's hand is, blijkt zoowel uit 't stijlcritisch onderzoek als uit voormelden brief van 23 Januari 1619 aan Pieter van Veen, waarin het onder de op dit moment uitgevoerde of nog uit te voeren gravures wordt vermeld.

Niet minder beteekenisvol zijn de signaturen der prachtige portretten van *Isabella van Este, markiezin van Mantua*(14) en van *Karel V*(15), beide door Rubens geschilderd naar proto-

(13) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 717. *Hymans* (p. 75, n^{r} 14) zegt: 'Cette estampe est sans doute la première publiée par Rubens après l'obtention de ses privilèges', wat door niets te bewijzen is en in elk geval stijlcritisch afgewezen wordt. Cf. volgende aanteekening.

(14) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 738. Evenals voor 'De Cijnspenning' (cf. aant. 13) oordeelt Hymans (p. 24), dat dit *Portret van Isabella van Este* een vroeg werk van Vorsterman zou zijn, ontstaan vooraleer Rubens zijn privileges verwierf, en bijgevolg vóór de prenten, gedateerd 1620. Deze bewering wordt eveneens ontzenuwd door de stijlcritiek. In den ons welbekenden brief van Rubens aan Pieter van Veen, dd. 19 Juni 1622, zegt de Meester zelf, dat *De H. Franciscus de Stigmaten ontvangend* 'een eerste proeve' was. Met de warm glanzende en luchtige techniek van deze 'eerste proeve', zoo meesterlijk uitgebouwd in prenten als *De Terugkeer uit Egypte* en *Loth en zijn gezin verlaten Sodoma* (deze laatste 'uitgevoerd rond het tijdstip dat de graveur bij mij werken kwam', wordt andermaal door Rubens vermeld!), heeft de geserreerde en zelfs gepointilleerde van het 'Portret van Isabella van Este' niets te maken. Naar deze techniek evolueert Vorsterman geleidelijk; zij bereikt een hoogtepunt in de gravures met het jaartal 1621 (*De Val der Opstandige Engelen* b.v.) en 't is bij deze, dat de alhier aangewende automatisch aansluit. Bovendien wijst de uitdrukking 'Cum privilegiis' uitdrukkelijk op de drie privileges van den Meester. Ook op de prenten van Pontius en Christoffel Jegher komt zij voor.

(15) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 731. Ook in deze prent zag Hymans (p. 24) ten onrechte een vroeg werk van Vorsterman (cf. voorgaande aanteekening).

typen van Titiaan tijdens zijn verblijf in Italië en voorkomend onder n^{rs} 56 en 49 van zijn artistieke nalatenschap(16). Het Titiaan-origineel van het portret van Isabella van Este, alsmede de Rubens-copie, bevinden zich thans in het Kunsthistorisch Museum te Weenen. Over dat van Karel V in borstbeeld bezitten we geen nadere aanduidingen.

Alhoewel uitgebracht met de ellips-formule 'Cum privilegiis' werden, evenmin als 'De Cijnspenning', de gravures naar deze beide Rubens-copieën door den plaatsnijder gesigneerd. Toch hebben we ook hier de volstrekte zekerheid dat ze van Vorsterman's hand zijn en wel om gelijkaardige redenen, nl. de stijlcritische en het feit dat zij, hoogstwaarschijnlijk, in den herhaaldelijk geciteerden brief van 23 Januari 1619 bedoeld zijn onder den reekstitel 'Alcuni ritratti d'homini illustri in diversi modi'.

Bovendien werden zij door den Meester zelf als uitgever verhandeld (P.P. Rubens exc[udit]), een zeldzaamheid in de geschiedenis der Rubensgrafiek, daar het doorgaans de plaatsnijders zelf waren, die in de commerciëele transactie als tusschenpersoon optraden(17).

Dat dusdanige omstandigheden wijzen op een ernstig meeningsverschil tusschen beide kunstenaars lijdt niet den minsten twijfel.

In de lente van het jaar 1622 moet het tot een formeele uitbarsting gekomen zijn.

Op 30 April 1622, zagen we, gewaagde Rubens over den 'grootheidswaanzin' van zijn plaatsnijder; op 19 Juni daaropvolgend dikt hij die uitdrukking nog aan en spreekt over diens 'toestand van zinsverbijstering', zoodat veilig kan aangenomen worden dat, op dit moment, het culminatie-punt van het conflict was bereikt of juister dat het er reeds over heen was, zooals wij verder zullen zien.

(16) *Denucé,* pp. 58-59.

(17) Slechts eenmaal komt, nadien, Rubens' uitgeversadres nog voor op prenten, nl. op die van Christoffel Jegher, de eenige houtsnijder van de school, welke in hoofdzaak bestond uit kopergraveurs. Jegher's houtsneden werden uitgevoerd in den loop der laatste levensjaren van den Meester en bekleeden een aparte plaats in de geschiedenis der Rubensgrafiek. Over dezen kunstenaar, cf. *V.d. Wijngaert, Invent.,* pp. 18 e.v. en 61 e.v.; tevens: *Bouchery-V.d. Wijngaert,* p. 99 e.v.

In de maand Juli 1622 liep te Parijs de mare, dat Rubens overleden was, niet alleen tot ontsteltenis zijner vrienden, doch tevens van de gansche hofhouding en van de koningin-moeder Maria van Medici in 't bijzonder, voor wie de Meester toen de decoratie-schilderingen van het Luxembourg-paleis had aangevat. Een juist uit Antwerpen toegekomen Jezuïet moet het er verspreid hebben. De archeoloog Nicolas Claude Fabri de Peiresc, Rubens' beproefde vriend, is er het hart van in, doch wordt gerustgesteld door een brief van den Meester, ontvangen op denzelfden dag als de jobstijding ging. Op 21 Juli schrijft hij er over aan Rubens(18). Den dag daaropvolgend haast hij zich het bericht tegen te spreken bij Claude Maugis, abbé de Saint Ambroise, die met den schilder alle zaken afhandelde betreffende de versiering van het Luxembourg-paleis(19). Uit diens brief van 25 Juli aan Peiresc blijkt, dat het gerucht tot bij de koningin-moeder doorgedrongen was(20). Daarop geeft Peiresc hem nogmaals de verzekering, dat de kunstenaar in leven is, vermits hij dienzelfden avond (27 Juli) nog een brief op datum van den 22^{n} van hem ontving(21); met gelijken bode beijvert hij zich ook Richelieu, toen nog M. l'Evêque de Luçon, te waarschuwen tegen het verzinsel(22). Uit den brief van 1 Augustus van Maugis aan Peiresc ervaren we dan, dat diens logenstraffing heel wat opluchting in de omgeving van de koningin had gebracht(23).

Doch langzamerhand moet positiever nieuws in de Fransche hoofdstad toegekomen zijn. In een brief van Peiresc aan Rubens, verzonden op 26 Augustus, heet het: ‘Ik vergat u te zeggen dat gister hier het nieuws in omloop was, dat een graveur van uw prenten en teekeningen [un intagliatore de suoi rami et dissegni] op het punt geweest was u te dooden’(24).

Door de uitdrukking ‘een graveur’ werd door Peiresc het groote woord voor de historie gesproken. Aan de eenzelvigheid van Rubens' aanrander kan niet langer meer getwijfeld worden,

(18) *Corresp.* Rub. II, p. 466 e.v.
(19) *Ibidem,* p. 474 e.v.
(20) *Ibidem,* p. 475.
(21) *Ibidem,* III, p. 4 e.v.
(22) *Ibidem,* p. 3 e.v.
(23) *Ibidem,* p. 9 e.v.
(24) *Ibidem,* p. 22 e.v.

Claude Mellan, Portret van Nicolas de Peiresc (kopersnede)

Antoon van Dyck, Portret van Lucas Vorsterman (krijtteekening)

vermits de schilder toen geen ander plaatsnijder dan Vorsterman in zijn dienst had. Trouwens ook in zijn brieven aan Pieter van Veen gewaagt de meester in enkelvoudsvorm over ‘mijn graveur’. Anderzijds nog bleef zooniet het feit zelf van den aanslag, dan toch dat van Vorsterman's psychische afwijking, waarop Rubens zich beroept, voortleven in den loop der tijden, vermits Mariette, de vermaarde Fransche verzamelaar uit de achttiende eeuw, naar aanleiding van de prent ‘De Val der Opstandige Engelen’ aanstipt in zijn bekend ‘Abecedario’, dat ‘Rubens zich geen moeite ontzag om het werk van zijn plaatsnijder tot een goed einde te voeren en deze zijn wenken volgde met zooveel nauwgezetheid, dat zijn geest er ten zeerste door vertroebeld werd’[25].

Zonder daarom Mariette blindelings te beamen en Vorsterman's mentale stoornis op naïeve wijze in verband te brengen met de uitvoering van een gravure, wordt o.i. toch daarmee min of meer 't door Rubens vermelde feit bevestigd van diens geestelijke afwijking, tenzij 't in de bedoeling van den Meester zou gelegen hebben te zinspelen op den aanslag als een op zichzelf onverantwoordelijke, dus ‘krankzinnige’ daad. Doch zelfs in tegengesteld geval is de vraag niet uit de wereld, wèlke *oorzaken* ten gronde lagen aan die eventueele afwijking, welke overigens maar van voorbijgaanden aard kan zijn geweest, vermits de plaatsnijder op 6 Juni 1622, d.i. dus veertien dagen (19 Juni) vooraleer Rubens aan Van Veen gewaagt over diens ‘zinsverbijstering’ en, zooals verder blijken zal, ongeveer twee maanden na den aanslag, een dochtertje van den Antwerpschen etser Andries Pauwels (1600?-1639) over de doopvont hield[26], een functie die vast niet aan een geesteskranke wordt toevertrouwd! Bovendien weten we, dat hij rond 't zelfde tijdstip een verzoekschrift indiende bij de aartshertogin om een persoonlijk privilege te bekomen voor zijn prenten, wat hem op 11 Juli daaropvolgend werd verleend[27].

Dat Vorsterman een prikkelbare natuur was, is ons bekend

(25) *Mariette* VI, p. 93.
(26) *Th. van Lerius,* Biographies d'artistes anversois, Antwerpen-Gent, 1880-1881, p. 79.
(27) *Hymans,* p. 29.

uit zijn verbitterde verklaringen aan 't adres van zijn oud-leerling Hans Witdoeck in den loop van een getuigenis, afgelegd op 22 Januari 1635, naar aanleiding van een privilege-geding tusschen zijn collega's Jan Baptist Barbé en Nicolaas Lauwers(28). Dat deze prikkelbaarheid voortsproot uit een zekere voorbeschiktheid tot neurasthenie weten we door een aanteekening van den Mechelschen schilder E.J. Smeyers (1694-1771) in een exemplaar van Corneel de Bie's 'Gulden Cabinet' (1667), bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Bonn. Deze aanteekening is niet origineel, doch werd gecopiëerd naar een andere, voorkomend in een inmiddels verloren exemplaar van hetzelfde boek, dat aan Jan Erasmus Quellin (1634-1715), Vorsterman's zooveel jongeren tijdgenoot, had toebehoord. 'Lucas Vorsterman den Ouden, noteerde Quellin bij de Bie's tekst, geboren te Bommel, bij Uytrecht, is gestorven tot Antwerpen, A^{o} 1675, was soo arm dat hy veel jaeren van de schilderkaemer onderhouden wirt [...] Hy scheen van de groote melancolie op 't lest te suffen; hy woonde op een kaemer teghen over 't clooster van de Swertsusters, waer hy een dochter in had die hem tot leste toe diende. De oorsaeck van syn gebreck was eenighe banckroeten, ende dat 15 a 16 jaeren voor syn doot syn gesigt soo verswakte, dat hy niet meer sagh te snyden'(29).

Op de grens van dit fysiek en moreel verval, maar nog niet opgebruikt door ouderdom en armoede, werd de kunstenaar, die eenmaal gold als Europa's grootsten plaatsnijder, afgebeeld door Franciscus van den Wyngaerde naar een teekening van Jan Lievens. Maar op dit punt reeds van zijn levenscyclus (hij moet toen hoogstens acht of negen en veertig jaar oud geweest zijn, vermits de Hollandsche schilder van 1635 tot 1643 te Antwerpen verbleef) is het een schrijnend portret, inzonderheid wanneer daarbij de fiere, zelfbewuste gestalte wordt opgeroepen van den cavalier Vorsterman, zooals die door zijn vriend Antoon van Dyck tot driemaal toe (op doek, in teekening en in ets)

(28) *Antw. Arch.* IV, p. 468.

(29) *Prof. Theodor Levin,* Handschriftliche Bemerkungen von Erasmus Quellinus; in: Zeitschrift f. bild. Kunst, XXIII, 1888, p. 172. Tevens fol. 2 van 't MS 'Additien en Correctien tot Het Gulden Cabinet der Schilders door C. De Bie. Zoo van den Auteur als van J.E. Quellien', bewaard in 't Stedelijk Prentencabinet te Antwerpen.

Franciscus van den Wijngaerde naar Jan Lievens, Portret van Lucas Vorsterman (ets)

Lucas Vorsterman junior naar A. van Dyck, Portret van Lucas Vorsterman I (kopersnede)

vereeuwigd en nog later geburineerd werd door zijn eigen zoon Lucas junior, dien hij ten andere, als 't ware om de tragedie te voltooien, twee jaar heeft overleefd.

Een blik op laatstgenoemde vier portretten leert ons dat, in zijn glorietijd, Vorsterman een kunstenaar was bewust van zijn waarde en, waar er aanleiding toe was, immer paraat om wat hij zijn goed recht achtte met klem te verdedigen. Typisch in dien zin is vooral de door van Dyck geëtste beeltenis, die later (deels) door Wenzel Hollar zou worden gecopiëerd(30); de geteekende daarentegen, ontwerp voor de ets, wijst meer op de weemoedsnoot in Vorsterman's karakter.

Dat het bijgevolg tusschen twee groote persoonlijkheden en onafhankelijke geesten als Rubens en zijn plaatsnijder tot een conflict en een breuk komen moést, is niet zoo moeilijk om zich voor te stellen. Dat de eene den andere van ‘grootheidswaan’ beschuldigde uit dien hoofde evenmin. Verschooning kan de moordlustige haatuitbarsting van den graveur daarom niet vinden, zelfs als diens overspannen zenuwgestel als verzachtende omstandigheid in aanmerking genomen wordt. Doch anderzijds, we herhalen 't nogmaals, zal men op zijn hoede blijven en niet onvoorwaardelijk veroordeelen, zoolang niet naar de diepere gronden van 't geval wordt gevorscht. 't Gewichtige, doch aan de basis hier zinledig woord ‘grootheidswaanzin’ dekt het complex van deze ‘diepere gronden’ niet. De Antwerpsche Magistraat moet ze wèl gekend hebben. Vandaar wellicht zijn ijzig neutrale houding in 't verloop van het conflict, dat, zeker moment, een min of meer publieke aangelegenheid moet geworden zijn.

Uit een smeekschrift, gericht ‘Au chieff président du conseil privé de Sa Majesté’ blijkt nl., dat ‘Certain zéleus du bien et repos publicq, résidens en la ville d'Anvers, à leur grand regret ont veu ces jours passez, que Pietro-Paulo Rubens, demeurant en icelle ville, personne douée de très-belles qualitez, oultre l'art de peindre qu'il possède avecq admiration de tout le monde, auroit le mesme temps couru grand hazard de sa vie, par les aggressions d'un certain insolent, à jugement de plusieurs troublé d'esprit, ce que leur auroit occasionné d'im-

(30) *Parthey,* n^{r} 1516.

plorer l'assistence du magistrat de ladicte ville à la conservation dudict Rubens, laquelle leur ayant esté refusée, ils prennent leur recours à Son Altèze [nl. de aartshertogin Isabella, wier hofschilder en politiek vertrouweling Rubens was], et supplient vostre seigneurie qu'elle soit servie soubz le paraphe de sa main et signature de Sadicte Altèze faire despécher lettres à ceux du magistrat de la ville d'Anvers, leur enchargeant bien expressément la protexion dudict Rubens, comme personne de laquelle Son Altèze commande qu'on prenne particulier soing'[31].

Dat Rubens' vrienden ten slotte toch slaagden in hun 'officieele' beschermingspogingen, blijkt uit een bevelschrift der infante, waarin op 29 April 1622 'ceulx du magistrat d'Anvers' werden aangemaand, dat 'estant informez que Pierre-Paul Rubens, nostre pensionnaire, auroit couru et court encore danger de sa personne par les aggressions d'un sien malveillant, que l'on dit avoir juré sa mort, nous sommes occasionez de vous faire ceste, afin que ne permettiez que luy soit faict aulcun tort ou préjudice, ains que donniez incontinent l'ordre qu'il convient pour son repos et asseurance'[32].

Dat het in de maand April 1622 was, dat Rubens in levensgevaar verkeerde daar iemand hem naar 't leven stond, staat hiermede buiten kijf. Dat voornoemde 'insolent, à jugement de plusieurs troublé d'esprit' niemand anders kan geweest zijn dan Lucas Vorsterman, hebben we reeds uitgemaakt. Doch is het niet merkwaardig, dat deze 'certain zéleus', uit hoofde der afwijzende houding van de Antwerpsche Magistraat, in wiens schoot toch Nicolaas Rockox, Rubens' beproefden vriend, zoovele jaren had gezeteld en in de toekomst nog zetelen zou, zoodat zijn invloed permanent kan worden geacht[33], - dat deze 'certain zéleus', zeggen we, ondanks de artistieke, maatschappelijke en politieke standing van een man als Rubens, genoodzaakt waren zich tot de hoogste instantiën van het land

(31) *Pinchart* II, p. 173 e.v.
(32) *Ibidem,* p. 174.
(33) Nicolaas Rockox (1560-1640) werd negenmaal buiten-burgemeester van Antwerpen, nl. in 1603, 1605, 1608, 1609, 1611, 1615, 1617, 1621 en 1625 (*Antw. Arch.* XIV, p. 202).

te wenden om den schilder tegen zijn aanrander te beveiligen? Is 't bovendien niet interessant om te noteeren, dat niet gerept wordt, in affirmatieven zin, over een ‘insolent troublé d'esprit’, doch wèl over een ‘insolent, [we cursiveeren] *à jugement de plusieurs* troublé d'esprit’, een nuance, die volstrekte zekerheid uitsluit en wel eens op een uitlating van bevooroordeelde zijde zou kunnen duiden?

Deze beide kostbare documenten slaan dan ook een diepe bres in de eenzijdige thesis, dat, in zijn conflict met den plaatsnijder, Rubens ad honderd procent 't goed recht aan zijn zijde zou hebben gehad.

Voegt men daaraan toe dat, ondanks het feit van den aanslag, Vorsterman er heelemaal niet de achting zijner collega's moet bij ingeschoten hebben, vermits hij, zooals wij zagen, amper twee maand nadien Andries Pauwels' dochtertje over de doopvont hield, dan wordt deze aangelegenheid er niet voordeeliger voor Rubens om.

Ook enkele, tot dusverre niet nader onder 't vergrootglas genomen uitlatingen van den schilder zelf, stemmen tot ernstig nadenken.

Alhoewel diens replieken op de hoogergeciteerde epistels van Peiresc verloren gingen, weten we toch wat hij hem mededeelde om de geruchten te verklaren, welke te Parijs zoo hardnekkig aanhielden. Zulks danken we aan de voor dit tijdvak volledig bewaarde minuten van Peiresc's brieven, niet alleen van die, welke hij aan Rubens, doch tevens van die, welke hij aan andere personaliteiten zond. Daarvan werden er hiervoor reeds enkele vermeld. Thans mengen wij er twee nieuwe in 't debat. Doch om hun inhoud te beoordeelen naar de juiste maat, zal men goed doen er zich nogmaals rekenschap van te geven, dat de geruchten, welke te Parijs opgeld hadden gemaakt, van tweeërlei aard waren geweest: eerstens, in Juli 1622, dat Rubens overleden was; tweedens, in Augustus daaropvolgend ('t positiever nieuws), dat een graveur een aanslag op zijn leven had gepleegd.

In 't eerste geval schreef Peiresc op 4 Augustus, nadat hij van Rubens een verklaring ontvangen had: ‘Het deed me groot genoegen u zoo vastbesloten te zien om de onverstoorbaarheid van den stoïcijn te stellen tegenover de lagen van de

afgunst...'[34], en weinige dagen nadien, nl. op 12 Augustus, heet het aan Claude Maugis: 'Il [nl. Rubens] escrit aussy à Mr de Lusson [nl. Richelieu], à qui j'envoye la lettre et me mande qu'il a souvent esprouvé de pareils traits d'envie de ceux qui sont jaloux de sa fortune, qui le publient souvent ou mort ou malade, n'ayant autre regret, ce dict il, si ce n'est qu'ils ne mentiront pas tousjours'[35].

Het is dus duidelijk, dat Rubens geen syllabe over den aanslag heeft gerept, waarvan het in de Fransche hoofdstad verspreide bericht van zijn overlijden nochtans de superlatieve versie was, en de geheele aangelegenheid op rekening bracht van zijn benijders, die hem op die wijze nadeel te berokkenen trachtten.

En wat het tweede geval betreft. Op het post-scriptum van Peiresc's brief van 26^{n} Augustus, waarin 't gerucht van den aanslag zelf ter sprake wordt gebracht, schijnt Rubens niet gereageerd te hebben.

Weliswaar zijn, zooals hiervoor werd aangestipt, de brieven van den Meester ààn Peiresc uit die periode verloren, doch die vàn Peiresc kennen we integraal. Om de week schreef de geleerde toen een dikwerf ellenlang epistel aan zijn Antwerpschen vriend. Nergens in al die brieven is er nog over den aanslag spraak, zoodat kan aangenomen worden, dat Rubens voornoemd post-scriptum opzettelijk over 't hoofd zag en, kiesheidshalve, de fijngevoelige Peiresc niet aangedrongen heeft.

Bij dit vast stelselmatig negeeren van een zoo ernstig feit als een moordaanslag, waaraan men is ontsnapt, vraagt men zich onwillekeurig af: waarom? Was Rubens dan zoo weinig overtuigd van zijn goed recht, dat hij zijn Fransche vrienden en het koningshof, waarvoor hij werkte, niet nader in te lichten wenschte; dat hij 't gerucht liet voorkomen als een tendentieus manoeuver van zijn vijanden of zich in een hooghartig zwijgen hulde? Eigenaardig mag die houding voor zijn minst genoemd

(34) *Corresp. Rub.* III, p. 12 e.v.

(35) *Ibidem,* p. 17. - In een brief uit Rome van Aleandro aan Peiresc, dd. 21 Juni 1624, is er nogmaals spraak over Rubens' overlijden, waarop Peiresc op 12 Juli en 8 Augustus ontkennend antwoordt (*Ibidem,* pp. 300 en 301 e.v.). Dit (valsch) gerucht had ongetwijfeld niets te maken met het meer gefundeerde, dat twee jaar voordien te Parijs toekwam.

worden, vooral wanneer zij met die van de Antwerpsche Magistraat wordt in verband gebracht.

Ook aan raadspensionaris Van Veen loste de Meester niets bijzonders, althans niet bij een oppervlakkige lectuur. En zijn beschuldiging van ‘grootheidswaan’ bij Vorsterman is nog minder steekhoudend als men bedenkt, dat hem die kwaal herhaaldelijk zelf aangewreven werd...[(36)].

Maar in het licht der kennis, welke we ons reeds eigen maakten, zijn deze brieven interessant genoeg om ze nogmaals door te nemen en ze ditmaal in detail te bestudeeren. Wellicht brengt die methode ons nader bij de grondoorzaak van het conflict, naar dewelke wij steeds te vorschen trachten.

Vooreerst een paar uitlatingen, die er op te wijzen schijnen, dat de schilder wel eens een loopje met de waarheid nam.

In zijn brief van 30 April 1622 luidt het: ‘...jammer genoeg hebben wij sinds een paar jaar in die richting [nl. 't graveeren van prenten] niets meer uitgevoerd’; op 19 Juni daaropvolgend vernemen we, dat er ‘sinds enkele jaren [...] in dien zin haast niets meer [werd] verricht’! Was het op 30 April 1622 ‘twee jaar’ en op 19 Juni 1622 ‘enkele jaren’ geleden, dat zij werden gepubliceerd? Rubens moet er een zonderlinge notie van het begrip ‘tijd’ op nagehouden hebben! Maar anderzijds geven wij gaarne toe, dat deze onnauwkeurigheid niet veel aarde bijbrengt aan den dijk van het debat.

Heel wat belangrijker in den brief van 30 April is dan ook de uitlating: ‘Hij [nl. Vorsterman] beweert dat zijn graveerkunst, alsmede zijn beroemde naam, de eenige maatstaven zijn voor de waarde dezer prenten. Daartegenover stel ik, dat de voorteekeningen beter afgewerkt zijn en uitgevoerd met meer zorg dan de koperplaten. Daarvan kan iedereen zich vergewissen, daar deze teekeningen in mijn bezit zijn’.

Onderzoeken wij vooreerst den inhoud van de laatste alinea.

(36) Op 23 Februari 1622 schrijft Willem van Oldenbarnevelt uit Brussel aan een onbekende: ‘Hy [Rubens] is te hoovaerdich voor een schilder’. (*Corresp. Rub.* VI, p. 42). Op 8 Juni 1629 schrijft Alviso Contarini, ambassadeur van de Republiek Venetië te Londen, in een rapport: ‘Rubens is een eer- en baatzuchtig man, die er in de eerste plaats aan denkt van zich te laten spreken en een of andere gunst te bekomen’ (*Corresp. Rub.* V, p. 72). In dit laatste geval raadplege men echter onze p. 232.

Door een eenig toeval zijn schier al de teekeningen, waarover Rubens gewaagt, bewaard gebleven. Het Louvre-museum bezit er negen[37]; ook in de Ermitage te Leningrad komen er enkele voor[38]; een andere bevindt zich in het British Museum te Londen[39]. Doch nooit heeft de moderne critiek die stukken aan Rubens zelf toegeschreven, zelfs Hymans niet, die nochtans voornoemden tekst inroept om ze, ten voordeele van Antoon van Dyck, aan Vorsterman te ontnemen[40], op wiens naam ze sinds de publicatie van Rooses' Oeuvre-cataloog hadden gestaan[41]. Indien, bijgevolg, Rubens met wat hij noemt 'd e teekeningen' eigenhandig werk zou bedoeld of willen suggereeren hebben, dan zou hij daarmede een pertinente onwaarheid hebben gezegd. En wat zijn depreciatie betreft van Vorsterman's kopersneden ten overstaan van deze werkteekeningen, hier zijn we er grondig van overtuigd, dat hij wel erg verblind moet zijn geweest! Kwaliteitsvol zijn deze teekeningen ongetwijfeld, doch of zij 'beter afgewerkt zijn en uitgevoerd met meer zorg dan de koperplaten', moge in het midden gelaten worden.

Thans dringt de vraag zich zelfs op of bedoelde teekeningen in beginsel niet voor Vorsterman moeten behouden blijven. Weliswaar schreef Hymans: 'Les dessins du Louvre, traités à la pierre noire et au lavis, sont d'un peintre, et ce peintre, pour peu que l'on y réfléchisse, n'a pu être que van Dyck'; en verder nog: 'Dessinateur habile sans doute, Vorsterman ne procède ni avec l'ampleur ni avec l'énergie qui donnent aux

(37) - *Loth en zijn gezin verlaten Sodoma* (1620) (Louvre, n^{r} 20314); - *De Aanbidding der Herders* (1620; breedteformaat) (Louvre, n^{r} 20318); - *De Aanbidding der Herders* (1620; hoogteformaat) (Louvre, n^{r} 20309); - *De Aanbidding der Koningen* (1620; hoogteformaat) (Louvre, n^{r} 20306); - *De Terugkeer uit Egypte* (1620) (Louvre, n^{r} 20304); - *De Kruisafname* (1620) (Louvre, n^{r} 20311); - *De H. Familie met Sint Janneke en de H. Anna* (1620) (Louvre, n^{r} 20319); - *De Stigmatisatie van den H. Franciscus* (1620) (Louvre, n^{r} 20312); - *De Aanbidding der Koningen* (1621; breedteformaat) (Louvre, n^{r} 20310). Hierbij is nog te voegen een teekening voor een *Gekwelde Job* (Louvre, n^{r} 20316), waarover weldra meer.

(38) *De Val der Opstandige Engelen* (1621); *De Cesarspenning* (1621). Hierbij zijn nog te voegen: *De Cijnspenning* en *De Boetvaardige Magdalena,* waarover weldra meer.

(39) *Susanna en de Grijsaards* (*Hind,* p. 145, n^{r} 1).

(40) *Hymans,* p. 281, aant. 3.

(41) *Rooses. Oeuvre* (cf. de desbetreffende nummers, aangegeven in: *V.d. Wijngaert, Invent., sub. Vorsterman I (Lucas).*

Lucas Vorsterman, de Val der Opstandige Engelen Teekening voor gelijknamige kopersnede naar Rubens (Leningrad, Ermitage)

Lucas Vorsterman naar P.P. Rubens, De Val der Opstandige Engelen (kopersnede)

cartons de Louvre leur remarquable intensité d'expression. Maniant la plume en graveur, il entend se signaler par de belles hachures, à la manière des calligraphes'[42]. Doch op dit oordeel valt heel wat te bedillen. Eerst en vooral is het niet te bewijzen dat de teekeningen in het Louvre, indien zij werkelijk van een schilder zouden zijn, per se aan van Dyck moeten toegeschreven worden. En tweedens zijn er verschillende Vorsterman-teekeningen bekend, waarin niet uitsluitend de pen, doch tevens het penseel, alsmede rood en zwart krijt met méér dan 'calligrafisch' inzicht werden aangewend[43]. Anderzijds waren Vorsterman's tijdgenooten eensgezind om zijn grooten aanleg op dit gebied te loven. Joachim von Sandrart schrijft zelfs, dat hij als teekenaar in Rubens' dienst trad en door dezen laatste tot de gravure werd gebracht[44], wat natuurlijk door de feiten wordt weerlegd, doch niettemin de moeite loont om aangestipt te worden. Cornelis de Bie, die hem persoonlijk moet hebben gekend, noemt hem in zijn 'Gulden Cabinet': 'inde Teecken-const den Phenix van t' Landt'[45], terwijl E.J. Smeyers, naar Jan Erasmus Quellin, zooals we weten, vermeldt in het exemplaar van voornoemd boek te Bonn: 'Desen L. Vorsterman teekende soo wel met de pen dat Van Dyck hem heeft gepresenteert van den hooft tot den voeten uyt te schilderen voor eenen naekten halven christus die hij geteekent had naer een schildery van Rubens'. Horace Walpole, zijnerzijds, noteert: 'For the Earl of Arundel [...] he made some drawings with the pen, particularly a woman's head from Leonardo da Vinci, and a portrait of Prince Henry'. En verder nog deze verrassende aanteekening: 'The father [nl. onderhavige Lucas Vorsterman I], while in England, painted [dus schilderde] a small piece or two for a Mr. Skinner of Rochester'[46].

Arthur M. Hind handelde o.i. dan ook wijs toen hij in 1923 zijn catalogus uitbracht van Hollandsche en Vlaamsche teekeningen in het British Museum en daarin, in weerwil van Hymans'

(42) *Hymans,* pp. 27 en 26.
(43) Cf. afbeelding 'Portret der moeder van graaf Arundel'.
(44) *Sandrart,* p. 358.
(45) *De Bie,* p. 453.
(46) *Horace Walpole,* Anecdotes of Painting, London, 1871 (oorspr. uitg. 1762-71), p. 416.

thesis dertig jaar vóór hem en tevens die van Rooses, die, na 't verschijnen der eerste vier deelen van zijn ‘Oeuvre de Rubens’, in 't vijfde 't oordeel van zijn Brusselschen collega bijtrad[47], de in het Prentencabinet van dit Museum bewaarde teekening voor de gravure *Susanna en de Grijsaards* uit de reeks van 1620, behield voor Vorsterman[48].

Doch anderzijds mag van Dyck's medewerking aan sommige dezer teekeningen niet a priori verworpen worden, daar dit oordeel op een traditie steunt en de jonge kunstenaar pas in 1620 Rubens' atelier verliet voor zijn eerste reis naar Engeland. Naar aanleiding van diens verhouding tot den Meester, stipte de zeventiende-eeuwsche Italiaan Bellori o.m. in zijn bekende ‘Vite’ aan: ‘che sapesse tradurre in disegno le sue invenzioni per farle intagliare al bulino’, en voegt er zelfs als proef op de som aan toe: ‘...fra queste si vede la battaglia delle Ammazoni disegnata allora da Antonio’[49]. Hiermede bedoelde de historiograaf de voorteekening van Vorsterman's zesdeelig meesterwerk ‘De Slag der Amazonen’, waarover, zooals we zagen, Rubens op 19 Juni 1622 schreef aan Pieter van Veen, dat er nog maar een paar dagen aan te werken was, doch dat hij het, alhoewel sinds drie jaar betaald, niet uit de handen vermocht te halen van den plaatsnijder. In elk geval verscheen deze merkwaardige gravure slechts weinige maanden nadien, nl. op 1 Januari 1623. Zij draagt de Rubeniaansche privileges, werd door den Meester opgedragen aan Alathea Talbot, gravin Arundel, en door Vorsterman gesigneerd met een fier en eigenmachtig klinkend ‘fecit’[50]. De zes koperplaten van dit meesterwerk worden nog steeds bewaard in de chalcografie

(47) Cf. b.v. *Oeuvre* I, n^{r} 102 en *Oeuvre* V, pp. 148-149. Tevens *Corresp. Rub. II,* p. 401. Eigenaardig mag het hierbij wel genoemd worden, dat in 1900, d.i. acht jaar na 't verschijnen van voornoemd vijfde en laatste deel van zijn ‘Oeuvre de Rubens’, en in den loop van 't zelfde jaar dat 't eveneens voornoemde tweede deel van zijn ‘Correspondance de Rubens’ verscheen, Rooses voortging teekeningen voor Rubens-gravures uit de periode 1620-1621, bewaard in de Ermitage te Leningrad, toe te schrijven aan Vorsterman *(Rubens-Bull.* V, afl. 3, p. 200 e.v.). In zijn monografie ‘Rubens' Leven en Werken’ daarentegen, gepubliceerd in 1903 (pp. 315 en 337), bracht hij ze alle op naam van Antoon van Dyck...

(48) Zie aant. n^{r} 39.

(49) *Gio. Pietro Bellori,* Vite dei pittori, scultori ed architetti moderni, I, Pisa, 1828 (oorspr. uitg.: Rome, 1672), p. 257.

(50) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 729.

van het Louvre, doch de voorteekening, waarover Bellori gewaagt, is jammer genoeg verloren gegaan. Mariette heeft ze nog gekend en schreef ze toe aan ‘quelque disciple de Rubens’, terwijl hij elders toch weer geneigd was om, in algemeenen zin dan, de uitlating bij te treden van den Italiaan(51).

Een lastig vraagstuk is deze kwestie der voorteekeningen in elk geval. Of Vorsterman dus, of van Dyck? Wij besluiten voor Vorsterman, omdat geen enkel typisch kenmerk wijst op het meesterlijk teekenaarstalent van een van Dyck, en anderzijds daar op vele dezer teekeningen de grafische partijen (kruislijnen van den burinist) reeds werden aangeduid, wat nièt wijzen kan op de hand van een schilder, doch wel op die van een konsekwent plaatsnijder, die in zijn geteekend voorontwerp reeds 't karakter der gravure te benaderen tracht. Tenzij de waarheid in het midden liggen zou en de jonge kunstenaar 't teekenwerk van zijn vriend Vorsterman af en toe met een paar penseelvegen zou hebben bijgewerkt, wat echter door niets positiefs kan worden uitgemaakt.

In elk geval zou het van Rubens' zijde weinig eerlijk te noemen zijn, indien hij aan de hand van Vorsterman's eigen teekeningen diens overigens - we drukken er nogmaals op - merkwaardig graveerwerk zou hebben gekleineerd. En daarom gelooven we veeleer, dat hij - zijn gewoonte getrouw - de teekeningen van zijn graveur af en toe zelf heeft geretoucheerd.

Middelerwijl, d.i. met ingang van 11 Juli 1622, had Vorsterman, zooals we zagen, een persoonlijk privilege verworven voor het uitbaten zijner prenten en moet toen nog in 't bezit geweest zijn van enkele teekeningen naar Rubens' composities.

Daarop wijst een *Gekwelde Job*(52), naar een vleugel van het drieluik in de St Niklaaskerk te Brussel, vernield tijdens 't bombardement van deze stad in 1695. Deze prent draagt het uitgeversadres ‘L. Vorsterman excud. cum privileg.’, doch werd door den plaatsnijder niet uitdrukkelijk als een eigenhandig werk gesigneerd. Op stijlcritische gronden kan het hem echter niet ontnomen worden. Zoowel de voorteekening als de

(51) *Mariette* V, pp. 115 en 70.

(52) *V.d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 709. Verkleinde replieken te München (Alte Pinakothek) en te Parijs (Louvre). Zie tevens aant. 37.

koperplaat berusten in het Louvre.

Een minder belangrijke *Boetvaardige Magdalena*(53), naar 't schilderij in het Kunsthistorisch Museum te Weenen en de voorteekening in de Ermitage, werd onder dezelfde voorwaarden uitgebracht.

Hetzelfde geldt voor een merkwaardig *Boerengevecht*(54), naar 't oertype van den Ouden Bruegel, waarvan de schilderijen te Dresden en te Weenen copieën blijken te zijn. Rubens copiëerde het vermoedelijk naar een Bruegel-teekening, vermits een aldus geformuleerde repliek voorkomt onder n^{r} 143 in de specificatie zijner nagelaten schilderijen (‘Een gevegt van boeren, gemaakt naer een teekening van den ouden Breugel’)(55). Deze Rubens-schets bevindt zich thans in de verzameling L. Burchard te Londen (indertijd bij graaf Cavens te Brussel)(56).

Daar de gravure opgedragen werd aan Pieter's zoon Jan,

(53) *V. d. Wijngaert, Invent.,* n^{r} 727. Zie tevens aant. 38.

(54) *Ibidem,* n^{r} 730.

(55) *Denucé*, p. 62.

(56) Over Rubens' schets, cf. *Gustav Glück,* Peter Bruegels Gemälde, Wien, 1932, N^{r} 51; tevens: *Gustav Glück,* Rubens/Van Dyck und ihr Kreis, Wien, 1933, p. 94, en Ludwig Burchard, zelfde boek (Nachträge), p. 384. Zij werd beschreven (p. 335) en afgebeeld (tegenover p. 146) in: *Georges Hulin de Loo,* Peter Bruegel, 1907; tevens in: *Catalogus der Rubens-tentoonstelling... J. Goudstikker, N.V.,* Amsterdam, 1933, n^{r} 59. Volgens dezen catalogus zou deze schets zijn uitgevoerd ‘naar een verloren, onvoltooid schilderij van Pieter Brueghel den Oude’, en zou zij zijn de ‘studie voor een groot, door Rubens en Jan Brueghel uitgevoerd schilderij (paneel, 97 × 125 cent.), vroeger in de verzameling Ebhardt in Hannover’. In elk geval wordt het bestaan van dusdanig schilderij archivalisch bevestigd. In de nalatenschap van den ‘Seer Eerweerden ende Edelen Heere Simon Balthazar de Neuf, Heere van Hooghelande, Deken vant Capittel Cathedrael deser stadt, overleden, op 20 November 1740,...’, vindt men daarover volgende belangwekkende aanduiding: ‘Item, eene schilderye, in swarten ende vergulden leyst, representerende eenige boeren die saemen veghten, geschildert door Rubbens ende Breugel’ *(Antw. Arch.* XXII, p. 110). Naar dit schilderij moet Vorsterman zijn gravure gesneden hebben, vermits hij haar, zooals we zagen, opdroeg aan Jan Brueghel, bijgenaamd den Fluweelen. Een copie (?) van het Rubens-Brueghel schilderij was in 't bezit van wijlen Prof. Scharpé te Leuven. - Benevens de reeds vermelde copieën te Weenen en te Dresden bevindt zich nog een derde copie van het origineel schilderij van den Ouden Bruegel in de verzameling van Baron Coppée te Brussel. Dit paneel (39 × 57 cm.) is van Pieter Brueghel II, bijgenaamd den Helschen. Het is gesigneerd en draagt het jaartal 1610. Vooral bij dit stuk vraagt men zich af op welke gronden de auteur van den Goudstikker-catalogus zich steunt om te beweren dat voornoemde Rubens-schets, zooals vermeld, werd uitgevoerd ‘naar een verloren, [wij cursiveeren] *onvoltooid* schilderij van Pieter Brueghel den Oude’?... Hetzelfde geldt voor 't commentaar bij een Rubens-teekening naar hetzelfde onderwerp die, met een afbeelding, onder n^{r} 135 in denzelfden catalogus voorkomt.

moet zij vóór 1625, 't stervensjaar van den Fluweelen Brueghel, zijn ontstaan. Op dit moment had Vorsterman Antwerpen reeds ruim een jaar verlaten en bevond hij zich in Engeland, zoodat het duidelijk is, dat ook dit ‘Boerengevecht’ in den loop dier tusschenperiode gesneden werd.

* * *

Doch keeren wij thans tot het brandpunt van ons onderzoek terug.

Daarvoor is de ontleding van de eerste alinea uit den hoogergeciteerden passus van den brief van 30 April 1622 van groot gewicht. Duidelijkheidshalve schrijven we haar nogmaals over: ‘Hij [nl. Vorsterman], zegt Rubens, beweert dat zijn graveerkunst, alsmede zijn beroemde naam, de eenige maatstaven zijn voor de waarde dezer prenten’. En daarin cursiveeren we de zinsnede: ‘*de waarde dezer prenten*’.

Welke ‘waarde’ werd hier door Rubens bedoeld: de artistieke of... de commercieele?

Indien 't alleen de artistieke gold, werd reeds betoogd, zou men geneigd zijn Vorsterman te beschouwen als een misselijk pedant, geenszins de moeite waard om er zich lang om te bekommeren. Doch automatisch, zeiden we nog, wordt dit vermoeden uitgeschakeld door de overweging dat, logischerwijze, dusdanige ‘dispute de cuisine’ onmogelijk aanleiding geven kan tot een conflict, waarin de eene mensch den anderen naar 't leven staat. Dus werd bedoeld: de commercieele waarde dezer prenten, die volgens den plaatsnijder (zei Rubens) deze slechts bezaten, daar ‘zijn beroemde naam’ er aan verbonden was. M.a.w. en in concreter termen uitgedrukt: Vorsterman gaf Rubens te verstaan, dat de door hem naar diens werken gesneden gravures zoozeer in den smaak vielen van 't kooplustig publiek, daar hij, Vorsterman, er zijn beste krachten aan besteed had en bijgevolg zijn naam kon gelden als een vertrouwensen reclame-merk. Kortom, de graveur voelde zich in zijn stoffelijke belangen geschaad, en daar de schilder hem - wie weet na hoeveel eindelooze discussies - niet op een of andere wijze tegemoet kwam, moet hij, zeker moment, zichzelf niet langer meester, naar 't moordend staal gegrepen hebben.

Daarmede staat de grondoorzaak van het conflict op een soliede basis. Dat er desaangaande geen twijfel mogelijk is, wordt o.i. bewezen door de omstandigheid, dat Rubens er in Juni 1622 nog niet in geslaagd was om de sinds drie jaar betaalde koperplaten van den ‘Slag der Amazonen’ vrij te krijgen en de plaatsnijder een persoonlijk privilege aanvroeg voor de exploitatie zijner prenten.

Om door te dringen tot den ‘geest’ van deze grondoorzaak, is het noodig een blik te slaan op de methodes, volgens dewelke in 't raam van Rubens' graveerschool werd geprocedeerd.

Zooals werd aangestipt, verwierf de Meester in drie verschillende landen uitbatingsprivileges voor de gravures naar zijn werken. Deze gravures waren zijn volstrekt eigendom. Voor 't gepresteerd werk werd de plaatsnijder betaald. De voorteekeningen werden door Rubens zelf, doch bij voorkeur door zijn medewerkers - 't zij schilders of graveurs - uitgevoerd. In 't laatste geval werden zij door den Meester gecontroleerd en, waar het noodig was, verbeterd. Ook de proefstaten der gravures-in-wording werden door hem gecorrigeerd en menig interessant document is daarvan bewaard gebleven. Opmerkelijk mag het wel genoemd worden, dat slechts voor een paar Vorsterman-gravures dusdanige verbeterde proefstaten zijn bekend. En niets sluit uit, dat de daarop voorkomende correcties van Vorsterman's eigen hand zijn, vermits een dezer beide werkstukken in verband staat met voormeld ‘Portret van Isabella van Este’[(57)], waarvan de signaturen, zooals werd vastgesteld, het merkteeken dragen van het grommend conflict. Afdoend bewijs, dunkt ons, dat Rubens niet veel bedillen kon op de prestaties van zijn plaatsnijder. En des te minder begrijpt men er zijn geringschattende uitlating om in zijn epistel aan Van Veen.

Was de koperplaat persklaar, dan werd zij overhandigd aan een diepdrukker, aan wien de schilder ook 't papier leverde[(58)].

(57) Een verbeterde proefstaat van het *Portret van Isabella van Este* bevindt zich te Parijs, Bibliothèque Nationale; een voor *De Marteling van den H. Laurentius* (1620) te Amsterdam, Prentencabinet.

(58) *Staet van den sterffhuyse van Jouffrouwe Isabella Brant*; in: *Rubens-Bull.* IV, p. 174: ‘Item betaelt aen pampier gelevert aen den drucker... guld. LXIIII - X st.’. Ook de rekeningen in het Plantijnsch Archief bewijzen, dat het papier, waarop de houtsneden van Christoffel Jegher werden gedrukt, alsmede de drukonkosten zelf, door Rubens betaald werden (cf. *Bouchery-V. d. Wijngaert,* pp. 100-101).

Lucas Vorsterman, Portret van de moeder van graaf Arundel (teekening; Verz. Mrs. Stanley Leighton)

Lucas Vorsterman, De Boetvaardige Magdalena Teekening voor gelijknamige kopersnede naar Rubens (Leningrad. Ermitage)

Maar 't was de graveur die, voor Rubens' rekening, de afdrukken verhandelde. Daarop wijst het adres, dat, in Vorsterman's geval, luidt: ‘L. Vorsterman sculpsit et excudit’ (L. Vorsterman graveerde en gaf uit). Voor die transactie zullen de Rubeniaansche plaatsnijders wel een speciale vergoeding ontvangen hebben, die voor Jacob Moermans, een Antwerpsch kunsthandelaar, aan wien de Meester op 't einde van zijn leven al zijn handelszorgen overdroeg, 7 % beliep(59). In Holland en in Frankrijk moet hij de exploitatie der door hem gepubliceerde prenten aan aldaar verblijvende kunsthandelaars hebben toevertrouwd. Voor Frankrijk was dit Melchior Tavernier, stammend uit een Antwerpsche familie, gevestigd te Parijs, ‘en l'Isle du Palais, sur le quay qui regarde la Mégisserie à l'Espic d'or’. M.a.w. Rubens stond persoonlijk borg voor al de onkosten verbonden aan 't graveeren, drukken en verhandelen der door zijn patenten beschutte prenten, zoodat de netto-winst ervan hem integraal toevloeien moest. Dat deze netto-winst niet gering was, kan getoetst worden aan den bijval, die deze prenten, de merkwaardigste van dien tijd, allerwegen ondervonden.

Als verhandelaar moet Vorsterman dit bedrag voor 't rijksgebied der Spaansche Nederlanden kunnen controleeren hebben. Dus is het menschelijk verklaarbaar, dat hij geschokt werd door de enorme marge, die er hoogstwaarschijnlijk gaapte tusschen Rubens' finantieel profijt en zijn eigen honoraria voor gravures, wier kwaliteit hij niet ten onrechte beschouwde als een persoonlijke bijdrage tot hun succes. Dat hij, uit dien hoofde, bij Rubens nieuwe voorwaarden bedong, ligt voor de hand. En niemand zal hem dat ten kwade duiden.

Jammer genoeg is het ons niet bekend welke honoraria Rubens uitkeerde aan den plaatsnijder. Weliswaar wordt in den ‘Staet vanden sterffhuyse van Jouffrouwe Isabella Brant’, Rubens' eerste echtgenoote, overleden op 20 Juni 1626, volgende post vermeld: ‘Item noch competeerenden desen sterffhuijse eenighe

(59) ‘*Staetmasse ende Rekeninge*’ *der nagelaten goederen van P.P. Rubens;* in: *Antw. Arch.* II, pp. 94-95 (CVIII), en p. 96 (CXV).

copere plaeten gesneden soo van Lucas Vostermans, Paulus Pontius ende van andere meesters meest halff sleet synde diemen aen den rendant heeft overgelaeten ende vercocht ter somme van... guld. XVc'[60]; weliswaar weten we uit 't zelfde document, dat Nicolaas Ryckemans en Paul Pontius, twee latere Rubens-graveurs, de eerste negenhonderd gulden 'voor het snyden van eenighe plaeten' en de tweede driehonderd gulden 'over 't gene hem quam van gesneden printen' in ontvangst konden nemen[61], doch positief komt men daarmede geen stap vooruit.

Dat echter Vorsterman met zijn verzoek op Rubens' onverzettelijkheid in kwestie geldzaken botste, lijdt niet den minsten twijfel.

Wie daarover nog illusies koesteren mocht, moge door volgende typische staaltjes gesticht worden: -

Rubens' betrekkingen met Sir Dudley Carleton, den Engelschen gezant in Den Haag, werden in 1616 ingezet met een voorstel, uitgaande van den diplomaat, tot ruil van een gouden halssnoer tegen een schilderij, waarop een Wolven- en Vossenjacht was afgebeeld. Als bemiddelaars in deze transactie traden op: William Trumbull, volmachtdrager van James I aan het hof der aartshertogen te Brussel, en vooral uit geloofsgronden naar de Zuidelijke Nederlanden uitgeweken Britten als Toby Matthew, die echter onder Karel I zou geridderd worden, George Gage, een priester, die Antoon van Dyck later tweemaal te Rome ontmoeten zou, en Lionel Wake, een schatrijk Engelsch koopman, die te Antwerpen gevestigd was.

De onderhandelingen sleepten een vol jaar aan, maar Carleton kreeg zijn jachtstuk niet, dat aan den hertog van Aarschot, Rubens' lateren diplomatischen vijand, voor honderd pond sterling werd verkocht, terwijl, volgens schatting, het halssnoer er slechts vier en veertig waard was. Daarom moest de gezant zich met een verkleinde repliek van 't origineel tevreden stellen. En niemand zal den schilder laken, dat hij zich voor een fleurigen appel geen knol liet in de handen stoppen[62]. Doch niettemin

(60) *Rubens-Bull.* IV, pp. 161-162.
(61) *Ibidem,* pp. 178-179.
(62) *Corresp. Rub.* II, p. 85 e.v.

verbaast men zich om ‘de behendigheid en 't zeldzaam talent in 't behandelen van wereldsche zaken’ bij een kunstenaar, zooals dit later door niemand minder dan zijn toegewijden vriend Peiresc zou worden geconstateerd(63).

Middelerwijl was Carleton, door bemiddeling van den Vlaamschen, te Venetië gevestigden kunsthandelaar Daniël Nys, in 't bezit gekomen van een uitgebreide verzameling antieke beeldhouwwerken, die hij eveneens met Rubens wenschte te ruilen tegen schilderijen van diens hand. Gretig ging de Meester op dit voorstel in en bood den gezant een partij van twaalf doeken aan, die, volgens zijn gedetailleerde opgave, een waarde vertegenwoordigden van zes duizend gulden. Doch ditmaal liet de diplomaat zich niet gemakkelijk overreden. Vooreerst wees hij al de werken af, die door Rubens slechts waren geretoucheerd, alsook een origineel, dat te groot was om in zijn woning te worden opgehangen, zoodat de aangeboden waarde tot op de helft werd teruggevoerd. Het saldo, zijnde dus drie duizend gulden, wenschte hij te ontvangen in Brusselsch tapijtwerk. Daarop ging een nieuw voorstel van den Meester uit, waarin hij zijn verlangen uitdrukte, dat Carleton aan de origineele stukken toch maar een paar door hem meteen aangeduide atelierwerken zou toevoegen ter waarde van negenhonderd gulden; een kleiner werkje van zijn hand zou de som afronden tot duizend gulden, zoodat de te leveren schilderijen een totaalbedrag van vier duizend gulden zouden vertegenwoordigen. Voor het overschot, teruggbracht dus tot twee duizend gulden, zou hij dan aan den wensch van den diplomaat voldoen in zake Brusselsch tapijtwerk. Tot verontschuldiging van deze gecompliceerde rekening voerde Rubens de omstandigheid aan dat hij in den loop van ‘dit jaar [nl. 1618] eenige duizenden gulden voor zijn bouwwerken [nl. voor zijn vorstelijke woning aan den Wapper] uitgegeven had’, en dat hij ten slotte geen prins was, ‘doch iemand die van het werk zijner handen leefde’. Toen daarop een accoord bereikt werd, schreef Rubens aan den gezant: ‘Welbeschouwd, in ruil van beeldhouwwerken genoeg om er een kamer mede te vullen, ontvangt u schilderijen genoeg om

(63) *Corresp. Rub.* II, p. 337 e.v. (Brief van Peiresc aan Gevartius, dd. 26 Febr. 1622).

er, afgezien van de tapijten, een gansch paleis mede te versieren'[64]. Wat niet uitsluit, dat de kunstenaar daarmede de schitterendste handelszaak verrichtte van zijn leven. Mits enkele, op één na, niet nader aangeduide schilderijen, verkocht hij nl. in 1625 Carleton's verzameling voort aan den hertog van Buckingham voor een bedrag van eventjes 100000 gulden[65]! Dat Rubens gaarne dit 'offer' aan den Engelschen staatsman bracht, met wien hij diplomatische betrekkingen onderhield, en dit zelfs sterk moet aangemoedigd hebben, blijkt uit het feit, dat hij niet minder man 10000 gulden aftelde aan den man, die deze transactie had tot stand gebracht[66].

Belangwekkend voor Rubens' handelsgeest in zake antieke kunstvoorwerpen is ook de brief, dd. 21 Mei 1627, van Filips Chifflet, biechtvader der aartshertogin Isabella, aan Guidi di Bagni, den pauselijken nuntius te Brussel, waarin het heet: 'Rubens faict conte de partir pour Rome environ ce temps là [nl. in September van ditzelfde jaar] ...Il emportera avec soy dit on douze mille florins pour employer en statues antiques. Ceux de Rome ne sont guère curieux de permettre qu'on distraye de la sorte les plus beaux ornements de leur ville. Rubens ne les veut acheter que pour les revendre et gagner dessus'[67].

Rubens' betrekkingen met Sir Dudley Carleton leidden rond Juni 1619 tot een derde ruilvoorstel. Of juister de Engelsche gezant trad ditmaal op als bemiddelaar tusschen den Meester en zijn vriend Lord Henry Danvers, die een schilderij van Bassano voor een van Rubens wenschte te ruilen. Toen Bassano's doek, 'De Schepping' voorstellend, te Antwerpen toekwam, bleek het zoozeer gehavend te zijn, dat Rubens het slechts vijftig tot zestig gulden waard achtte. Voor 't zijne, een 'Jacht op leeuwen en tijgers', eischte hij, benevens 't schilderij van den Italiaan, een som van honderd filippussen, gelijk aan tweehonderd vijftig gulden, een schikking, welke door Danvers werd aanvaard. Toen Rubens' schilderij zich nog te Antwerpen bevond, had William Trumbull, zich baseerend op verslagen van Toby Mat-

(64) *Corresp. Rub.* II, p. 116 e.v.
(65) *Corresp. Rub.* IV, pp. 19 e.v., 32 e.v., 47 e.v., 125 e.v.
(66) *Rubens-Bull.* IV, p. 159 e.v.
(67) *Corresp. Rub.* IV, p. 264.

thew, er reeds op gewezen, dat het die som niet waard was, omdat de schilder ‘er slechts weinig of heelemaal niets van zijn hand had aan toegebracht’. Ook in persoonlijke brieven had Matthew de minderwaardigheid van het stuk gelaakt, ‘maar, zegt hij, zijn [Rubens'] eischen zijn als de wetten van de Meden en de Perziërs, zij zijn onwrikbaar’. In Engeland zelf verwekte 't doek afkeurende verslagenheid. De prins van Wales, de latere Karel I en de kunstzinnigste vorst van zijn tijd, voor wiens verzameling Danvers 't had bestemd, keerde er zich van af. En Rubens kreeg zijn schilderij teruggestuurd met het verzoek om, zooals Danvers zich in een brief aan Carleton uitdrukte, zijn leeuwen ‘door andere meer afgerichte en beter geschilderde dieren’ te vervangen(68).

Het was een voor Rubens beschamende aangelegenheid, waarvan de verdere ontwikkeling geen belang voor ons heeft, doch bij dewelke Max Rooses, die zijn afgod wel niet gaarne zal terecht gewezen hebben, zich genoodzaakt zag aan te stippen: ‘Gansch zijn leven is daar om het te bewijzen: Rubens stond zijn man op 't zakelijk terrein en verzorgde zijn belangen [...] Veroorloofd is het niet uit dit alles te besluiten, dat hij gierig was, zooals het hem werd aangewreven; zijn levenswijze op den voet van een groot heer schakelt alle verdenking in die richting uit, maar loochenen kan men niet dat gretigheid op winstbejag spreekt uit voormelde documenten. Wat veel erger is, in zijn zorg om geldelijk belang ziet men hem die om zijn artistieke faam naar 't achterplan verwijzen. 't Moet een vernedering zijn geweest voor hem een schilderij, bestemd voor de verzameling van den toekomenden koning van Engeland, te zien afgewezen worden. En aan dien smaad heeft hij zich in gemoede blootgesteld’. Daarna trekt de historicus ten velde tegen Rubens' dikwerf onverantwoordelijke atelierproductie, waarbij zelfs de beschamende uitdrukking ‘fabrique de tableaux’ wordt te pas gebracht(69).

Na een zoo heftige critiek is er geen verder commentaar rond dit geval te maken. Maar klaar met àl de ons bekende voorbeelden van 's meesters hebbelijkheid zijn we daarom nog niet...

(68) *Corresp. Rub.* II, p. 219 e.v.
(69) *Ibidem,* p. 329 (Commentaire).

In opdracht van Maria van Medici, koningin-moeder van Frankrijk, werd Rubens in den loop der jaren 1622-1625 in beslag genomen door de uitvoering van een reeks schilderijen, bestemd om, zooals werd aangestipt, 't palais du Luxembourg, haar residentie te Parijs, te versieren.

Daartoe had de kunstenaar deugdelijke contracten in de hand en, alhoewel daarin niet gestipuleerd, zouden hem de bijkomende onkosten, waaronder die voor het gebruikte doek, te gepasten tijde vergoed worden.

Reeds in September 1622 moet Rubens een weeklacht over zijn voorschotten voor dit doek hebben aangeheven bij Peiresc met 't verzoek die gelegenheid aanhangig te maken bij den abbé de Saint Ambroise. De goede en tactvolle Peiresc was er het hart van in en tikte den ongeduldigen schilder, die zich daarmede discrediteeren ging aan 't Fransche hof, terdege op de vingers. ‘Indien de door u gedane uitgaven heel wat belangrijker waren, schreef hij, zou ik er aan houden, dat er rekening, mede gehouden werd, maar niet voor duizend pond noch voor het dubbel, bij een zoo groote onderneming, zou ik u willen aanraden uzelf als zóó arm te laten voorkomen; behalve dan de onkosten voor bedoeld doek, geloof ik niet dat u eenig risico loopt. Weliswaar zijn die onkosten niet voorzien in de overeenkomst, doch er in elk geval in verstaan, zooals blijkt uit de correspondentie der bemiddelaars, welke er borg voor is dat u, wat er ook gebeuren moge, genoegdoening zal verschaft worden’[70].

In de tweede helft van 1625 waren Rubens' jammerklachten over 't lange uitblijven van de definitieve afrekening niet van de lucht. En eens temeer zag Rooses zich verplicht tot volgend commentaar: ‘De kunstenaar, zegt hij (bij een brief van Rubens, dd. 3 Juli 1625, aan Peiresc's broer Valavez), beklaagt zich over 't gemis aan stiptheid van Monseigneur d'Argouges [waarschijnlijk den intendant der koningin] bij het betalen van de Medici-galerie. Naar aanleiding daarvan werd de vraag gesteld in hoeverre Rubens kon verdacht worden van te zeer op geld te zijn gesteld en al te ijverig om zijn stoffelijke belangen te behartigen. Of men die houding lake of ze goedkeure, toch

(70) *Corresp. Rub.* III, p. 44 e.v.

zijn we ervan overtuigd, dat uit al de documenten, die tot opheldering van deze kwestie kunnen saamgebracht worden, blijken zou, dat de groote schilder al zijn zorgen wijdde aan zijn belangen en geen enkel wettig middel verzuimde om zijn fortuin te vermeerderen; hij verstond het om profijt te slaan uit zijn genie en had het geld in eendere mate lief als de eer'(71).

Voordien reeds had de kunstenaar in een epistel aan denzelfden Valavez volgende ontstellende zinsneden neergeschreven: '...la fortune des grandz tire avec soy tout le reste. Mais quant à moy je vous asseure que je suis aux affaires publiques l'homme le moins appasionné du monde sauves tousjours mes bagues et ma personne'(72). Tegenover 't verregaand cynisme van deze uitlating, waarbij, volgens hem, 'een uitvoerig psychologisch commentaar zou te schrijven zijn', wenschte Rooses geen stelling te kiezen. 'Men zou 't gevaar loopen al te voortvarend te beoordeelen, zegt hij, indien men zich, in een of anderen zin, zou uitspreken over 't karakter of de moraliteit van een man als Rubens door zich te steunen op enkele, wellicht slecht overgeschreven woorden'(73). - Een plausibel standpunt, dat wij volgaarne bijtreden.

Ook Balthasar Moretus, de leider der Plantijnsche drukkerij in Rubens' tijd, bleek zijn ouden vriend zeer goed te kennen, toen hij op 22 October 1630 schreef aan Jan Van Vuecht, een te Madrid gevestigd Vlaamsch koopman, in wiens naam hij voor den eveneens aldaar gevestigden Louis Perez de Baron een schilderij bij den Meester bestellen moest: 'Aengaende mijn Heer Rubbens doet geerne vriendtschap sonder syne schade...'(74).

Zelfs een auteur als Sandrart, die Rubens uitermate goed gezind was en hem tijdens zijn reis door Holland in 1626 een tijdlang begeleidde, heeft het over diens tuk op finantieel voordeel. Naar aanleiding van 's meesters verzameling van kunstvoorwerpen luidt het in zijn 'Teutsche Academie': '...so dass man sich selbst über so grosse Ausgaben verwundert /

(71) *Corresp. Rub.* III, p. 377 (Commentaire).
(72) *Ibidem,* p. 319 e.v. (Brief van 10 Jan. 1625 van Rubens aan Valavez).
(73) *Ibidem,* p. 326 (Commentaire).
(74) *Corresp. Rub.* V, p. 338.

weil er sonst nicht von Gehenhausen war / dannenhero ihn viel beschuldigten / dass er das baare Geld gar zu hart in Handen halte;...'[75]. Ook Houbraken getuigt, dat 'hy den weg om geld te winnen op alle wyzen heeft geweten'[76], doch die uitlating is minder verantwoord daar zij niet van een tijdgenoot stamt. Ook als Alviso Contarini, ambassadeur van de Venetiaansche Republiek te Londen, schrijft in een rapport, dat Rubens 'een eer- en baatzuchtig man' is[77], moet daaraan niet al te veel belang gehecht worden, daar hij een politiek vijand van den schilder was.

Maar... 't explicietst van allen op het punt, dat onze aandacht vraagt, was wel Michel le Blon, de man die, voor Buckingham's rekening, Rubens verzameling te Antwerpen schatten kwam en hoogstwaarschijnlijk te vereenzelvigen is met 't personage aan wien de Meester hoogervermeld commissieloon van 10.000 pond uitkeerde[78].

Deze Michel le Blon was een Hollandsch kopersnijder van Fransche afkomst, die een tijdlang geaccrediteerd agent geweest was van de Zweedsche kroon bij 't Engelsch koningshof en later haar... spioen werd in eigen land. Hij was een dier talentvolle en intelligente fielten, die zoo veelvuldig voorkomen in 't Barok-tijdvak, en waartoe ook behoorde Balthasar Gerbier, Buckingham's vertrouweling in diplomatische aangelegenheden en later volmachtdrager van de Engelsche kroon aan 't hof der aartshertogin Isabella te Brussel. Om een paar graden sluwer dan zijn spitsbroeder, met wien hij 't later om een of ander onguur zaakje aan den stok kreeg[79], heeft Michel le Blon

(75) *Sandrart,* p. 293.

(76) *Arnold Houbraken,* De Groote Schouburgh der Nederlandsche Konstschilders en Schilderessen. Tweede Druk, I, 's-Gravenhage, 1753 (oorspr. uitg.: 's-Gravenhage, 1718), p. 72.

(77) Zie aant. 36.

(78) *Sandrart* (p. 292), die Rubens en vooral Le Blon persoonlijk heeft gekend, zegt in elk geval, dat het deze laatste was, die den verkoop in Buckingham's naam afsloot. Ook in een brief van Rubens aan Balth. Gerbier, dd. 18 Sept. 1627 *(Corresp. Rub.* IV, p. 125 e.v.), is er sprake van Le Blon. Doch ook Balth. Gerbier moet in de transactie betrokken zijn geweest *(Corresp. Rub.* IV, p. 47 e.v.).

(79) *W. Noel Sainsbury,* Original unpublished Papers illustrative of the Life of Sir Peter Paul Rubens, as an artist and a diplomatist, London, 1859, p. 296. Brief uit Brussel van Balth. Gerbier aan graaf Arundel, dd. 30 Jan./9 Febr. 1632-1633.

Paul Pontius naar Antoon van Dyck, Portret van Balthasar Gerbier (kopersnede)

Theodoor Matham naar Antoon van Dyck, Portret van Michel Le Blon (kopersnede)

zich tot 't einde toe weten te handhaven en slechts de ongenadige archieven hebben zijn waarachtige identiteit onthuld. Sandrart is een en al bewondering voor hem, noemt hem een ‘Maecenas aller Tugend’[80] en zegt, dat hij in 1656 ‘mit grossem Lob und Liebe von männiglich zu Grabe begleitet’[81]. Als kunstkenner schijnt Le Blon een Europeesche vermaardheid te zijn geweest. Christina van Zweden deed in dien zin meermaals beroep op haar... agent. In een uitvoerig verslag aan rijkskanselier Axel Oxentjerna, dd. 2 Januari 1636, waarin politieke omkooperij schering en inslag is, heet het zeker moment: ‘Van Brusselen valt my eene andere occasie voor, daer ick lange om gevrijd hebbe’, nl. om aldaar een verklikker in zijn dienst te krijgen. ‘Ondertusschen heb ick, volgens ouder gewoontte, met heer Rubens t' Antwerpen nu en dan brieven gewisselt, so van 't gene passert als van de orde (die ick hem geschreven hebbe te hebben) om een paer duysent guldens tot synnent aen cunst ende schilderyen te besteden, indien ick aldaer, overmits een goed pasport, d'oude vrienden mocht comen besoecken. Waerop hy my, [wij cursiveeren] *als wesende onversaedelycken in middelen te vergaederen,* alles presenteert wat my tot synnent soude mogen behaegen’[82].

* * *

Dit alles kan volstaan, dunkt ons, om Rubens' belustheid op finantieel voordeel afdoend aan te toonen. Dat Vorsterman dus aan doovemans deur moest aankloppen, ligt voor de hand. En, zooals hooger werd verondersteld, hoe dikwerf wellicht heeft zich dezelfde scene afgespeeld tusschen beide kunstenaars, de

(80) *Sandrart,* p. 292.
(81) *Ibidem,* p. 358.
(82) *Corresp. Rub.* VI, p. 13 e.v. Brief door Rooses ten onrechte gedateerd 15/25 Mei 1632 (cf. *Dr. G.W. Kernkamp,* Verslag van een onderzoek in Zweden, Noorwegen en Denemarken naar Archivalia, belangrijk voor de Geschiedenis van Nederland, 's-Gravenhage, 1903, p. 70). De verklikker, waar Le Blon zoolang ‘om gevrijd’ had, was ridder Theodoor Rodenburg, die hem ‘vierendeels jaers alle weken copyen van 't avis [zond] van 't gene hy aen zijnnen principaelen [schreef en] oock te hove aldaer [nl. te Brussel] heel wel gesien [was]’ *(Kernkamp,* op. cit., p. 70, aant. 1, en p. 94). - Over Theodoor Rodenburg, letterkundige, handelsman en vooral politiek avonturier van het slag der Le Blon's, Gerbier's en tutti quanti, cf. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek,* VII, kolom 1054 e.v.

eene aandringend en de andere afwijzend, zoodat de discussie ontaardde in een twist, de twist in haat en bij den plaatsnijder tot een moorddadige wraakuitbarsting. Psychologisch is er geen andere oplossing voor Vorsterman's - we drukken er nogmaals op - vast onverantwoordelijke daad. Doch oorzaak en gevolg in deze aangelegenheid zijn ons thans duidelijker. En de veroordeeling van den plaatsnijder kan van nu af niet langer meer eenzijdig zijn.

Nu zou hiertegen in te brengen zijn, dat Vorsterman's eischen wellicht te overdreven waren om door den Meester te worden ingewilligd of tegemoet gekomen. Doch die eventualiteit wordt c.i. afgewezen door de koele, neutrale houding van de Antwerpsche Magistraat, die in 't geschil geen stelling te kiezen wenschte en daardoor het bewijs leverde, althans wat de grond der zaak betreft, van Vorsterman's goed recht overtuigd te zijn.

* * *

Daarmede kan dit onderzoek naar de omstandigheden van een hoogst dramatisch en bijna tragisch voorval in 't leven van een geniaal kunstenaar als afgesloten worden beschouwd. Wij hebben het gevoerd zonder hartstocht, in volle onpartijdigheid, ons baseerend op de documenten, die wij er over ontdekken konden en uit die documenten de besluiten oproepend, die er, logischerwijze, uit te puren waren.

Nochtans zijn we ervan overtuigd, dat velen ons dit onzijdig standpunt zullen ten kwade duiden.

Bekoorlijk is het sprookje en hardnekkig de legende, en slechts ongaarne geeft men de fabel prijs, die in den loop der eeuwen rond een historische gebeurtenis of gestalte werd gedicht. Doch met sprookjes, fabels en legenden schrijft men de geschiedenis niet. Het werkterrein van den poëet is niet dat van den historicus, voor wien slechts nuchtere feiten tellen, wars van de omstandigheid in welken zin de daaruit voortvloeiende conclusies zullen uitvallen.

Dat Rubens' figuur niet ongeschonden te voorschijn treedt uit deze aangelegenheid, moge ons niet bitter stemmen. Het is de schuld van vele generaties, dat de mensch Rubens op de hoogte werd getild van zijn artistiek genie. Ongemeen mild is

de geschiedschrijving voor dezen reus der Vlaamsche schilderkunst geweest. Het feit dat hij als mensch toch ook zijn schaduwzijden hebben moest, werd regelmatig genegeerd of goedgepraat met allerhande vergoelijkende drogredenen. De meeste eerlijkheid over den mensch Rubens treft men aan, waar men ze 't minst vermoeden zou, nl. bij een zoozeer door dezen kunstenaar 'bezeten' historicus als Max Rooses.

't Begrip kunstenaar werd eens door een Hollandsch auteur aldus geformuleerd. Een dichter, zei hij ongeveer, is een wezen, dat zich in geen enkel opzicht van een ander onderscheidt. Zijn gevoelsleven is niet per se intenser dan dat van zijn medemensch. Alleen bezit hij de genade om het te verwoorden. Dat is al.

Indien wij alle kunstenaars - van welk slag en welk formaat dan ook - wilden beschouwen in dusdanig daglicht, hoeveel humaner en psychologisch getrouwer zouden zij ons dan voor oogen staan!

Bij de aanteekeningen in voetnota

Meer dan eenmaal geciteerde werken werden volgenderwijze verkort:

ANTW. ARCH. = *Antwerpsch Archievenblad.*
DE BIE = *Cornelis de Bie,* Het Gulden Cabinet vande edele vry Schilder-Const, Antwerpen, 1661.
BOUCHERY-V.D. WIJNGAERT = *Dr. H.F. Bouchery* en *Frank van den* Wijngaert, P.P. Rubens en het Plantijnsche Huis, Antwerpen 1941.
CORRESP. RUB. = *Max Rooses* et *Ch. Ruelens,* Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa Vie et ses Oeuvres, Anvers, 1887-1909.
DENUCE = *J. Denucé,* De Konstkamers van Antwerpen in de 16e en 17e eeuwen, Antwerpen, 1932.
HIND = *Arthur M. Hind,* Catalogue of Drawings by Dutch and Flemish Artists preserved in the Department of Prints and Drawings in the British Museum, Vol. II, London, 1923.
HYMANS = *Henri Hymans,* Lucas Vorsterman, Catalogue raisonné de son Oeuvre, Bruxelles, 1893.
MARIETTE = *Ph. de Chennevières* et *A. de Montaiglon,* Abecedario de P.-J. Mariette, Paris, 1851-1860.
PARTHEY = *G. Parthey,* Wenzel Hollar, Beschreibendes Verzeichnis seiner Kupferstiche, Berlin, 1853.
PINCHART = *Alexandre Pinchart,* **Archives des Arts,** Sciences et Lettres, Gand, 1860-1881.

ROOSES, OEUVRE = *Max Rooses,* L'Oeuvre de P.P. Rubens, Anvers, 1886-1892.
RUBENS-BULL. = *Rubens-Bulletijn.*
SANDRART = *Joachim von Sandrart,* Teutsche Academie der Bau- Bild- und Mahlerey-Künste, II, Nürnberg, 1675.
V.D. WIJNGAERT, INVENT. = *Frank van den Wijngaert,* Inventaris der Rubeniaansche Prentkunst, Antwerpen, 1940.

Varia

Een onbekende boekbinder te Ieper op het einde der 16de eeuw

Het bestudeeren der boekbinders in onze stad Ieper heeft tot nog toe weinigen bekoord, gezien het volledig gebrek aan documenten. Nochtans moet men niet denken, dat Ieper een dergelijk ambacht volledig vreemd was. Immers uit de bibliografie door den Heer Diegerick(1) samengesteld, blijkt dat Ieper op gebied van boekdrukkunst niet zoo achterlijk was als menigeen wel zou denken. Hiermede is tamelijk gemakkelijk het boekbindersambacht in verband te brengen.

Een eigenaardig document bracht mij op het spoor van een tot nog toe onbekend boekbinder.

Jonkvrouw Maria Maecht was non in het St. Jans Godshuis te Ieper. Haar talrijke goederen, die zij van haar familie geërfd had, werden beheerd door Willem de Wijndt. In de rekeningen, welke deze haar voorlegde, wordt de naam van Simon Caveel, boekbinder, vermeld(2).

Zijn atelier was gehuisvest aan de noordzijde der Hangwaertstrate. Hij huurde dit van Jacob Loot, die er naar alle waarschijnlijkheid de eigenaar van was(3). Dit was het geval voor het jaar 1592. Deze toestand schijnt veranderd in den loop van het jaar 1594. Simon Caveel blijkt de eigenaar ervan te zijn geworden en betaalt dientengevolge zelf de rente van 24 ponden parisis, die hij jaarlijks aan Jonkvrouw Maria Maecht voor dit huis schuldig was(4).

Tevens schijnt hij zich niet enkel met het binden, doch ook met het verkoopen van boeken te hebben bezig gehouden. Zoo verkoopt hij aan de

(1) DIEGERICK: *Essai de Bibliographie Yproise* (1547-1834) (Ypres 1873-1881).,

(2) Ontfaen van Jacob Loot ter cause van eene rente van 24 lb. parisis siaers bezet up zijn huus ende erfve staende ande noordtzijde vander Auwerstrate, daer jeghenwoordelick inne wondt Symoen Caveel, bouckebijnder, vander iare verschenen te Bamesse XV^{e}XCII
24 lb.
(Rekenijnghe afgesloten door Meester Willem de Wijndt, beheerder der goederen van Jonkvr. Maria Maecht, non in het St. Jans Godshuis te Ieper, op 31 Januari 1594. - Berust in het archief der Burgerlijke Godshuizen te Ieper in een lias getiteld 'Pampieren bevonden ten sterfhuijze Jo^{e} Marie Maeght, religiese in Sinte Jans Gasthuus t'Ypre.'

(3) Alsdan betaalde Jacob Loot de rente van 24 ponden parisis, die op dit huis bezet was.

(4) Ontfaen van Mr. Symoen Caveel tewoorelik van Jacop Loot over t'verloop van eene rente van 24 lb. parisis... van eenen jare verschenen te Baefmesse XV^{c}XCII gheldt... (Archief der Burgerlijke Godshuizen te Ieper, rekening afgesloten, 26 Januari 1596 - zelfde lias als boven).

Waarschijnlijk werd hij hiervan eigenaar door aankoop. Jacob Loot was immers eigenaar van een huis in de Boterstraat. Hij blijkt dit nog steeds te zijn op het einde van 1596. (Arch. Burgerl. Godsh. zelfde lias).

stad in 1590 een kerkboek ten gebruike der Kapel op de Halle[5].

Wat zijn familieomstandigheden betreft, deze zijn moeilijker uit te maken. Indien wij kunnen voortgaan op de schrijfwijze van zijn naam door den Heer Vandenpeereboom voorgesteld, Cavael, zouden wij een mogelijke verwantschap met Jacob Cavael, schilder der stad kunnen vaststellen[6]. Aldus kunnen wij vermoeden dat Simon Cavael, (Caveel) opgevoed werd in een kunstmidden en zóó niet van alle kunstzin ontbloot was bij zijn werk.

Over zijn producties is echter nog niets bekend.

OCTAAF MUS.

Een bijbel te Ieper in de 14de eeuw

Een interessante persoonlijkheid te Ieper in den aanvang der 14de eeuw was de priester Jan Pascaris. Zijn sociale politiek bracht hem van meet af aan in connectie met de verscheidene bestaande liefdadigheidsinstellingen te Ieper[1]. Waarschijnlijk is het om een contrast te vormen met het Godshuis van den H. Geest, uitsluitend voor Weduwen bestemd, dat hij op 24 Februari 1337 (n.s.)[2] zijn Godshuis voor Weduwnaars oprichtte. Het ware onverantwoordelijk hem eveneens de stichting van het O.L. Vr van Nazareth Gasthuis toe te schrijven, dat momenteel nog bestaat. Zijn rijkdom stelde hem in de mogelijkheid deze verscheidene stichtingen meestal met eigen middelen te beginnen. Zoo bleek deze persoon in onze stad Ieper een vooraanstaande personaliteit geweest te zijn, over wien de geschiedenis tot nog toe gezwegen heeft. Op 23 December 1349 maakte hij zijn testament op, waarbij hij zijn 'Breviarium' aan het Godshuis van St. Jan te Ieper legeerde[3].

Van de drie testament-executeurs, door hem zelf aangesteld op 23 December 1349 namelijk Joris Oudinc, Jan Scerebard, priester, en Symon van Scoten, stierf er kort daarop een: Joris Oudinc.

Dientengevolge diende een mutatie aan het origineel testament aangebracht. Deze bevatte niet alleen de aanstelling van Broeder Martin Boudry tot opvolger van den afgestorven Oudinc, doch schonk hem tevens een rol, waarop de Bijbelsche Geschiedenis geschreven stond[4].

(5) ALPH. VANDENPEEREBOOM: *Ypriana,* deel I, blz. 173 nota 2; er dient opgemerkt, dat de Heer Vandenpeereboom hem den naam Cavael geeft.

(6) Betreffende de voortreffelijkheden van dezen schilder cfr. ALPH. VANDENPEEREBOOM: *Ypriana,* I, blz. 25, 26, 130, 163, 164, 172, 230; T. II; 115 tot 117, 122, 124, 131, 186; DIEGERICK: *Jacques Cavael et France de Wichterne* (Ann. Soc. Emul. Brug. Tome IX, 2e serie, blz. 283). Hij produceerde twee belangrijke fresco's in de Schepenkamer: De boodschap aan O.L. Vrouw en St. Christoffel.

(1) Zetelde in 1316-1317, 1317-1318 in het beheer van het Godshuis van den H. Geest. DES MAREZ ET DE SAGHER: *Comptes de la ville d'Ypres* II. 3-34.

(2) Cartularium der Weduwnaars. Aanvang van het boek. Niet genummerde folios. Archief der Burgerlijke Godshuizen te Ieper.

(3) cfr. bijgaand stuk I.

(4) cfr. bijgaand stuk II.

Het valt moeilijk na te gaan wat er met deze Bijbelrol gebeurde. De schenking geschiedde ten voordeele van den nieuwen testament-executeur Broeder Martin Boudry. Tot welke orde behoorde deze Broeder?

In de origineele versie van zijn testament van 1349 blijft de vermelding der Minderbroeders beperkt tot de aanhaling der vier Bedelorden te Ieper, die ieder een schenking ontvingen van 5 schellingen parisis.

De wijziging van 1350 voorzag een speciale donatie van 20 schellingen aan de Minderbroeders alleen. Het feit dat in de wijzigingsakte een speciale vernoeming voorkomt der Minderbroeders en van geen enkele andere Orde, maakt de veronderstelling waarschijnlijk dat Broeder Martin Boudry tot deze Orde behoorde. Aldus is het mogelijk dat de Bijbelrol in het bezit der Minderbroeders gekomen is.

Bijlage I:

2 3 D E C E M B E R 1 3 4 9 .

I t e m , ic gheive den Gasthuse van Lambrecht Voets minen groten Breviaris omme te legghene in huer Oratorie ende omme der in te leisene huer ghetiden.

Uittreksel van het testament van Jan Pascaris, Vlaamsche tekst.

Kopie: Cartularium der Weduwnaars te Ieper f° 57 r$^{o(1)}$.

Bijlage II:

2 5 J U L I 1 3 5 0 .

I c , Jan Pascaris, cappellaen, doe te wetene allen, dat omme dies, dat Her Joris Oudinc, die was van minen testamentuers, es overleiden van deiser werelt, so hebbic ghecoren omme te weisene ten rade van minen andren testamentuers Broeder Maertin Boudery, den welken ic gheive enen nap met enen zilverinen voete, inden middel van welken es een visschelkijn. Item ic gheive omme te bekeerne tsiere gheliefte *een rolle, inde welke ghescreiven es d'istorie vanden Bible.* Item ic gheive den Fremenuers int ghemeene omme ene pýtanche up den dach van minen begravene 20 s. paris.. Bijder orcondsceipen van deise lettren gheseghelt mit minen propren zeghele, gheannexeirt an mijn voorseid testament. Ghedaen Zinte Jacobs ende Zinte Christoffels dach int jaer van gracien M III^{c} L.

Kopie: Cartularium der Weduwnaars te Ieper. f° 49 v$^{o(1)}$.

OCTAAF MUS.

Latijnsche letterkunde in de middeleeuwen

Een algemeen beeld schetsen van de evolutie eener letterkunde, die zich uitstrekt over een tijdsverloop van nagenoeg duizend jaren, die verspreid was over heel West-

(1) Dit Cartularium wordt bewaard te Ieper in het Archief der Burgerlijke Godshuizen.

(1) Dit Cartularium wordt bewaard te Ieper in het Archief der Burgerlijke Godshuizen.

en Zuid-Europa en zich bediende van een taal, welke eeuwen lang de eenige aanvaarde boekentaal was en naderhand niet alleen

als het éénig geschikte uitdrukkingsmiddel bleef gelden voor het wetenschappelijk denken, maar bovendien nog steeds gebruikt werd voor een aanzienlijk gedeelte van de godsdienstige en historische literatuur en van de belletrie; - een dergelijke synthese opbouwen ondanks de groote moeilijkheden waarmee de historicus der Latijnsche letterkunde uit de Middeleeuwen heeft te kampen: 'tellement nombreux sont les problèmes suscités par l'histoire littéraire médiévale, et ardus les travaux de recherches que suppose chaque tentative de solution', dat men zich voorloopig moet beperken tot 'crayonner quelques grands traits, grouper un certain nombre d'auteurs, d'oeuvres et de faits, poser quelques jalons pour les travaux ultérieurs'(1); - en deze reusachtige en weerbarstige stof op aantrekkelijke wijze condenseeren in een bevattelijk overzicht van circa 85 bladzijden: ziedaar de lastige taak die MAURICE HELIN, bibliothecaris bij de Universiteitsbibliotheek te Luik, zich had voorgenomen te volbrengen in zijn *Littérature d'Occident. Histoire des lettres latines du moyen âge.* (Collection Lebègue, n^{r}. 40 - Office de Publicité, Bruxelles, 1943. - kl. 8°, 87 pp.).

Hij is in zijn opzet schitterend geslaagd. Niemand was daartoe ook beter voorbereid dan de auteur van den merkwaardigen 'Index Scriptorum operumque Latino-Belgicorum medii aevi'(2). Maurice Hélin bespreekt achtereenvolgens de vorming van het Middeleeuwsch Latijn, de literatuur der zg. Karolingische Renaissance, die der X^{de} en XI^{de} eeuw, den grooten bloei der XII^{de} eeuw en het eind der Middeleeuwen. Zijn uiteenzetting is zaakrijk en boeiend tevens. Een enkele maal schaadt de opgelegde beknoptheid wel eenigszins aan de helderheid van het betoog: zoo waar het gaat over de (meestal nogal ingewikkelde) metriek (p. 18 sq), of over het eigenaardige genre van poëzie geheeten sequentia (p. 36 sq). Maar de belangstellende lezer zal zich gaarne een kleine inspanning getroosten. Jammer dat dit boekje, waarin zooveel eruditie is gecondenseerd, niet voorzien is van een index.

In een dergelijke literatuurgeschiedenis neemt ons land een eervolle plaats in, vooral op het gebied der religieuze letterkunde - theologie en mystiek -, der historiographie en der hagiographie. Daar deze teksten veelal bedolven zijn in weinig toegankelijke verzamelingen als de Patrologie latine van Migne en de Monumenta Germaniae historica, dient het initiatief van ANDRE BOUTEMY, der Brusselsche Universiteit, een bloemlezing van historische teksten samen te stellen, als bijzonder gelukkig te worden begroet. Zoo ontstond het *Recueil de textes historiques latins du moyen âge écrits en Belgique ou s'y rapportant. Textes narratifs (VIIe - milieu du XIIe siècle).* (Collection Lebègue n^{r} 28. - Office de Publicité, Bruxelles, 1943; kl. 8°, 94 pp.).

Naast tal van anonieme teksten, komen daarin fragmenten voor uit de werken van Sedulius Scottus, den H. Rimbertus, Ratherius van Luik, Folcuinus van Lobbes, Anselmus van Luik, Rupertus van Saint-Laurent, Lambertus van Saint-Hubert, Petrus Pictor, Sigebertus van Gembloers, Radulphus van St.-Truiden, Hariulfus van Oudenburg, Albertus van Aken, Galbertus van

(1) J. DE GHELLINCK S.J. in het Avant-propos tot zijn *Littérature latine au moyen âge* (Bibl. Cathol. des Sciences relig., Paris, I-II. 1939).
(2) Paris, 1933.

Brugge, Godeschalcus van Gembloers, Gualterus van Theruanen en Herimannus van Doornik. Aan hun levensloop en de beteekenis van hun werk wordt telkens een bladzijde gewijd, terwijl tekstverklarende aanteekeningen de lectuur der fragmenten vergemakkelijken.

'Textes historiques' werd opgevat in den ruimen zin van het woord, want naast het relaas van werkelijk historische gebeurtenissen als 'Sur une défaite des Normands', 'Sur l'arrivée des rois Louis et Charles', 'Une révolte communale à Cambrai et ses conséquences', 'Les malheurs de l'église de Liége sous Otbert', 'Conséquence des réformes de Grégoire VII', komen er ook aardige verhaaltjes in voor als 'Scène de pêche', 'Un voleur qui tient parole', 'Un document suspect', 'Un voyage à travers les Ardennes en 1107', 'La vie en Flandre maritime au temps de Robert le Frison', 'Une traversée périlleuse et ses suites imprévues'. In vers en proza komen onze Middeleeuwen aan het woord.

Bijna al die verhalen zijn getrokken uit klooster-kronieken, heiligenlevens, verzamelingen met mirakelen. Aan zuivere belletrie - 'littérature d'imagination' - is onze Middeleeuwsche Latijnsche letterkunde, in tegenstelling met deze van Frankrijk, Duitschland en Engeland, bijzonder arm.

Des te meer belangstelling hebben drie recente publicaties, aan dergelijke literatuur gewijd, opgewekt. Wij bedoelen PROF. DR. J. VAN MIERLO'S studie over: *Het vroegste Dierenepos in de Letterkunde der Nederlanden. Isengrimus van Magister Nivardus* (Overdruk uit de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie voor Taal- en Letterkunde. N.V. Standaard-Boekhandel, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1943, 8°, 119 pp., 35 frs); het *De Laude Flandriae. Een 'Lof van Vlaanderen' uit het begin der XIIe eeuw, van Petrus Pictor,* vertaald, ingeleid en verklaard door Dr. J. Van Mierlo S.J. en uitgegeven door de N.V. Standaard Boekhandel, Brussel in 't jaar 1944 (tweekleurendruk, 47 pp. op houtvrij velin 65 frs, op oud-Hollandsch 150 frs.), en *De Klucht van Boer Eenos, naar een Latijnsch Gedicht uit de 11e eeuw: Versus de Unibove,* uitgegeven en vertaald door PROF. DR. P. VAN DE WOESTYNE (Antwerpen, N.V. Standaard Boekhandel, s.d. [1944], 90 frs., ingen. luxe-uitg. 180 frs., geb. luxe-uitg. 280 frs.)

Deze drie gedichten zou men - met sommige auteurs - kunnen rangschikken onder de beroemde 'vaganten-poëzie', een eigenaardige lyriek, met een heel bijzondere bekoring, spiegel van het bonte, vrije leven, spottend net alle gevestigd en eerbiedwaardig gezag, met Kerk, geestelijkheid en wereldlijke overheid; beoefend door 'vagantes', 'boemelende, rondzwervende studenten van de steeds talrijker abdij-, dom- of kapittelscholen, later van de universiteiten, geschoolden, clercken, die de aan de scholen opgedane kennis en wetenschap aanwendden in luchtige, wereldsche liederen van spel, minne en wijn, of in ernstige, epische, doch meestal didactische, satirische gedichten, van politieken of godsdienstigen aard, niet zelden tegen de monniken, de bisschoppen en pauzen, vaak ook anti-feminitisch; welke zij dan om den broode voordroegen aan de hoven van wereldlijke of geestelijke grooten; of die zij, ook wanneer zij metterwoonst ergens waren gevestigd, nog bleven beoefenen, als beroepsdichters, als dichters die werkten op bestel-

ling of om den broode', - aldus Prof. Van Mierlo[3], die de beide door hem behandelde gedichten tot deze categorie rekent. Wil men echter dezen term 'Vaganten-poëzie' niet 'breedtreden', zóó dat hij elke welomschreven beteekenis verliest, dan doet men goed de waarschuwing van Maurice Hélin 'd'user avec discernement de ces termes de "vagants" ou de "goliards,"[4],' in acht te nemen, en dit woord voor te behouden voor de poëzie van Gautier de Châtillon, van Hugues d'Orléans, van den geheimzinnigen Archipoeta en zijn zwervende navolgers. De vaganten-poëzie heeft een heel bijzonder karakter: een van haar meest treffende kenmerken zal wel zijn de rhythmische versbouw, - en deze komt noch in de Laus Flandriae, noch in den Isengrimus voor. Het lijkt ons verkeerd Vaganten-poëzie te beschouwen als een synoniem van profane poëzie, beschouwd in tegenstelling tot de religieuze dichtkunst: zij is slechts één aspect er van.

Het waren niet alleen 'boemelende studenten' die wereldlijke lyriek schiepen; dat deden ook vooraanstaande personaliteiten, zelfs behoorend tot de kringen der geestelijkheid: 'ce serait une erreur d'imaginer qu'il existe une barrière entre la lýrique religieuse et la lyrique profane... Souvent, ce sont les mêmes hommes qui composent des poésies légères et qui célèbrent la gloire de la vierge Marie. Au reste, il n'y a pas incompatibilité: ce sont les grands pécheurs qui trouvent, pour dire leur repentir et le dénuement de leur âme, les accents les plus touchants'[5].

* * *

Het oudste van de drie bovengemelde gedichten is het anonieme *Versus de Unibove,* een sappig verhaal van 216 vierregelige strophen, waarin het sprookje van Boer Eenos wordt verteld, het schrandere keuterboertje, wiens eenige os sterft, die de huid er van op de markt verkoopt, bij zijn terugkeer in een bosch een schat ontdekt, en aan de verwaande notabelen,

'de meier van het dorp, de schout
en 's tempels wijd vermaarde paap',

wijsmaakt, dat

'dit is niet 's nachts gemaakte buit:
'k verdiende 't aan een ossenhuid'.

'Groen van nijd' dooden meier, schout en paap al hun vee, maar komen bij den verkoop der huiden natuurlijk bedrogen uit. Zinnend op wraak trekken ze naar boer Eenos, maar deze brengt hen voor zijn met varkensbloed besmeurde vrouw: zij wanen ze vermoord.

'Maar Eenos, kalm en vol vertrouwen,
pakt 't drietal verder beet en zegt:

(3) *Isengrimus,* p. 52.
(4) *Littér. d'Occident,* p. 62.
(5) *Ibid.,* p. 59.

dit misdrijf, met een mes begaan,
is in een oogwenk goed te maken.'

Hij neemt een fluit, gaat driemaal rond de doode en wekt ze tot nieuw leven, schooner dan te voren. In hoogste verrukking

- 'zalige dood, die schoonheid baart,
die cierheid voor misbaksels gaart!' -

koopt het dwaze drietal de fluit af tegen grof geld. Men raadt het verdere verloop van het drama:

'drie baren en drie doode vrouwen
worden ten tempel aangebracht...

sponsorum sub insania
infossantur cadavera;
tres occultantur coniuges
per threnas lamentabiles'.

Nieuwe woede, nieuwe wraaklust, - nieuwe list van Eenos: hij stopt muntstukken in zijn merrie

- 'equem trahit de stabulo,
caudam levat plus solito,
in naturae foramine
nummos certat inmergere' -

en als meier, schout en paap het wonder - 'genitricem pecuniae'! - aanschouwen, betalen zij terstond 15 pond voor het dier. Teleurstelling en spijt maken hen deze maal onvermurmbaar: Eenos moet sterven. In een ton genageld zal hij in zee geworpen worden; maar onderweg laat hij zijn drie vijanden op zijn gezondheid en op zijn kosten nog een pintje drinken, en terwijl zij weg zijn, weet hij een voorbijtrekkend zwijnenhoeder wijs te maken dat hij gevangen zit omdat hij weigert zich te laten bekleeden 'met 't oppermachtig ambt van voogd'. De sukkelaar laat zich verleiden en neemt de plaats van Eenos in, die er met het zwijnenheir van doorgaat. Zóó verschijnt hij drie dagen later in het dorp:

'nuntiatur praeposito,
maiori cum presbitero,
quod unibos revixerit
in ponto qui mersus fuit'.

Stom verbaasd bij deze verrijzenis, verneemt het drietal van Eenos dat hij die

varkens vond op den bodem der zee, - waarop de schrandere schout verklaart:

‘een vaste hoop op varkensbout
raadt ons in zee de kans te wagen!’

Eenos zelf wijst hun den weg:

‘loopt gij daarhenen onverwijld,
springt in het water zonder vrees:
de varkens die in 't water leven
zijn grooter dan op 't drooge strand’.

Moraal:

inimici consilia
non sunt credenda subdola,
ostendit ista fabula
per seculorum secula.

Het sprookje van Unibos is over heel West-Europa verspreid, maar het onderzoek van de thema's die er in verwerkt zijn, wijst uit dat het Versus de Unibove - de oudste variante van dit sprookje en tevens de oudste bekende litteraire sprookjestekst in West-Europa - meer verwantschap vertoont met de Vlaamsche en de Fransche varianten dan met de Duitsche. Het werd waarschijnlijk gedicht in het Nederlandsch-Vlaamsch gebied omstreeks 1050-1070[(6)].

Wij hebben met opzet, in den korten inhoud van het sprookje, enkele passussen én uit den origineelen tekst én uit de Nederlandsche versie van Prof. van de Woestyne aangehaald om den lezer het bijzondere charme van deze poëzie te laten aanvoelen en hem tevens in staat te stellen de qualiteiten van de vertaling te waardeeren.

Afgezien van den inhoud - zoo geestig, in de beide beteekenissen van het woord -, ligt de bijzondere bekoring van het Versus de Unibove in de taal en den versbouw: een kloeke, beeldrijke taal, die het ruwe en platte woord niet schuwt (‘anum dum certat tergere’ [st. 18], ‘fundit nummos huius equae / venter pro vili stercore’ [st. 127], maar steeds karakteristiek en schilderachtig is; handig verwekt de dichter een comisch effect, door de dwaaste dingen in plechtige bewoordingen te laten verkondigen:

‘duobus dicit presbiter:
'oro, precor sollempniter
ut primus interficiam
sponsam mihi carissimam’.

(6) Bewaard in een handschrift uit de XI^{de} eeuw (Kon. Bibl. Brussel, 10084, f° 38 vo - 42 vo). Cf. het hoofdstuk gewijd aan het Unibosthema in MAURITS DE MEYER, *Vlaamsche Sprookjesthema's in het licht der Romaansche en Germaansche Kultuurstroomingen* (Leuven, 1942) p. 133-163. Er bestond tot nog toe geen betrouwbare uitgave van dezen tekst; Prof. van de Woestyne heeft het handschrift opnieuw onderzocht en zijn uitgave voorzien van uitvoerige critische nota's.

En al maakt hij er in dit volksdicht slechts spaarzaam gebruik van, de auteur kent al de finesses van de rhetoriek: de alliteratie (b.v. str. 49: plaustra pelles vehentia; str. 86: istius formam feminae; str. 138 custodientes cupide), de effectvolle herhaling van hetzelfde woord (str. 35: discedet per commercium / commerciorum maximum; str. 36: de vitulorum coriis / de vitularum spoliis) etc. Vooral de versbouw verrast den lezer, die vertrouwd is met de antieke poëzie: hij berust niet op het metrum, maar op het rhythme, niet op de lengte der syllaben, maar op den klemtoon. De aard van het vers wordt bepaald door het aantal lettergrepen (in het Versus de Unibove: 8) en door het rhýthme van het verseinde, dat stijgend is (klemtoon op de laatste lettergreep) - zóó in Unibos - of dalend (klemtoon op de voorlaatste lettergreep.) Daarbij komt het rijm: in onderhavig gedicht hebben wij nog te doen met het vroege rijm, waarbij slechts de klinker en de laatste medeklinker(s) van de laatste lettergreep overeenstemmen (b.v. iactantiam / fervidam; unibos / denarios) (later - zooals in de Laude Flandriae - stemmen de laatste twee lettergrepen overeen). Het schema is a a b b, maar dikwijls eindigen de vier verzen van een strophe op hetzelfde rijm(7).

Over de Nederlandsche versie zegt Prof. van de Woestyne in het 'woord vooraf': 'met de vertaling... is hoofdzakelijk beoogd het lezen van den Latijnschen tekst te vergemakkelijken. Er is dus in de eerste plaats gestreefd naar juistheid en getrouwheid in het weergeven van de beteekenis der Latijnsche verzen, en er wordt in de verste verte geen aanspraak gemaakt op letterkundig schoon'. Was de bedoeling er niet, het resultaat is er wel: het is een genot deze Nederlandsche rhythmische vertaling te lezen - in dezelfde versmaat als het origineel -, die bijna woord voor woord het Latijn weergeeft en toch, vlot en ongedwongen vloeiend, de rustieke schoonheid van den oorspronkelijken tekst heeft bewaard.

Ten slotte: De Gulden Passer mag de materieele uitvoering van dit werk niet buiten beschouwing laten. Zij is merkwaardig. Heel het boek werd gezet in de 10 punts Libra van de Roos - die zeer omstreden letter - en door Hélène van Coppenolle verlucht met decoratieve motieven in twee kleuren: een breede fries onderaan op de bladzijde en een smalle rechtopstaande strook tusschen den Latijnschen en den Nederlandschen tekst in; hetzelfde motief wordt telkens op elk blad herhaald. Deze zuiver decoratieve versiering past uitstekend bij den Middeleeuwschen tekst, maar het lijkt eigenaardig dat Mej. Van Coppenolle als voornaamste motief - naast gestyleerde bladranken en bloemen - vogels heeft verwerkt, waar het toch voor de hand lag, dunkt ons, daartoe een ossenhuid of rundskop (misschien met een paard en een zwijn) te kiezen.

Dit boek bewijst dat de Libra buitengewoon geschikt is voor vers-teksten en titels. Is het omdat zij aan de unciale herinnert, dat zij zoo goed dezen Latijnschen tekst tot zijn recht laat komen? Zelf stijlvol en streng, zonder

(7) Over de Middeleeuwsche prosodie cf. het voortreffelijke boek van KARL STRECKER: *Introduction à l'étude du latin médiéval,* uit het Duitsch vertaald door Paul van de Woestyne (Gent, 1933) p. 43 sqq.

stroef te zijn, harmonieert zij volkomen met de gestyleerde verluchting. Maar voor een doorloopenden prozatekst deugt de Roos' letter klaarblijkelijk niet: in het ‘woord vooraf’ en de ‘critische nota's’ werkt zij storend, omdat zij de vlotte lectuur belemmert en het oog vermoeit. Het boek is zuiver gedrukt, maar als een ernstige fout - die men had kunnen vermijden - dient beschouwd dat herhaaldelijk (b.v. str. 7, 21, 22, 23, 24, 70, 79, 86, etc.) de druk tot in de verluchting doorloopt wanneer een regel toevallig wat lang is.

* * *

Tot een geheel ander genre behoort het *De Laude Flandriae* van Petrus Pictor. Over dezen Pieter de Schilder weet men zeer weinig: bekend is slechts dat zijn vader Jan heette, en dat hij kanunnik werd te Saint-Omer. Een aantal van zijn gedichten bleef bewaard: geschriften van religieuzen, historischen, verhalenden en satirischen aard. Pictor leefde op de grens van de XI^{de} en de XII^{de} eeuw. Het ‘De Laude Flandriae’ werd geschreven in 1103, en in 1110 aangevuld met de verzen 9-10 en 13-14. Het gedicht weerspiegelt de zelfbewuste fierheid over Vlaanderen's grootheid onder Robrecht den Fries en diens zoon Robrecht II van Jerusalem.

In tegenstelling tot het ‘Versus de Unibove’ is de versbouw van dit loflied niet rhythmisch, maar metrisch (zooals in de antieke prosodie). Maar týpisch Middeleeuwsch is het rijm. ‘Het (gedicht) is gesteld in Latijnsche, toch weinig klassieke, hexameters, met al de moeilijkheden reeds van dezen versvorm. Maar die waren den dichter nog niet genoeg. De vier en twintig eerste verzen zijn paarsgewijs verbonden tot een soort van strophe, met rijmen aan de snede te midden van het vers, en aan het einde van het vers. Elke strophe begint met de aanroeping Flandria. De twintig laatste verzen zijn verbonden tot strophen van vier verzen, met eveneens, nu viermaal herhaalde rijmen aan de snede en aan het einde van ieder vers; in de laatste twee strophen is het rijmwoord aan de snede hetzelfde. Ook hier begint elke strophe met dezelfde aanroeping Flandria! Het zijn geen leoninische verzen, waarin de snede rijmt met het eind van elk vers; maar verzen waarin de sneden onder elkander rijmen en eveneens de slotlettergrepen der verzen’. En Pater van Mierlo voegt er aan toe: ‘Virtuositeit ten koste van de duidelijkheid, maar ook ten koste van de uitdrukking zelf, die ter wille van het rijm wel eens zwak is en onbeholpen aandoet’.

A. Boutemy[(8)] velt een al even ongunstig oordeel: ‘vivant à l'âge d'or de l'hexamètre rimé, il a porté jusqu'aux limites de la virtuosité les raffinements d'écriture, parfois, hélas, aux dépens de la clarté. Dans leur engouement pour le formalisme, les contemporains du chanoine de Saint-Omer devaient être émerveillés de ses tours de force, mais nous ne voyons plus en lui qu'un étonnant versificateur’. Al zullen wij niet beweren dat Pictor een onzer grootste dichters is, toch lijkt ons dat afkeurend oordeel overdreven. Hebben de volgende verzen geen ‘allure’, zijn fierheid en trots en liefde voor het eigen land hier niet in suggestieve en pakkende taal verwoord?

(8) *Recueil de textes historiques,* p. 53.

Flandria dum recolo tua celsa tuumque decorem,
Saepe redire volo reditusque reducit amorem;
Sed resilire polo tendis, dum cerno laborem,
Malo manere solo, quam mortis ferre timorem.

Flandria, dante Deo, superes rem quamque nocivam!
Dante, juvante Deo, tandem tuus incola vivam!
Dante, favente Deo, patriam repetam genitivam,
Dante, serente Deo, rerum quarumque dativam!

Onbeholpen is deze stijl zeker niet! Integendeel, wat opvalt is het kunstige van de uitdrukking, waarbij ondanks de opeenhooping van rhetorische stijlfiguren (alliteraties; effectvolle herhaling van hetzelfde of verwante woord: redire-reditus-reducit, Dante-Deo; het spel van subtiele variaties: dante-juvante-favente-serente, etc.), elk woord beeldend en juist is gekozen. Het is trouwens opvallend hoeveel schooner het tweede deel is van het gedicht, waarin Pictor zijn liefde voor zijn geboortegrond vertolkt, in vergelijking met het eerste waarin hij - blijkbaar om den broode - den vorst en zijn familie verheerlijkt.

Onbeholpen is Pictor niet, duister soms wel. Wij hebben met opzet bovenstaande verzen aangehaald, omdat zij een probleem stellen, dat Pater Van Mierlo, naar het ons voorkomt, niet heelemaal heeft opgelost. Het is duidelijk dat Pictor, toen hij zijn Laus schreef, in het buitenland verbleef. Pater van Mierlo nu interpreteert de verzen 33-34 aldus: ‘Vlaanderen, als ik aan U denk, als heimwee naar u mij aangrijpt, dan keer ik telkens opnieuw (van mijn zwerftochten) naar u terug’. Dat is klaarblijkelijk verkeerd. Pictor bedoeld veeleer: ‘Terwijl ik voor mijn geest oproep Uw grootheid en Uw luister [zooals thans, door het neerschrijven van de voorgaande verzen], bekruipt mij dikwijls de lust om terug te keeren en die terugkeer [in gedachten] wakkert mijn liefde weer aan’. Evenwel, Pictor keert niet terug, en de reden daarvan zet hij uiteen in de duistere verzen 35-36; wij vertalen: ‘maar gij tracht te springen ten hemel terwijl ik kijk naar uw inspanning: ik verkies op den grond te blijven, eerder dan levensgevaar te loopen’. De verklaring van Pater van Mierlo bevredigt ons niet (p. 24): ‘De verzen, schrijft hij, behelzen een zelfverwijt: hij kan zich aan den geregelden arbeid in het Vaderland niet gewennen, en dan trekt hij weer op zwerftocht: hij kan zulk een hoog leven niet aan, hij blijft op den grond; hij verkiest het gemakkelijke, aangename zwerversleven’. Maar daarmee blijft het ‘mortis ferre timorem’ een raadsel. Het schijnt ons veeleer toe dat Pictor als een soort (vrijwillig?) banneling in het buitenland leefde, omdat hem in eigen land een groot gevaar bedreigde. Blijkbaar gaat het om personen die hem naar het leven stonden, en wier vernietiging of verwijdering zijn terugkeer naar het vaderland zouden mogelijk maken (cf. verzen 37-38).

Pater van Mierlo heeft van dit loflied op Vlaanderen een metrische en - zooals het origineel - tweemaal rijmende vertaling bezorgd. Moeilijke

taak, - moeilijker nog dan deze van Pictor zelf, die ten minste vrij was in het uitwerken van de gedachten! De vertaler heeft zich over het algemeen goed van zijn ondankbare taak gekweten, al was het onvermijdelijk dat hier en daar het vers wat mank zou loopen:

Uw voorspoed maakt u va- derland der vaderlanden,
Beheerd door deugd en a- del van uw burgerstanden.

Vruchtbaarder lijkt ons het principe dat Prof. van de Woestijne voor zijn vertaling van Unibos volgde: ‘de vertaler heeft zich echter niet de taak opgelegd voor elke strophe twee paar rijmwoorden te zoeken; wel heeft hij ze niet vermeden waar zij zich als het ware vanzelf aanboden’. Het is de noodzakelijkheid een rijmwoord te vinden, die Pater van Mierlo heeft belet in zijn vertaling een weerklank te geven van de edele schoonheid der laatste strophe van het gedicht:

Flandria, mitto vale, pia Flandria, terra piorum!
Mitto, remitto vale, bona Flandria, terra bonorum!
Rursus mando vale, proba Flandria, terra proborum!
Mando, remando vale, mea Flandria, terra meorum!

* * *

Magister Nivardus' *Isengrimus* is een monument van de Latijnsche letterkunde der Middeleeuwen. Het is het oudste bekende waarachtige dierenepos, niet slechts in de Nederlanden, maar in West-Europa, en het komt chronologisch vóór de verschillende wijd-vermaarde Reinaert-cyclussen in de volkstaal. De bewaarde ‘branches’ van den ‘Roman de Renart’ ‘dagteekenen van ongeveer 1230, en de meest archaïsche gedeelten gaan waarschijnlijk terug tot 1170’[9]; Heinrich der Glîchezâre, ‘een onbekende speelman uit den Elzas’, dichtte zijn ‘Reinhart Fuchs’ in 1182[10], Willem die Madocke makede zijn ‘Van den Vos Reinaerde’ omstreeks 1250[11]. Isengrimus daartegen - of beter Ysengrimus[12] - werd geschreven, zooals Pater van Mierlo in de hier besproken studie heeft uitgemaakt, tusschen 1146 en 1148/9[13].

Om dit dierenepos - een gedicht van méér dan 6000 verzen - te situeeren, mogen hier bondig de voornaamste der bewaarde dierenverhalen uit de vroege Middeleeuwen opgesomd worden. Wij doen het aan de hand van de uitstekende uiteenzetting door Prof. Dr. P. De Keyser gegeven in

(9) P. DE KEYSER: *De Avonturen van Ysengrijn en Reinaert* (Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel, ‘De Seizoenen’ n^rs 25-25bis, 1942), p. 36.
(10) DE KEYSER, p. 162.
(11) DE KEYSER, p. 11.
(12) DE KEYSER, p. 49.
(13) p. 113-118; tot nog toe dateerde men: 1149-1153.

zijn 'De Avonturen van Ysengrijn en Reinaert'[14], waarin ook uitvoerig over Nivardus' poëzie wordt gehandeld.

1) De *Indische dierfabels* (vooral het *Pançatantra*) kwamen door Perzische, Arabische en Hebreeuwsche bemiddeling naar Europa. Latijnsche vertalingen daarvan (die later op hun beurt aanleiding gaven tot bewerkingen in de volkstaal) komen voor in *Johannes a Capua*: Directorium humanae vitae (1270), en *Petrus Alphonsi* (een Spaansche Jood, † 1112): Disciplina clericalis (23ste exemplum).
2) *De Latijnsche fabels* van Phaedrus (Ie e. na J.C.) en Avianus (IVe-Ve e. na J.C.) 'overgezet in proza, werden in de Middeleeuwen aan een zekeren *Romulus* toegeschreven en onder dien naam ontelbare malen vermenigvuldigd'. Navolgingen in de volkstaal zijn: Marie de France (XIIe e.): Yzopet (naar een Engelsch voorbeeld van den Romulus); Calfstaf en Noydekin (XIIe e.): een Middelnederlandsch Esopet, door Maerlant vermeld, en de bewaarde, kortere Esopet.
3) *Germaansche diersprookjes en dierfabels* (van 'fabel' spreekt men als er een moraal bij te pas komt) werden incidenteel opgenomen in sommige Merovingische kronieken: het verhaal van koning Theobald in *Gregorius van Tours* (538-594), Historia Francorum; een rustica fabula in de Kroniek van pseudo-*Fredegarius* (VIIe-VIIIe eeuw); andere diersprookjes in de spreukgedichten van *Egbertus van Luik:* Fecunda ratis (= vruchtbaarheid van den geest) (c. 1023).
4) Rechtstreeksche voorloopers van het dierenepos zijn *zelfstandige litteraire bewerkingen van thema's uit de dierensage.* In de IXe eeuw *Paulus Diaconus* (een Langobardiër): Leo aegrotans (de Zieke Leeuw), gedicht van 68 disticha, en *Alcuinus* (een Angelsakser): Versus de Gallo (gedicht van den Haan), 31 hexameters. In de Xe eeuw, c. 940, dichtte een onbekend monnik van Duitsche afkomst en verblijvend in het klooster van Saint-Aper te Toul (Lotharingen), zijn *Ecbasis captivi* (de Vlucht van den Gevangene), het eerste uitgebreide dierenverhaal, - 1175 hexameters. Anonieme kloosterliteratuur, zooals de Ecbasis, zijn verder, in de XIe eeuw: *Alveradae asina* (de Ezelin van Alverada), een gedicht stammend uit Thüringen; *Sacerdos et Lupus* (Priester en Wolf), waarschijnlijk het werk van een Franschman; *Gallus et Vulpes* (Haan en Vos) en *De Lupo, pastore et monacho* (van den Wolf, den Priester en den Monnik), geschreven omstreeks 1100 in de Loire-streek.

Daaraan dient toegevoegd een gedicht dat tusschen 848 en 858 door een Ier werd geschreven te Luik, en derhalve een belangrijke plaats inneemt in de literatuurgeschiedenis van de Nederlanden: 'De quodam verbece a cane discerpto' (van een hamel die door een hond verscheurd werd) van *Sedulius Scottus*: het is niet een letterkundige bewerking van een volkssprookje, maar het geromanceerde en satirische verhaal van een door den auteur beleefd avontuurtje. Dit heroï-comisch gedicht van 140 verzen - hooggestemde disticha vol 'klassieke reminiscenties en mythologische zin-

(14) p. 13 sqq.

spelingen' - werd door Pater van Mierlo uitvoerig besproken en metrisch vertaald[15].

De bekroning van heel deze Latijnsche dierenpoëzie is - in de XIIe eeuw - Magister Nivardus' epos.

In zijn studie over den Ysengrimus heeft Pater van Mierlo op overtuigende wijze aangetoond (wat tot nog toe door de meeste geleerden slechts voor waarschijnlijk werd gehouden), dat de door Nivardus vertelde avonturen van den wolf zich afspelen in de onmiddellijke buurt van Gent, de stad van de H. Pharaildis en den H. Bavo, aan den voet der St. Pietersabdij op den Blandinusberg, waar Ysengrimus monnik wordt. Door Leonard Willems[16] werd reeds de bewering van E. Voigt weerlegd, dat Nivardus een Duitscher zou zijn. Het besluit van Pater van Mierlo's onderzoek over de nationaliteit van Nivardus luidt (p. 34): 'Het eenige wat blijft is: dat de handeling van zijn epos in het Gentsche speelt, en dat hij zelf dan ook wel in het Gentsche heeft geleefd. Of hij daar ook geboren werd weten we niet. We hebben echter geen reden, om hem buiten Vlaanderen te laten geboren zijn'[17] Leonard Willems had - na eerst Nivardus, blijkbaar ten onrechte, beschouwd te hebben als een Fransch-Vlaming - de stelling verdedigd dat hij een verfranschte Vlaming, een 'Flamand gallicant' was, 'un Flamand du Nord, qui, comme tant de ses compatriotes, a reçu une éducation toute française. La supériorité de la civilisation française au XIIe siècle est du reste incontestable. Et il n'est point étonnant qu'un homme qui paraît fort au courant du mouvement littéraire de son temps (Nivardus cite les romans du cycle d'Arthur, il connaît le Mahomet d'Hildebert du Mans, etc.) ait dédaigné sa langue maternelle qui, vers 1150, n'avait encore rien produit'[18]. Pater van Mierlo (p. 42 sq.) wil het bestaan van Fransche sympathieën bij Nivardus ontkennen, maar zijn uiteenzetting lijkt ons niet heelemaal overtuigend.

Het handschrift van een verzameling spreuken getrokken uit den Ysengrimus en ontdekt door Grimm, leert ons dat Nivardus 'Magister' was. Dat is, op de keper beschouwd, het eenige wat wij van den dichter weten. Veel verder komt Pater van Mierlo ook niet: hij slaagt er alleen in de veronderstelling waarschijnlijk te maken dat Nivardus tot de seculiere geestelijkheid behoorde; ook is het niet onmogelijk - al is er geen enkel bewijs

(15) *Het oudste dierengedicht in de Letterkunde der Nederlanden, De quodam Verbere a Cane discerpto. Van een hamel die door een hond verscheurd werd.* (Versl. & Meded. Kon. Vl. Acad. Taal- en Letterk. (1943) p. 13-31).

(16) *Biogr. Nation.,* 15 col. 756.

(17) Dat is inderdaad het eenige wat men redelijkerwijze mag bevestigen. De slotzin van het hoofdstuk, dien Pater Van Mierlo op bovenstaande conclusie laat volgen, lijkt ons echter niet verantwoord en gevaarlijk, omdat hij aanleiding tot misverstand geven kan: 'Zoo hebben wij het onwraakbaar bewijs voor den Vlaamschen, bepaaldelijk den Gentschen oorsprong van ons epos en voor de Gentsche nationaliteit van onzen dichter gebracht'. Cf. p. 23: 'de handeling van ons gedicht speelt niet alleen op Germaansch gebied, ze speelt in het Gentsche; daarom moet onze dichter een Gentenaar zijn'.

(18) WILLEMS, *l.c.*

voor te vinden - dat hij scholaster van St. Pharaildis te Gent, d.i. een soort schoolopziener, zou zijn geweest (p. 35-41).

De geestelijke achtergrond van Ysenrimus' avonturen wordt gekenmerkt door een verbitterd pessimisme. De 'Ysengrimus' - zegt Prof. De Keyser[19], is authentieke kloosterpoëzie, maar van de soort der 'Malcontenten', der vinnige, verbitterde, heftig-verontwaardigde geestelijken, die het goed meenen met het Geloof en met de Kerk, maar overal de macht der domheid, der heerschzucht, der afgunst en begeerlijkheid in de Kerk en in de wereld zien regeeren en hoogtij vieren. Deze 'Malcontenten' zijn niet te verwarren met ketters. Zij zijn eerder principiënruiters, orthodoxe geloofsijveraars'. Pater van Mierlo (p. 43-51) heeft de geestesgesteldheid van Nivardus uitvoerig ontleed. 'Geen luimige, goedgehumeurde, schalke satire; maar in al haar geestige, bittere ironie, fel sarcastisch'. Monniken, wereldlijke geestelijkheid, bisschoppen, paus worden fel over den hekel gehaald: hun roofzucht, simonie, onderdrukking van de armen, geld en praalzucht, ook wel hun vraatzucht en gulzigheid worden aangeklaagd. Hun verdorven ziel erkent nog slechts één schande: 'Nil nisi divitias non habuisse pudet'. En Pater van Mierlo onderzoekt dan 's dichters verhouding tot Paus Eugenius III, Anselmus, bisschop van Doornik, de abten Walter van Egmond en Balduinus van Liesborn, Sigerus van St. Pieters, den H. Bernardus; hij trekt een parallel met 'de sterke godsdienstige strooming (door rondzwervende predikers) onder het licht dweperige volk gevoed, die (in de XI^{de} en XII^{de} eeuw) over West-Europa en ook over onze landen ging, met haar idealen van apostolische armoede of van zuiverheid, waaruit dan de ontwikkeling van de Cisterciënsers en later van de begijnen en begarden, of elders van de bedelorden, de Franciskanen en Dominikanen, is ontstaan'; hij verwijst naar de zwaarmoedig pessimistische wereldbeschouwing van den Calabrischen abt Joachim van Fiore (Joachimisme) en besluit: 'Zoo zou (Nivardus') epos niets anders zijn dan het bittere sarcasme van een ontgoochelden, zwaarmoedigen dweper, die om zich heen niets meer ontwaart van de deugden der apostolische tijden, die niets dan zonde en verderf nog ziet in de maatschappij en die nog slechts den ondergang der wereld verwacht. Zijn ironie, zijn sarcasme ware de uitvlucht uit die pessimistische levensstemming'.

Het derde hoofdstuk (p. 59-93) is gewijd aan de litteraire beteekenis van den Ysengrimus. In tegenstelling met de oudere dierenverhalen, hebben wij hier te doen niet met losse avonturen, zelfs niet meer met een 'kettingverhaal', waarin verschillende van elkaar onafhankelijke episodes achtereenvolgens worden verteld, maar wel met een werkelijk epos, 'tot een gesloten eenheid verbonden, naar een wel overlegd plan'. De verschillende lotgevallen van den Wolf worden logisch met elkaar in verband gebracht. De voornaamste karakteristieken van Nivardus' kunstwerk zijn, volgens Pater van Mierlo: het 'subjectivisme, niet van hem die voortdurend zijn verhaal onderbreekt om zelf aan het woord te komen en zijn meening er bij te kennen te geven; maar subjectivisme van hem, die zijn verhaal, zijn personages, met hun han-

(19) p. 44 sq.

delingen en gesprekken, kneedt naar de eischen van zijn opzet, in de verschillende weerspiegelingen van zijn geest en gemoed, en die zich toch overal schuil houdt, om ons niet te storen door het opdringen van zijn eigen persoonlijkheid'. Verder, het aankondigen, bij den aanvang, van den afloop van een avontuur, zóó dat de aandacht van den lezer, wiens nieuwsgierigheid bij voorbaat werd bevredigd, niet afgeleid wordt, maar volledig gespitst blijft op de qualiteiten van het verhaal zelf, op de 'ars'. In de grappige zielsontledingen toont Nivardus zich een fijn psycholoog: hij schept 'een galerij van epische dierenfiguren, waarvan enkele met sterk geteekend en volgehouden karakter'. Het eigenlijke verhaal van gebeurtenissen is bij Nivardus uiterst bondig, terwijl daarentegen uitvoerig en met onuitputtelijke geestigheid beschreven worden de zeer caricaturaal-vermakelijke toestanden, zoo dat het epos zich voordoet als een bonte rij van plastisch-comische tafereelen, uitgebeeld in sappige en rake, schilderachtige bewoordingen. Tot het bereiken van het gewenschte humoristische of satirische effect dienen vooral de menigvuldige gesprekken, de uitvoerige monologen, de caricaturale of groteske overdrijving van sommige details of stijlprocédé's, zooals opeenhooping van verwante woorden en opsommingen, het ontwikkelen van begrippen door het absurde, barokke beeldspraak en omschrijving, dubbelzinnigheid, sophistische drogredenen, het gebruik van hoofsche uitdrukkingen. Frissche, volksche uitdrukkingen, spreekwoorden en folkloristische motieven verleenen bovendien een bijzondere bekoring aan het gedicht.

Nivardus mag, onder de Latijnsche dichters der Middeleeuwen, beschouwd worden als een groot stýlist: hij is 'doorkneed in de procédés, de taal, den geest der Latijnsche klassieken'. Maar hij is geen epigone, wel een waarachtig kunstenaar, die put uit eigen rijke persoonlijkheid en dicht volgens eigen artistiek inzicht. 'Hij herhaalt zich zelden of nooit, schrijft zichzelven nooit af, zooals hij de schrijvers, zijn voorbeelden, nooit plundert'. Evenals alle groote Middeleeuwsche Latijnsche dichters heeft hij een merkwaardig gevoel voor de 'subtiele muziek der taal... De alliteratie in 't bijzonder zit den dichter in 't bloed: niet de plompe, de gezochte, de opdringerige; maar de gansch natuurlijke, de onvermijdelijke, waardoor de gedachte, het beeld, zich als van zelf uitdrukt en in den geest prent'. Ook aan de bekoring van het rijm kan hij af en toe niet weerstaan. Pater van Mierlo ziet in Nivardus 'een der meest klassieke schrijvers van zijn tijd en van de vroege Middeleeuwen', en daarmee sluit hij aan bij het oordeel van Leonard Willems: 'au point de vue de l'originalité et de la verve, Nivardus est incontestablement le premier poète latin du XIIe siècle'[(20)].

Het zou ons te ver leiden het vierde hoofdstuk: 'De plaats van Isengrimus in de ontwikkeling van het dierenepos' (p. 94-112), te ontleden. Het moge volstaan te vermelden dat Nivardus, - afgezien van de 12de en laatste episode (Isengrimus' dood), die door hem zelf 'werd uitgedacht in navolging van een Latijnsch werk over den dood van Mohammed' -, zijn stof heeft gevonden in reeds bestaande verhalen; de onmiddellijke overlevering, waaruit

(20) *Biogr. Nation.,* 15 col. 759.

Nivardus putte, zou een Fransche, de meer verwijderde een Frankische zijn geweest. Volgens Pater van Mierlo hadden de Franken het dierenverhaal reeds litterair behandeld ‘vóór de Fransche trouvères het in de XII^{de} eeuw overnamen en Nivardus zijn Isengrimus dichtte’, - en zij zouden dat gedaan hebben niet in het Latijn - want dan, veronderstelt Pater van Mierlo, zou er wel iets van overgebleven zijn -, maar in de volkstaal. De auteur raakt hier een zeer belangrijk en tevens zeer ingewikkeld probleem aan: de Frankische letterkunde. Over de juistheid van zijn stelling zullen de specialisten oordeelen, maar voor een leek lijkt zijn argumentatie niet altijd overtuigend; zoo b.v. waar hij een doorslaggevend bewijs voor het litteraire karakter van die Frankische dierverhalen ziet in het feit dat in die verhalen de dieren reeds met een eigennaam worden aangeduid. Waarom zou dit ook niet het geval kunnen zijn in de sprookjes van het volk? Twee regels verder zegt Pater Van Mierlo overigens zelf: ‘Trouwens welk verschil is er tusschen een volksvertelsel en een literair verhaal? Vooral in een tijd toen de literatuur nog zoo goed als ongeschreven was en mondeling uit het geheugen werd voorgedragen?’. De vraag dient gesteld of, zoolang er geen overblijfsels van die letterkunde worden gevonden of het bestaan er van uitdrukkelijk wordt bevestigd door een historischen tekst, dergelijke hypothesen en vooral daarop gebouwde theorieën niet onvruchtbaar en gevaarlijk zijn, daar zij het verder onderzoek op een dwaalspoor kunnen leiden.

De ‘Ysengrimus’ zelf heeft zoo goed als geen invloed uitgeoefend op de literatuur in de volkstaal (p. 96, 110): ‘Nooit is er, naar het voorbeeld van Nivardus, een uitvoerig, samenhangend, epos in het Fransch ontstaan. Nooit werden zelfs eenige van Nivardus' avonturen tot een episch samenhangend geheel vereenigd. Nooit ook werd Isengrimus als geheel zelfs vertaald of naverteld... Nivardus zelf is in zijn geboorteland onbekend gebleven’.

Onbekend, tot Jacob Grimm een handschrift van het gedicht ontdekte te Parijs, in 1814. Een voortreffelijke uitgave er van bracht E. Voigt in 1884, Leonard Willems wijdde aan het epos een grondig onderzoek in 1895. Thans verscheen de samenvattende studie van Pater van Mierlo, die tevens een metrische en berijmde vertaling van den ‘Ysengrimus’ aankondigt. Wij zien deze met de meeste belangstelling te gemoet.

H.F. BOUCHERY

Bibliografische kroniek

De met een asterisque onderscheiden werken kunnen in het Museum Plantin-Moretus geraadpleegd worden; die met twee asterisquen in de Stadsbibliotheek te Antwerpen.

Uitvinding en eerste tijdperk der boekdrukkunst

BIRKENFELD (G.). Johann Gutenberg, Sein Leben und seine Erfindung. München, Oldenburg, 1939, 8°, 56 blz.

BJÖRKBOM (C.). Johann Gutenberg. Till 500 arsminnet av uppfinningen av boktryckarkonsten. Stockholm, Skolan för bokhantverk, 1940, 8°, 91 blz.

** BURGER (D.). Op zoek naar de waarheid. Problemen van het menschelijk denken. Zutphen, W.J. Thieme & Cie. Z.J. [1942]. IV + 274 blz. in-8°, pltn. Bevat een hoofdstuk (96-112, met 2 pltn) over de uitvinding der boekdrukkunst.

BUTLER (P.). The orgin of printing in Europe. Chicago, University of Chicago Press, 1940, 8°, 169 blz.

Erfindung (Die) Gutenbergs. Ausstellung im Gewerbemuseum Basel, veranst. vom Gewerbemuseum und der Universitätsbibliothek vom 15. Dez. 1940 bis zum 23. Febr. 1941. (2. Aufl.). (Basel), [1941], 8°, 81 blz.

Erinnerungsgabe der Stadt der Reichsparteitage Nürnberg zum Gutenberg-Jahr 1940. (Hrsg. von Oberbürgermeister Willy LIEBEL.) Nürnberg, Schrag, 1940, 4°, 31 blz.

Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 72-73.

FERRIGNI (M.). Gutenberg nel V. centenario della invenzione della stampa, 1440-1940. Milano, Hoepli, 1940, 8° X + 198 blz.

HAUPT (G.). Gutenberg und die Kirche. Berlin-Steglitz, Eckart-Verlag, 1940, 8°, 23 blz.

HEITZ (P.). Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts in Krakau. Strassburg, Heitz, 1942, f°, 6 + XV blz. 6 pll. (Einblattdrucke des 15. Jahrhunderts, 100).

Mc MURTRIE (D.C.). Some facts concerning the invention of printing. Chicago, University of Chicago Press, 1939, 8°, 42 blz.

Mc MURTRIE (D.C). Gutenberg documents. New-York, 1941, 8°, 239 blz.

** ROSENFELD (Hans-Friedrich). Een vergessenes Zeitgenössisches Gutenberg-Zeugnis. *Zentralbl. für Bibliothekswesen,* LIX (1942), 135-140.

* RUPPEL (A.). Johannes Gütenberg und sein Werk. Mainz, [1942], 8°, 31 p. (Kleiner Druck der Gutenberg-Gesellschaft, 39).

** SCHMIDT (Friedrich-Adolf). Ein Rückblick auf das Gutenberg-Jahr 1940. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 412-441.

Strassburg und Frankfurt in den Anfängen der Buchdruckerkunst. Beiträge zur Fünfhundertjahrfeier ihrer Erfindung von P. WENTZCKE und G. MORI. Frankfurt a/M., Diesterweg, 1940, 8°, VI + 56 p.
Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 73-74.

Studi e ricerche sulla storia della stampa del quattrocento. Omaggio dell' Italia a Giovanni Gutenberg nel V centenario della sua scoperta. A cara del Ministero della educazione nazionale e della Associazione italiana per le bibliotheche. Milano, Hoepli, 1942, 4°, 62 pll., XV - 373 blz.

VINDEL (F.). De la caligrafia a la imprenta: 1440-1480. Homenaje a Gutenberg en su V centenario. Madrid, Tip. Gongora, 1939, 4°, 23 facsim., 31 blz.

** ZEDLER (Gottfried). Die Gutenbergische Drucktechnik. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942) 209-222.

** ZEDLER (Gottfried). Das Mainzer Catholicon von 1460. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 461-478.

Wiegedrukken

** EICHLER (Ferdinand). Auf Wegen der Makulaturforschung. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 478-484.

FIORILLO (R.). Incunabuli delle biblioteche di Puglia con la indicazione di alcune artistische rilegature. Napoli, 1942, 8°, 135 blz., 20 pl.

** SCHRAUWERS (Franz). De incunabeltijd. I-II. * *De Gulden Passer* XX (1942), 177-207; XXI (1943), 1-28, pltn.

** ZOEPFL (Fr.). Zur Entstehungsgeschichte der Wiegendrucke Hain 11259 und 11925. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 504-507.

Geschiedenis van de boekdrukkunst

Algemeen.

** BILLOUX (René). Encyclopédie chronologique des arts graphiques. Faits
* primordiaux dans les arts graphiques. Célébrités françaises et étrangères.

Les livres en France, de 1470 à 1790. Les journaux en France, de 1631 à 1850. Les livres et les journaux à l'étranger, de 1440 à 1939. Paris, Edité par l'Auteur 1943. In-fol°, 306 blz., fig.

DAHL (Svend). Geschichte des Buches. (Autorisierte Uebersetzung aus dem Dänischen von Lina JOHNSSON). 2. Aufl. Leipzig, Hiersemann, 1941, 8°, 74 pl., XII - 253 blz.

DAHL (Sv.) & DESSING (Th.). Bogtrykkerkunsten. Gutenbergs Opfindelse og dens Udbredelse i Europa. Kobenhaven, 1940, 8°, 61 blz.

Geschichte der Buchdruckerkunst. Bd II: Die Entwicklung der Buchdruckerkunst vom Jahre 1500 bis zur Gegenwart. Von H. BARGE. Unter Mitarbeit von F. SCHILLMANN, O. CLEMEN, J. DOSTAL, C.I. KARADJA, N.K. KISSELEFF und D. KRANDZALOV. Berlin, Demeter-Verlag, (1941), f°, 610 blz.

* Gutenberg-Jahrbuch 1941. Begründet und herausgegeben von A. RUPPEL. Verlag der Gutenberg-Gesellschaft in Mainz. Druck der Albert Eggebrecht-Presse, Mainz, in der Marathon-Týpe von Gebr. Klingspor. 1942, 4°, 327 blz. met pltn.

Cf.: *De Gulden Passer* XX (1942), 169-170, door Am. Dermul; *Het Boek* XXVI (1941-42), 369-370, door M.E. Kronenberg.

JENSEN (S.A.). Fra Papyrusrulle til Bibliotek. Böger og Biblioteker för og nu. Kolding. 1942. 8°, 62 blz. *(Dansk Börneblads Smaaskrifter,* 46).

* LANGE (Wilhelm H.). Das Buch im Wandel der Zeiten. 2. Aufl. Hamburg, Hanseatische Verlag-Anstalt, (1942), 8°, 253 p.

Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 515-517.

LICHTENBERG (C.C.). Die Bibliogenie oder die Entstehung der Bücherwelt. Eingeleitet und bearbeitet von E. VOLKMANN. Weimar, Gesellschaft der Bibliophilen, 1942, 8°, 107 blz.

** REMY (F.). De boekencensuur. Historisch overzicht. *De Gulden Passer* * XX (1942), 1-21.

** RODENBERG (Julius). Die Druckkunst als Spiegel der Kultur in * fünf Jahrhunderten. Berlin, Preuss. Verlags- und Druckerei Gmbh., 1942, 8°, 568 blz.

Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LX (1943), 183-185.

Amerika.

GRAINO (A.). La imprenta y el libro en Ultramar durante la tutela española. *Archivo Ibero-Americano* I (1941), 449-454.

Belgie.

BARBERI (F.). Paolo Manuzio e Cristoforo Plantin. *Accademie e biblioteche d'Italia* XVI (1941-42), Heft 2 (Dec. 1941).

** BECKEY (Kurt). Der niederländische Buchdrucker Johannes Hoochstraten * zu Antwerpen, alias 'Adam Anonymus te Bazel', alias 'Hans Luft te Marburg', in einer dritten, bisher unbekannten Maske als 'Steffen Rodt te Marborch in Hessen' (1530). *Het Boek* XXVI (1941-42), 27-38, 3pl.

Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 181-182.

** BOUCHERY (Herman F.). De 'Roode Leeuw' der Verdussen's. *De * Gulden Passer* XX (1942), 297.

** BOUCHERY (Herman F.). Plantiniana. I-III *De Gulden Passer* XX * (1942), 196-297.

** DERMUL (Am.). Aanvullingen en verbeteringen op de 'Bibliographie * betreffende de Antwerpsche drukkers'. *De Gulden Passer* XXI (1943), 119-149.

** GESSLER (Jan-Fr.). Over het uithangteeken van 'n Antwerpschen drukker. * *De Gulden Passer* XX (1942), 279-281.

** H.F.V. Hoe werd Silvius koninklijk drukker? *Het Boek* XXVI (1941-42), * 222.

** KEYSER (Paul de). Het uithangteeken van den Antwerpschen drukker * Jan van Doesborgh: 'In den aren van die vier Evangelisten'. *De Gulden Passer* XXI (1943), 203-205.

** KEYSER (Paul de). De uitgaven van den Dienst voor Propaganda en * Toerisme van de stad Antwerpen. *De Gulden Passer* XX (1942), 153-160; XXI (1943), 209-210.

** KRONENBERG (M.E.). Onbekend Nederlandsch gedicht op de uitdaging * van Frans I aan Karel V in MDXXVIII. (Antwerpen, Jacob van Liesvelt). *Het Boek* XXVI (1941-42), 231-239, 1 afb.

** KRONENBERG (M.E.) Weinig bekende druk van Noel van Berlaimont's * Vocabulare (Antwerpen, Wouter Morbir, c. 1553). *Het Boek* XXVI (1941-42), 247-251, 1 plt.

** LE CLERCQ (Léopold). De Gentsche en Brusselsche boekdrukker Petrus-Franciscus * de Goesin-Verhaeghe (1753-1831). *De Gulden Passer* XXI (1943), 103-112.

** SCHAUWERS (Franz). Druk en uitgave te Brussel in de XVI^{de} eeuw. * *De Gulden Passer* XX (1942), 293-295.
** STALPAERT (Hervé). De oudste Brugsche almanak. *De Guden Passer* * XXI (1943), 79-87.

Denemarken

DANCKE (P.) Holbergs komedier og boktrykkeren Phönixberg. Oslo, 1942. 30 blz.
WRESCHNER (J.). Kobenhavns Bogtrykkerforening gennem 40 Aar. Med Blade af Provinsens Samarbedje med de kobenhavnske Bogtrýkkere fra 1875-1903. Kobenhavn, Gad, 1943, 8°, 272 blz.

Duitschland

** CLEMEN (Otto). Drei von Hans Kohl in Regensburg gedruckte Epithalamien. *Zeutralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 484-489.
** GRAEBSCH (J.) Geschichte des deutschen Jugendbuches. Leipzig, Harrassowitz, 1942, 8°, XII + 274 blz. (Beiträge zur Volksbüchereikunde, 3).
HASSE (M.). Beiträge zur Geschichte der Magdenburger Buchdruckerkunst im XVI., XVII., und XVIII. Jht. nach d. hinterlass. Hs. bearb. und hrsg. von A. Reichsritter v. VINCENTI. Magdeburg, Faber, 1940, 8°, 6 pl. XII - 164 blz.
LOEWE (B.) Die Ausbreitung der griechischen Typographie in Deutschland bis zum Ende des Dreissigjährigen Krieges. *Gutenberg-Jahrbuch* 1940, 297-316.
** MASCHEK (Franz). Johann Petri, der erste Buchdrucker in Wien. (*Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 38-45.
** MEINER (Annemarie). Reclam. Eine Geschichte der Universabibliothek zu ihrem 75 jährigen Bestehen. Leipzig, Philipp Reclam Jun. [1942]. kl. 8°, 319 blz., pltn.
Cf.: *Zentralbl. f. Bibliotheksw.* LX (1943), 185-187.
** PORT (Wilhelm). Johann MAYER, ein reformierter Drucker des 16. Jahrhunderts. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 140-155.
RATHE (K.). Die Impresa eines Wiener Humanisten [Johannes Cuspinianus]. *Bibliofilia* XLII (1940), 54-65.
REST (Josef). Die Anfänge des Buchdrucks im Elsass. *Das Elsass. Oberrheinische Heimat,* Jahresbl. 1940, 397-414.
Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 181.

WALDE (O.) Neue bücher- und bibliothekgeschichtliche Forschungen in deutschen Bibliotheken. (Uppsala, 1942), 40. *Nordisk Tidskrift för bokoch biblioteksväsen 1942, 165-262.*

Finland

KUHR (E.). Alte finnische Drucke in der Universitätsbibliothek Greifswald. Mit einem Anhang alter lappischen Drucke. Greifswald, Bamberg, 1939, 8° 102 blz.

NIKULA (O.). Boktryckarna Frenckell och deras föregängare vid Abo Akademi. Helsingfors, Frenckell, 1942, 4°, 155 blz.

Frankrijk

** LE CLERCQ (Léopold). Petrus Wagner, alias Caesaris, tweede Parijsche * drukker (1473-1478). *De Gulden Passer* XXI (1943), 208-209.

Italie

BARBERI (F.). Paolo Manuzio e Cristoforo Plantin. *Accademie e biblioteche d'Italia* XVI (1941-42), Heft 2 (Dec. 1941).

BARBERI (F.). Paolo Manuzio e la Stamperia del popolo romano (1561-1570). Con documenti inediti (Roma, Cuggiani), 1942, 8°, 211 blz.
(Studi di bibliografia, 1).

BOFFITO (G.). Un incunabulo petrarchesco postillato dal Rosasco. *Bibliofilia* XLIV (1942), 24-31 + 1 facsim.

** DEBAIVE (C.). Een Italiaansch standaardwerk: De Enciclopedia del * libro. *De Gulden Passer* XX (1942), 289-293.

** Libro (II) italiano nel mondo. Rassegna bibliografica. I - Roma. Società editrice del libro italiano. 1940 -
Verschijnt maandelijks.

PARENTI (M.). Nuova giunta al 'Lexicon typographicum Italiae'. Milano, Hoepli, 1942, 4°, VIII-26 blz.

PESCETTI (L.). L'origine volterrana degli Aldi. *Accad. e biblioteche d'Italia* XVI (1941-42), afl. 3 (Febr. 1942).

TREVISIANI (P.). Bodoni. Epoca, vita, arte. Milano, Hoepli, 1940, 8°, 48 pl., XVI-214 blz.

Japan

TAUTZ (K.). Buch and Bibliothek in Japan. Reiseeindrücke. Leipzig, Harrassowitz, 1941, 8°, 154 blz.

Rec.: *Zeitschr. f. Bibliothekswesen* LX (1943), 180-181.

Letland

Das Lettische Buch. Hrsg. aus Anlass des Besuches lettischer Verleger im Oktober 1942 in Leipzig vom Departement für Kultur u. öffentl. Angelegenheiten in d. Lettischen Landeseigenen Verwaltung. Riga, Abele, 1942, 8°, 172 blz.

Mexico

SMITH (R.C.). Colonial printing in Mexico. Catalogue of an exhibition held at the librarý of Congress in 1939. Washington, U.S. Government Printing Office, 1939, 8°, 60 blz.

ZULAICA GARATE (R.). Los Franciscanos y la imprenta en Mexico en el siglo XVI. Estudio bio-bibliografico. Mexico. P. Robredo, 1939, 8°, 374 blz.

Nederland

** KAYSER (Werner). Blaeuiana. Ein Beitrag zur Blaeu-Bibliographie. * *Het Boek* XXVI (1941-42), 127-134, 3 plt.

** KEUNING (J.). Hulpmiddelen bij de dateering van verschillende uitgaven van W.J. Blaeu. *Tijdschr. van het Kon. Nederl. Aardr. Genootsch.* * 2e R., deel LVII (1940), 707-721.

Cf.: *Het Boek* XXVI (1941-42), 135, door W. N(ijhoff).

** KRONENBERG (M.E.). Incunabel of postincunabel? (Naar aanleiding * van twee drukken van Peter of Thieman Os van Breda). *Het Boek* XXVI (1941-42), 223-230.

** KRONENBERG (E.M.). Over twee titelranden van Jan SEVERSZ. te * Leiden (1515 en c. 1521?) en over het merk 'het soldeerlampje'. *Het Boek* XXVI (1941-42), 240-246, 2 plt.

** NIJHOFF-KRONENBERG. Nederlandsche bibliographie van 1500 tot * 1540. Inleiding tot een derde deel Winst en verlies, door M.E. KRONENBERG. 's-Gravenhage, M. Nijhoff. 1942. gr. in-8°, X + 175 blz.

Cf.: *De Gulden Passer* XXI (1943), 216-217, door Aug. Vincent.

** PRAKKE (H.J.). Drente's eerste boekdrukker, Jan Leusinck. *Het Boek* * XXVI (1941), 265-270.

** STOLS (A.A.M.). Het werk van S.H. de ROOS. Een bijdrage tot de geschiedenis van de herleving der Nederlandsche boekdrukkunst. Amsterdam, N.V. Lettergieterij 'Amsterdam'. 1942. In-4°, 94 blz., pltn.

Spanje

RICO Y SINOBAS (M.). El arte del libro en España. Madrid, Escelicer, 1941, 8°, figg., XIII-500 blz.

RODRIGUEZ-MONINO (A.). La imprenta Xerezana en los siglos XVI y XVII (1564-1699). Madrid, 1942, 8°, 59 blz.

Zwitserland

KOEGLER (H.). Die illustrierten Erbauungsbücher. Heiligenlegenden und geistlichen Auslegungen im Basler Buchdruck der ersten Hälfte des XVI. Jhts. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* XXXIX (1940), 53-157.

** KRONENBERG (M.E.). De correspondentie der drukkersfamilie Amerbach * te Bazel. *Het Boek* XXVI (1941-42), 299-319.

Techniek

ENEROTH (O.). Handbok i papperskännedom. Stockholm, Lagerström, 1941, 8°, 143 blz.
(Nordisk boktryckkarekonsts fack bibliotek, 17).

** ESCOURROU (F.). Le papier. Paris, 1941, 8°, 220 blz. (Collection A. Colin. Section de chimie, 229).

GIANNI (E.) L'industria della carta. Tecnologia ed impianti. Milana, Hoepli, 1942, 8°, pll., figg., 566 blz.

** HALKIN (Léon-F.). La technique de l'édition. Conseils aux auteurs pour la préparation de leur copie et la correction des épreuves. Bruges, Desclée, De Brouwer. 1941, 8°, 40 blz.
Cf.: *De Gulden Passer* XX (1942), 174-175, door Fr. Schauwers.

HOYER (F.). Einführung in die Papierkunde. Mit e. Beitrag zur Geschichte des Papiers von H.H. Bockwitz. Leipzig, Hiersemann, 1941, 8°, 235 blz.

RODENBERG (J.). In der Schmiede der Schrift. Karl Klingspor und sein Werk. Berlin, Buchmeister-Verlag, 1940 [ausg. 1941], 4°, 172 blz.

** ROSELIUS (Ernst). Die Druckschrift unter dem Einfluss der Technik. Berlin, V.D.I. Verlag, 1939. In-8°, 97 blzn., afb. *(Deutsches Museum. Abhandlungen und Berichte. 11. Jahrg. Heft 3).*

SCHRODER (F.). Ottmar Mergenthaler. Leben und Schaffen eines grossen Deutschen Erfinders im Ausland. Berlin, 1941, 40 ill., 76 p.

** SCHWIEGER (Heinz). Kleine Papierfibel. Potsdam, Rütten & Loening Verlag. 1941. 8°, 76 blz., fig., 14 papierstalen.
...
ZURCHER (G.). Allgemeine Berufskunde für Buchdrucker. 2. Aufl. Bern, 1942, 8°, 448 blz.
Zur deutschen Papiergeschichte nebst vermischten Beiträgen aus d. Gesamtgebiete der Schrift u. Buchgeschichte. Leipzig, Harrassowitz, 1944, 4°, 165 blz. (Buch und Schrift. N.F., 4).

Illustratie

** BOUCHERY (Herman-F.). Boek en prent. I. Karel Ledeganck: De * drie Zustersteden. *De Gulden Passer* XX (1942), 282-283.
** BOUCHERY (Herman-F.). Boek en prent. II. Jos. Philippen & Fr. van * den Wijngaert: Jan-Frans Cantré, Vlaamsche houtsnijder. *De Gulden Passer* XX (1942), 284-286, 1 fig.
** BROECKX (Jan-L.). Boek en prent. III. H.F. Bouchery & Fr. van den * Wijngaert: P.P. Rubens en het Plantijnsche huis. *De Gulden Passer* XX (1942), 286-289.
ERREMES (H.) & MELS (R.). Graveeren en etsen. Leuven, Boek- en * Kunsthandel A.H. Reekmans. 1943. 8°. 80 blz., 30 pl.
Cf.: *De Gulden Passer* XXI (1943), 213-216, door Fr. van den Wijngaert.
** GESSLER (Jan-Frans). De mystieke wijnpers te Aarschot en elders. 2e, bijgew. uitg. Leuven. 1942. 8°, 39 blz., 17 afb. (Niet in den handel; door de firma Boon-Hecking aangeboden).
Cf.: *De Gulden Passer* XX (1942), 325-326, door H.-F. Bouchery.
GOLLOB (H.). Die Nausea-Illustrationen. Strassburg, 1942, 8°, pll., 49 p. (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, 310).
KAMPMANN (C.). Die graphischen Künste. 6. Aufl. Neubearbeitet von R. JUNK. Berlin, W. de Gruyter, 1941, 16°, pll., 129 blz.
(Sammlung Göschen, 75).
** LE CLERCQ (Léopold). Michel van Hamont, 'figuersnijder' te Brussel * (1556-1585). *De Guldne Passer,* XXI (1943), 113-118.
** WIJNGAERT (Frank van den). Aspekten der hedendaagsche teekenkunst * en grafiek. Tentoonstellingen in het Stedelijk Prentenkabinet te Antwerpen van Juli 1940 tot December 1941. *De Gulden Passer* XX (1942), 125-148, fig.

Tijdschriften en dagbladen

BEECK (P.). Fachausdrucke der Presse. Vocabulaire de presse. Français-allemand et allemand-français. Köln. 1942. 56 blz.

BENEDETTI (G.). Codice della stampa. Con scritti illustrativi di A. Assante, P. Jannelli, E. Valerio. 3a ed. Milano, Hoepli. 1942. 8°, XXIII + 557 blz.

ESTER (Karl d'). Die Presse und ihre Leute im Spiegel der Dichtung. Eine Ernte aus drei Jahrhunderten. Würzburg, Triltsch. 1941. 4°, X + 635 blz.
Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 182-183.

KOPP (W.). Die deutsche Jagdpresse. Dissertation. Leipzig, Neudamm. 1942. 8°, 98 blz.

MAX (H.). Wesen und Gestalt der politischen Zeitschrift. Ein Beitrag zur Geschichte des politischen Erziehungsprozesses des deutschen Volkes bis zu den Karlsbader Beschlüssen. Essen, Essener Verlagsanstalt. 1942. 8°, VIII + 299 blz. (*Pressestudien.* Reihe A, Bd. 1).

** MENZ (Grehard). Um die älteste Zeitschrift. *Zentalbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 46-52.

MOTT (F.L.). American journalism. A history of newspapers in the United States through 250 years, 1690 to 1940. New York. 1941. 772 blz.

MUNSTER (H.A.). Geschichte der deutschen Presse in ihren Grundzügen dargestellt. Leipzig. 1941. 151 blz. *(Meyers kleine Handbücher,* 26).

Newspaper (The) and society. A book of readings. Edited by G.L. Bird and F.E. Merwin. New York. 1942. 645 blz. *(Prentice-Hall journalism series).*

** POHL (Johannes). Die Jiddische Presse in Südafrika. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LX (1943), 168-170.

Press (The) in the contemporary scene. Edited by M.M. Willey and R.A. Casey. Philadelphia. 1942. 230 blz. *(Amer. Acad. of political and social science. Annals,* 219).

REHBERG (B.). Geschichte der Königsberger Zeitungen und Zeitschriften. I. Königsberg-Berlin. 1942. VII + 152 blz. *(Alt Königsberg,* 3).

SCHULTE-STRATHAUS (M.-C.). Stellung und Bedeutung der französischen Frontzeitungen des Weltkrieges. Dissertaion. Heidelberg o. O. 1942. 4°, 309 bldn machineschrift.

STOPEL (I.). Nürnbergs Presse in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Nürnberg, Schrag, in Kommission. 1941. XI + 238 blz. (*Nürnberger Forschungen.* 1).

Boekbanden

COLOMBINI (G.L.). La rilegatura del libro. 2a ed. Genova- Sampierdarena, Libreria salesiane editrice, 1942, 8°, 245 blz.
COLOMBO (P.). Il rilegatore di libri. Corso d'istruzione sulla rilegatura industriale, artigiani, artistica, preceduta da nozioni storiche sul libro e sulle rilegatura d'arte. 2a ed. Torino, Società ed. internaz. 1942. 8°, 600 blz. *(Biblioteca del lavoro. Serie professionale).*
DORFNER (O.). Buch und Bucheinband. *Archiv für Buchbinderei* XLI (1941), Heft 12; XLII (1942), Heft 1.
** GLAUNING (Otto). Ein Widmungsband von Johannes Bugenhagen an Johann Hess. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 155-160.
HELWIG (H.). Carl Wilhelm Vogt, Königlicher Hofbuchbinder in Berlin. *Archiv für Buchbinderei* XLII (1942), afl. 3.
HOFMANN (J.). Kostbare Bucheinbände der Leipziger Stadtbibliothek und ihre Katalogisierung. Leipzig, Harrassowitz, 1940, 8°, 16 pl., 46 blz.
Cf.: *De Gulden Passer* XX (1942), 161-162, door Pr. Verheyden.
LA FONTAINE VERWEY (E. de). Boekbanden in de Nationale Bibliotheek. Tentoonstelling, 8-27 Sept. 1941. 's-Gravenhage, 1941, 8°, figg., XVI-70 blz.
Cf.: *De Gulden Passer* XX (1942), 163-169, door Pr. Verheyden *Het Boek* XXVI (1941-42), 275, door M.E. Kronenberg.
** LA FONTAINE VERWEY (E. de). Banden voor Grolier en voor * Nicolaus von Ebeleben in bibliotheken te 's-Gravenhage.
Het Boek XXVI (1941-42), 253-263 + 5 pl.
LUERS (H.). Leder, eine materialkundige Studie. *Archiv für Buchbinderei* XLII (1942), afl. 3.
LUERS (H.) & HETTLER (M.). Die Buchbinder-Fibel. Stuttgart, Hettler, 1942, 8°, 232 blz.
SCHREIBER (H.). Otto Glauning und die Einbandforschung. *Archiv für Buchbinderei* XLI (1941), Heft 12.
THUMA (M.). Die Werkstoffe des Buchbinders. Ihre Herstellung und Verarbeitung. 2 Aufl. Stuttgart, Hettler, 1942, 8°, 80 blz.

** VERHEYDEN (Prosper). Transfiguratie-paneelstempels op Leuvensche * boekbanden. Addenda. *De Gulden Passer* XX (1942), 151.
** VERHEYDEN (Prosper). De boerendans op Vlaamsche boekbanden. * *De Gulden Passer* XX (1942), 209-237, 10 pl.
VOLBACH (W.F.). Frammenti di una legatura bizantina. (Cod. Vat. Gr. 1523). *Bibliofilia* XLIV (1942), 38-45 + 3 facsim.

Boekhandel

Buchhandel (Der Schweizer). - La librairie Suisse. - La libreria Svizzera. I - Zurich, Schweizerischer Buchhändlerverein. 1943. 8°, 36 + 21 blz.
MENZ (G.). Der deutsche Buchhandel. 2 Aufl. Gotha, Perthes. 1942. 8°, 188 blz.
PASCHKE (M.) & RATH (Ph.). Lehrbuch des deutschen Buchhandels. 8. Aufl. Hrsg. A. Hess. Bd. 2. (Verlagsbuchhandel). Leipzig, Börsenverein des deutschen Buchhandels. 1942. 8°, 343 blz.
** STEMPLINGER (Eduard). De Boekhandel in de oudheid. 2e dr. Maastricht, N.V. Leiter-Nypels. 1941. 8°, 65 blz. (*Erasmus- Librye,* 1).
Cf.: *De Gulden Passer* XX (1942), 324, door H.-F. Bouchery.

Bibliophilie

ADLER (M.J.). Wie man ein Buch liest. Mit einem Verzeichnis der 100 grossen Bücher des Abendlandes. (Uebers. und bearb. von F. Güttinger). Zürich - Leipzig, Amstutz und Herdeg. 1941. 8°, XIV + 393 blz.
BURCKHARDT (M.). Ueber zwei Bücherliebhaber in Basel um die Wende des 15, zum 16. Jahr.: J. Heynlin de Lapide und H. Zscheckenbürlin. *Der Schweizer Sammler* XVI (1942), afl. 4-6.
** CLEMEN (O.). Kaspar von Niedbruck als Büchersammler. *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 168-169.
DANSTEN (E.). Bogsamlerens Bog. Om Bogkundskab og Bogpleje. Kobenhavn, Reitzel, 1942, 8°, ill., 136 blz.
** Dochtere (Vander) van Syon. Fac-simile-druk met een inleiding van * J. Van MIERLO, S.J. Antwerpen, N.V De Nederl. Boekhandel. 1941. 8°, 10 + 32 blz. *(Vereenig. der Antw. Bibliophielen, uitgave nr 44).*
Cf.: *Het Boek* XXVI (1941-42), 279-280, door M.E. Kronenberg.
** Dyalogus (Dat) of twistsprake tusschen den wisen coninck Salomon ende

Marcolphus. Naar den Antwerpschen druk van Henrick Eckert van Homberch in het jaar 1501 uitgegeven. Op het getouw gezet door Dr. WILLEM DE VREESE en voltooid door Dr. JAN DE VRIES. Leiden, E.J. Brill. 1941. 8°, VIII + 75 blz. *(Nederl. Volksboeken, opnieuw uitg. vanwege de Mij der Nederl. Letterk. te Leiden,* VII).
Cf.: *Het Boek* XXVI (1941-42), 277-278, door M.E. Kronenberg.
** GASPAR (Cam.) & LYNA (Fred.). Philips de Goede en zijn librije. * Brussel, De Kunstkring-Uitgaven. 1942. In-8°, 32 blzn., 32 pltn.
Cf.: *De Gulden Passer* XXI (1943), 220-222, door H.-F. Bouchery.
** GESSLER (Jan-Fr.). Libri pretiosi. Verzameling van gegevens over * kostbare boeken. I-III. *De Gulden Passer* XX (1942), 299-302.
** Getiden (Die vij.) op die passie ons heeren. Gheprent Thantwerpen buyten * die Cammer poerte in den Zeeridder: Bi mij Thomas vander Noot. (ca. 1505). Facsimile-druk, met litterair-historische en bibliographische inleiding van Dr. P. DE KEYSER. Antwerpen, N.V. De Nederl. Boekhandel. 1942. 8°. (*Uitgave van de Vereenig. der Antw. Bibliophielen,* 45).
HALCYON. Driemaandelijksch tijdschrift voor boek-, druk- en prentkunst. Redactie: A.A.M. Stols. Rijswijk; Koninginnelaan, 10; 1940 ss., 40, pll., figg.
** Herdruk van Den Sack der Consten naar het origineel van Jacob van Liesvelt, Antwerpen, 1528, als geschenk uitgegeven door C.G.A. CORVEY, Papiergroothandel, Amsterdam, in December van het oorlogsjaar 1941. Gedrukt bij N.V. Drukkerij G.J. Thieme, Nijmegen en gebrocheerd door de N.V. Boekbinderij voorh. J.G. Pulle, Leiden. Cliche's Chemez, Haarlem. 4°, 32 blz. (In 300 ex., waarvan 25 genummerd).
Cf.: *Het Boek* XXVI (1941-42), 371, door M.E. Kronenberg.
KASTBERG (K.) & NIELSEN (Johs.). Bog og Bibliotek. En Laese- og Arbejdsbog. Kobenhavn, 1942, 8°, 116 blz.
** KRUITWAGEN, O.F.M. (Bonaventura). Laat-Middeleeuwsche paleografica, * paleotypica, liturgica, kalandalia, grammaticalia. Met 27 reproducties. 's -Gravenhage, Mart. Nijhoff. 1942. XIX + 312 blzn. gr. in-8°.
Verzameling van een reeks bijdragen verschenen in ‘Het Boek’ XXII-XXV (1933-1939) en in het gedenkboek ‘Berend Modderman’ (1940); bijgewerkt in de ‘Addenda’ (blz. 264-312).
Cf.: *De Gulden Passer* XXI (1943), 218-220, door H.-F. Bouchery; *Het Boek* XXVI (1941-42), 374-378, door G.J. Lieftinck.
** Liedekens- boeck (Een schoon) (genaamd het Antwerpsch Liedboek van 1544), bewerk toegelicht en ingeleid door W. Gs. HELLINGA. 's-Gravenhage, L.J.C. Boucher. 1941. 8° obl., 384 blz.
Cf.: *Het Boek* XXVI (1941-42), 371-373, door F. Kossmann.

** MITTON (Fernand). Le livre, valeur de placement. Paris, Guy Le Prat. [1943]. 8°, 63 blz.

MOLLER (K.F.). Skribenter og Büger. Köbenhavn, Gyldendal, 1942, 8°, 360 blz.

MYRE (O.). Bibliofilklubben gjennom tyva ar. 1922/42. Oslo, Bibliofilklubben, 1942, 4°, 126 p.

PLESNER (K.F.). Böger. Essays for Bogsamlere. Köbenhavn. 1942. 4° 122 blz.

** SCHMOOK (Ger.). Diverse ende simpele Kapittelen over de materien * des boecs. *De Gulden Passer* XXI (1943), 151-202.

** STUIVELING (G.). Het boek als vraagstuk. Openbare les gegeven op 8 Februari 1939. Groningen-Batavia, J.B. Wolters. 1939. Gr. in-8°, 19 blz.

VINDEL (T.). Solaces bibliograficos. Madrid, 1942, 8°, XI - 193 blz.

** WELT (Die) des Buches. Eine Kunde vom Buch. Hrsg. von H. LANGENBUCHER, 3 Aufl. Ebenhausen, Langewiesche-Brandt. 1942. 8°, 247 blz. *(Die Bücher der Rose).*

Cf.: *Zentralbl. für Bibliothekswesen* LIX (1942), 515-517.

Ex-libris

HASSO (A.G.). Danske Exlibris. Bogejermaerker i Danmark. Med Gengivelser af 1091 Danske Exlibris. Köbenhavn, Schultz, 1942, 4°, facsim.

LAGERSTROM (H.). Svenska bokhantverkares exlibris, märken og signeter. En nutidskrönika om svenskt bokhantverk och svenska bokhantverkare. Stockholm, Lagerström, 1943, 8°, XII - 518 blz.

Boekbespreking

A.J.J. Delen. *Christophe Plantin, imprimeur de l'humanisme.* Bruxelles, Office de Publicité (Anc. Etabl. J. Lebègue & Cie. 1944. 79 pp. in-8°, portr. (= Collection Nationale, 5e série - N° 50).

Plantin is zeker wel, na Rubens, onze nationale beroemdheid waarover het grootst aantal publicaties het licht heeft gezien, en het is dan nogal natuurlijk dat wij, bij het ontvangen van dit boekje, onwillekeurig mompelden 'Nog een boek over Plantin?'. Een oogenblik nadenken bracht ons evenwel tot de overweging dat, al bleef er niet veel meer over onzen aartsdrukker te schrijven na de talrijke werken van M. Rooses en M. Sabbe, om slechts de twee meest gekende auteurs te noemen, het meerendeel dezer uitgaven, ten minste die welke voor het groot publiek bestemd zijn, in het Nederlandsch verschenen, en het dus toch wel zijn nut kon hebben ook het Fransch-sprekend gedeelte van ons land een werkje in handig formaat voor te leggen waarin het een kijk wordt gegeven op het leven en de bedrijvigheid van dezen grooten drukker.

Aangenomen dus dat de firma Lebègue het wenschelijk vond in haar zoo interessante reeks 'Collection Nationale' ook eene monographie over Plantin op te nemen, kon zij gewis niet beter doen dan zich hiervoor te wenden tot den heer A. Delen, die jarenlang in het Plantijnsche huis is werkzaam geweest, en zijn onderwerp door en door meester is.

De heer Delen is dan ook uitstekend in zijn opzet geslaagd. Niet alleen is hij er in gelukt in zulk een beknopten omvang de bijzonderste geschiedkundige en biographische inlichtingen te condenseeren, doch hij heeft zijn studie met zulk een atmospheer van intimiteit weten te omhullen, dat wij bij het lezen onwillekeurig het bewogen leven van Plantin, zijn verbazende bedrijvigheid, zijn politieke en geldelijke moeilijkheden en zijn huiselijke zorgen medeleven. Wat het werk niet minder aantrekkelijk maakt is dat het geschreven is in een zeer vloeiende en keurige taal, en dat de uitgave zeer goed verzorgd is, zooals trouwens het geval is met de andere uitgaven van deze reeks.

Wij zullen niet verder over den inhoud van het werk uitweiden, doch den lezer den raad geven het aan te schaffen en te lezen. Alleenlijk willen wij, als tegenhanger van den lof dien wij onvoorwaardelijk aan dit werk toekennen, enkele kleine opmerkingen maken, waarmede de auteur dan in een volgende uitgave - en wij hopen dat er zulk eene komt - kunne rekening houden.

Het doet wel eenigszins verrassend aan (blz. 10, bovenaan) schrijver zoo kordaat te zien stelling nemen in het vraagstuk van de uitvinding der boekdrukkunst ten voordeele van Laurens Coster; hebben soms redenen van politieken aard (het werk verscheen tijdens de bezetting) hem bij deze stellingname beïnvloed?

Onderaan dezelfde bladzijde heeft de zetter hem eene part gespeeld, door 1547 te drukken in plaats van 1574; het is niet de eenige. Ook op blz. 40 komt er eene zetfout voor: terwijl uittreksels uit brieven van Plantin steeds

met kleiner letter werden gezet, wat ze beter doet uitkomen, werd bij de laatste alinea van den hier voorkomenden brief over het hoofd gezien dat deze niet tot den brief, doch tot den tekst van het werk behoort, en dus met gewone letter had dienen gezet.

Ten slotte, het komt wel wat vreemd voor (blz. 38) het woord ‘crediteurs’ aan te treffen, waar men eigenlijk ‘débiteurs’ verwachtte. Voor zoover wij hebben kunnen nagaan heeft het hier gebruikte woord nooit de beteekenis gehad van schuldenaars.

Dit doet natuurlijk niets af aan de waarde van het boek, die onaangetast blijft. Vermelden wij, om te eindigen, dat schrijver de uitstekende gedachte heeft gehad zijn werk te sluiten met een uitgebreid naamregister, wat den lezer in de mogelijkheid stelt de vermelding van een gegeven feit onmiddellijk terug te vinden.

Am. D.

Dr. G. Degroote, *Jan van den Dale, Gekende werken met inleiding, bronnenstudie, aanteekeningen en glossarium.* Antwerpen, Nederlandsche Boekhandel, 1944, 224 blz., groot in-8°, met 13 platen. Ingenaaid 125 fr. [Uitg. van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, Tweede reeks, N^r^ 2].

Deze recensie wil, om de gevoelens van den reviewer en van alle lezers, hoe veeleischend ook, te vertolken, eerst en vooral dankbare gelukwenschen richten tot den geleerden uitgever en tot allen, die hem bij het verwezenlijken van zijn moeitevolle taak behulpzaam waren. Zoo is een prachtwerk ontstaan dat, van den omslag af, een onbeperkt genot voor de oogen is wat papier, formaat, illustratie en druk betreft; een genot tevens voor den geest, voor zoover Jan van den Dale's dichtwerk, in een diplomatische uitgave, voor den modernen lezer nog genietbaar is. Menigeen zal met mij de voorkeur schenken aan een leesbaren tekst, toch streng wetenschappelijk uitgegeven, waarin hoofdletters, u's en v's, vooral interpunctie genormaliseerd, zetfouten geweerd en gewone afkortingen, zonder bij het lezen storend cursiveeren, aangevuld worden. En dat deze teksten, door het vasthouden aan de grillige, soms onzinnige interpunctie van het origineel, op meerdere plaatsen haast onverstaanbaar schenen, heb ik tot mijne spijt meer dan eens moeten vaststellen, vooral bij het lezen van *De Stove,* interessanter voor mij dan *De Ure van den Doot,* waarin ik kultuurhistorische gegevens hoopte te ontdekken, hetgeen op een volmaakte teleurstelling uitliep.

Belangrijker dan de uitgegeven teksten schijnt mij dan ook de rijkelijk gedocumenteerde commentaar van den uitgever, waarin veel te leeren valt (voortreffelijk lijkt me de vergelijking tusschen *De Stove* en Erasmus' *Mempsigamos),* doch welke zich wel eens als te omslachtig voordoet, door nuttelooze herhalingen (cf. blzn. 27 en 39 onderaan, 't citaat van 33 en 39; 't uittreksel van 34 en 39, en weer 't Latijnsch citaat van 34 en 38), ofwel erg mager uitvalt, waar men b.v. meent ‘te kunnen bewijzen, dat J.v.d.D. het Latijn vrij goed machtig was’, omdat men op het door hem gepolychro-

meerd beeld te Brugge leest: ‘Jo. De Valle Pinxit Me Dos in Bruxelle’. Zoo 'n demonstratie is uiterst zwak en ten andere nutteloos voor 'n geletterd man uit de 15e-16e eeuw, die Erasmus wist na te volgen.

Menige lezer zal verwonderd opkijken waar (bl. 18) de fantastische voorstellingen bij Hiëronymus Bosch geroemd worden als voorstellingen ‘der eeuwige waarheden’ of waar verzekerd wordt: ‘Het mag v.d. D. als een verdienste aangerekend worden, dat hij het psychologisch middel van den droom heeft gekozen’ ('n eeuwenoud cliché, meende ik); glimlachend of schokschouderend zal hij de voorzichtige vermaning betreffende de *Stove* lezen (bl. 30): ‘Men late zich niet misleiden door een ietwat lichten titel, om dit gedicht o b s c e e n (ik spatieer) te noemen’, waar de uitgever dan nog aan toevoegt (bl. 58): ‘Terloops kan er op gewezen, dat het voorstellen der naakte vrouwen op deze houtsneden niet op te vatten is als een “wellustigheidje”, maar wellicht spreekt hier reeds de verheerlijking van de lichamelijke naaktheid waardoor dit werkje dan verband houdt met zijn tijd: de Renaissance’. Tegenover deze aesthetische verklaring van subjectieven aard wil ik terloops heel nuchter aanteekenen, dat de houtsneden met naaktfiguren als titelblad bij *De Stove* netjes pasten, en dat voorstellingen van badscenen vrij algemeen waren vóór de Renaissance, zoodat dit niet als verklaring kan gelden ‘waarom *De Stove* in 1570 op den Index geplaatst werd’ (bl. 60). De verklaring ligt heel eenvoudig in de toenmaals algemeene reactie tegen de stoven, om de misbruiken welke er zich in afspeelden (cf. E. FUCHS, *Illustrierte Sittengeschichte, Renaissance,* I, bl. 48, München, 1909).

Reeds heb ik gewezen op de rijke documentatie van den uitgever, welke men vooral in de voortreffelijke en belangwekkende aanteekeningen in voetnoot aantreft. Als eenige, en slechts gedeeltelijke uitzondering hierop, vermeld ik de bibliographische verwijzing (bl. 42, n. 1) naar D. COMPARETTI, *Virgil im Mittelalter*: 'n Italiaansche schrijversnaam vóór 'n Duitschen titel. Deze opvallende referentie, door bibliographische ellips ontstaan, wordt daarna aangevuld (bl. 170). Mag ik er op wijzen, dat de latere Engelsche vertaling beter is dan de Duitsche en dat er nog een standaardwerk over hetzelfde onderwerp is verschenen: J. WEBSTER SPARGO, *Virgil the Necromancer* (Cambridge, V.S.A. 1934); eindelijk dat v. 571: ‘Vergilius heeft in een mande ghescreden’, wel een toespeling bevat op het middeleeuwsch verhaal van Vergilius, maar n i e t op zijn liefdeverkeer met een sultansdochter?

Is het noodig, om den euphemistischen vloek *Bijden herten* te verklaren, naar NYROP's *Grammaire historique* uit te zien (bl. 158), sedert op eigen bodem 't mooi werk is gegroeid van Dr. C. DE BAERE, *Krachtpatsers in de Nederlandsche volkstaal. Een verzameling oudere en jongere bastaardvloeken* (Antwerpen, 1940)? Zie aldaar o.a. bl. 105.

Na den lezer bij elk vers de noodige of gewenschte woordverklaring verstrekt te hebben, heeft de uitgever zich nog de moeite getroost, een volledig glossarium op te stellen, met voor elk woord de verwijzing naar de plaats(en), waar het voorkomt. Aan een kniesoor, die de noodzakelijkheid van dit 40-blz.-

lange glossarium zou betwijfelen, zou men sententieus kunnen antwoorden: *Il ne faut pas se plaindre que la mariée soit trop belle,* ofwel met hem instemmen, in deze benarde tijdsomstandigheden. Wat er ook van zij, het geheel is eene haast volmaakte prachtuitgave, waaraan niet te 'knagen' valt. Verschil van opvatting mag er bestaan tusschen uitgever en recensent; deze laatste moge ook hier, net als in ander menschenwerk, een foutje of een onvermijdelijke leemte op bibliographisch gebied aanstippen, toch is hij den uitgever dank verschuldigd voor zijne haast onberispelijke prestatie. Hiermee begon deze recensie: hiermee eindigt ze, om bij den lezer een gunstigen en welverdienden indruk te laten.

Leuven.

Prof. dr. Jan GESSLER.

Andre Vlaanderen: *De Zin van het Ex-libris en van het Ex-Librisverzamelen,* Boekuil en Karveel-uitgaven, Antwerpen; Nederland's Boekhuis, Tilburg, 1945. - 142 pp., 150 afb., gecart. 78, - fr.

Dit boekje verdient alle belangstelling. 'Het betreft hier geen plaatwerk met reproducties naar uitgelezen boekmerken, zegt de auteur, doch een monografie, die beoogt in ruimeren kring een met voorbeelden verduidelijkt, algemeen begrip van den zin van het ex-libris bij te brengen'. En elders: 'Niettemin vertrouwen we, dat de *show* [der gereproduceerde voorbeelden] de oningewijde lezers (en tot hen richt zich dit boekje in de eerste plaats) overtuigd zal hebben dat het ex-libris, dat artistieke bagatel, veel belangrijker is dan zij waarschijnlijk aanvankelijk hebben vermoed'. Het is dus duidelijk dat de heer Vlaanderen op en top vulgarisatie-werk heeft willen verrichten en inzonderheid hen heeft willen bereiken die nog niet tot het kamp der ex-librisverzamelaars toegetreden zijn. Of hij daarin zal slagen is ons natuurlijk niet bekend. Maar in elk geval zijn de middelen, die hij daartoe aanwendt, ad honderd procent perfect. Want de heer Vlaanderen is een psycholoog en weet (door ervaring?) hoe hij het 'groot publiek' moet aanpakken en... winnen voor zijn onderwerp. Daarom bekijkt hij het niet zoozeer van den aesthetischen dan wel van den anecdotischen kant, als een soort 'Spielerei', een intellectueelen puzzle, waaraan groote en kleine kinderen steeds plezier beleven. Men wachte er zich nochtans voor deze onze opmerking op te vatten in pejoratieven zin. De heer Vlaanderen 'verklaart' de honderd vijftig hier gereproduceerde ex-librissen zeer aardig en in een onberispelijke taal, maar... 'es ist des Guten zu viel'. Voor iets anders is er haast geen plaats in zijn boekje en dat vinden we wel jammer. Toch kan het niet ontkend worden dat er een min of meer historische ontwikkelingslijn loopt door zijn betoog. Doch dan is de auteur soms minder gelukkig, vooral wanneer hij zich beweegt op 't algemeen plan van de grafiek, waarvan 't ex-libris als dusdanig slechts een onderdeeltje is. Zoo b.v. zegt hij op zijn p. 19: 'Eerst in de zestiende eeuw ontwikkelt zich, gelijk met de jonge boekdrukkunst, ook de houtgravure, toen niet meer uitsluitend artisans, de vormsnijders, maar ook artisten en zelfs sommige grootmeesters der schilderkunst zich eveneens met de boekillustratie bezig hielden'. Om deze

uitlating naar critisch historische waarheid recht te zetten, zouden wij enkele bladzijden noodig hebben, waartoe ons de plaatsruimte en de lust ontbreekt. Alleen wenschen wij er op te wijzen dat wat de heer Vlaanderen min of meer geringschattend noemt de ‘vrij grove houtsneden in de opvatting der Gothiek’ behooren tot de toppunten van wat de *origineele* xylografie in den loop der tijden heeft voortgebracht, en dat wanneer in de 16e eeuw de ‘artisten en zelfs sommige grootmeesters der schilderkunst’ zich met de hout*snede* (en niet hout*gravure,* want die bestond toen nog niet) begonnen te bemoeien het op circa vijftig jaren tijds met haar in 't honderd liep.

Wat wij denken over het ex-librisverzamelen, waartoe dit boekje een aansporing is? In principe alle mogelijk goeds. Doch naast de belangstelling voor het ding ‘an sich’ moet nu nog het aesthetisch inzicht van den verzamelaar gezuiverd worden. Daarvan is de heer Vlaanderen niet minder overtuigd dan wij wanneer hij aanstipt: ‘Tegenwoordig teekenen te veel boekenliefhebbers, die vaak niet meer dan poovere dilettanten in de teekenkunst zijn, hun eigen ex-libris en daarbij dikwijls ook nog dat van vrienden en kennissen’. Afgezien, zou daaraan kunnen toegevoegd worden, van de wangedrochten, welke door ‘heusche’ artisten worden gesigneerd... Verzamelen van ex-librissen moet een delicaat aesthetisch genot zijn en mag niet ontaarden in een critiekloos, voorbijgaand modespel, een ergerlijke maniaquerie. Zou met het oog daarop en tevens tot aesthetische stichting van den leek, waarop hiervoor reeds werd gewezen, in de aangekondigde reeks: ‘Het Ex-Libris en de Gelegenheidsgrafiek’, waarvan onderhavig boekje nummer I is, geen keuruitgave van aesthetisch verantwoorde ex-librissen kunnen worden ondergebracht? Want niet alleen voor het ex-libris, ook voor de grafiek in algemeenen zin is het van 't grootste belang dat de ‘grafische mondigheid’ weer worde aangekweekt. Het ex-libris is ‘en vogue’. Laten wij die groote taak dan langs dien schijnbaar smallen weg beproeven. Want het is duidelijk: wie zin heeft voor een werkelijk mooi ex-libris, heeft ook zin voor een mooie illustratie, voor een mooie prent. Zoo knoopen wij weer aan bij een groote traditie, die van den verzamelaar van grafische kunst in algemeenen zin, een fijne aristocratisch beschaafde persoonlijkheid, waarvan het ‘specimen’ dreigt teloor te gaan en dat wij nochtans zoo broodnoodig hebben in dezen onzaligen tijd van zedelijke verruwing en bruut materialisme. Ook dàt te beseffen is niet de geringste verdienste van André Vlaanderen's werkje.

Alleen begrijpen we niet best waarom de tekst van dit overigens goed verzorgd boekje met... blauwen en de reproducties met zwarten inkt werden gedrukt. Om deze laatste beter tot hun recht te brengen? Mogelijk. Maar daarmede geeft men toch de eenheid van den bladspiegel op, terwijl de minder sterke kleur der typografie ten slotte vermoeiend inwerkt op het lezend oog? Wij drukken dan ook den wensch uit dat in de toekomst de uitgevers van deze sympathieke reeks zich niet meer aan dien eisch van aesthetischen en psychologischen aard zouden bezondigen.

Frank VAN DEN WIJNGAERT.

In memoriam Prof. Dr. Arthur Cornette.

In den loop van dien rampzaligen voormiddag van 13 October 1944 - een ongeluksvrijdag - werd het zuidelijk stadsgedeelte van Antwerpen opgeschrikt door het gedreun eener oorverdoovende ontploffing.

Weliswaar waren wij sinds 4 September bevrijd, doch wekenlang hadden de afgedropen en... weergekeerde Duitschers ons het leven zuur gemaakt met de granaten, die zij uit hun posities aan gene zijde van den stroom en van het Albertkanaal op de van vreugde haast dolzinnige stad afvuurden. Van deze nachtmerrie werden wij pas verlost toen in den aanvang van October door het gecombineerd offensief der Polen langsheen den linkeroever der Schelde en van de Engelschen over het Albertkanaal de Duitsche terreurafdeelingen naar het Noorden verdreven werden.

Antwerpen herademde. Doch men telde er de slachtoffers en met den feestroes van het eerste uur wou het niet meer vlotten. Op vele aangezichten stond een ernstige, zelfs bezorgde plooi. Men had aan den lijve ondervonden dat de oorlog niet ten einde was en vreesde nieuwe wraakmaatregelen van den in het nauw gedreven vijand. Toch werden er weer plannen voor de naaste toekomst gesmeed. Van officieele zijde werd zelfs een tentoonstelling in 't vooruitzicht gesteld, welke zou gehouden worden in 't Museum voor Schoone Kunsten en waaraan alle cultureele stadsinstellingen zouden medewerken.

Doch niemand, zelfs de grootste pessimisten niet, vermoedden dat aan die verademingspauze zoo snel en zoo wreedaardig paal en perk zou worden gesteld.

Op dien onheilspellenden voormiddag van den 13^{n} October dus dreunde Antwerpen opnieuw onder de uitbarsting eener ontploffing, doch ditmaal van zulke ongekende hevigheid dat, daarmede vergeleken en achteraf beschouwd, het inslaan der granaten in de maand September slechts een verschrikkingsgerucht kon worden genoemd.

Aanvankelijk wist niemand wat er aan de hand was en de menschen, die met ontdaan gelaat op de straat samentroppelden, verloren zich in allerhande gissingen omtrent den aard en de plaats van het onheil. Want dat er iets ergs, ja onherstelbaars was voorgevallen daarvan had ieder de volstrekte overtuiging. Uit de wilde geruchten, die allerwegen opgang maakten, sijpelde stilaan de ontzettende waarheid door. Op den hoek der Schilders- en der Vrijheidstraat waren verschillende huizen met den grond gelijk gemaakt. Andere stonden op het instorten. Tientallen slachtoffers lagen onder de puinen bedolven. Oorzaak der ramp: onbekend. Niemand had een of andere helsche machine in de buurt zien neerstorten. Zelfs zij die in hun pessimistische voorgevoelens steeds voor een V 1-bombardement, in den aard van dat van Londen, hadden gevreesd, stonden zonder verklaring bij het ijzingwekkend raadsel. Veel later pas zou men vernemen dat Antwerpen de treurige eer te beurt gevallen was het eerste slachtoffer van het Duitsche V 2-wapen te zijn geweest.

Bij dit onzalig nieuws gingen onze gedachten onmiddellijk uit naar onzen

goeden vriend Professor Cornette. Indien de Schilders- en de Vrijheidstraat zoo zwaar getroffen werden, hoe zou 't dan met het vlak daarbij gelegen Museum voor Schoone Kunsten zijn gesteld? Zouden hijzelf en zijn menschen zonder letsel uit het avontuur zijn gekomen? Zouden de schilderijen van Belgische Meesters uit de 19e eeuw, die hij met 't oog op voormelde algemeene tentoonstelling in den onvermijdelijk zwaar geteisterden, want langs de zijde der Schildersstraat gelegen, oostvleugel van het Museum had opgehangen, aan hun noodlot zijn ontsnapt? Geen acht en veertig uur voordien had hij ons met een gevoel van begrijpelijke fierheid deze jarenlang veilig geborgen en thans weer aan het daglicht gebrachte schatten getoond. Wij konden ons dus rekenschap geven van wat er in het ergste geval moest zijn geschied... Ook maakten wij ons bezorgd om Cornette's belangrijke bibliotheek en niet minder belangrijke privé-collectie, die in dienzelfden oostvleugel waren ondergebracht, nadat hij zijn op 4 September door een munitieontploffing zwaar gehavend huis aan de Desguinlei had moeten ontvluchten en met zijn have een onderkomen zoeken in het museum. Zelfs in de best denkbare condities vroegen wij ons af hoe deze sinds zoovele jaren aan een zware hartkwaal lijdende man een beproeving van dien aard had doorstaan? Toch zou 't pas later tot ons doordringen dat wij op 11 October, den dag dus dat hij ons zoo vol vertrouwen in de toekomst rondleidde in de nog voor 't publiek gesloten tentoonstelling der 19e eeuwsche meesters, ons laatste gesprek met Professor Cornette hadden gevoerd...

Uitkomst over wat er in 't Museum voor Schoone Kunsten was geschied, was langs de telefoon niet te bekomen. Ofwel was de lijn gehavend, ofwel - wat begrijpelijk was - had men zich aldaar met gewichtiger dingen bezig te houden. Ook een onderzoek in de nabijheid van de ramp leverde niet veel op. Al de straten in de onmiddellijke omgeving waren afgesloten door een onvermurwbaar politiecordon, zoodat wij ons tenslotte genoodzaakt zagen onze onrust te luchten in een aan Professor Cornette geadresseerd papier.

Een paar dagen later kwam ons zijn antwoord toe. 't Was dat van een totaal terneergeslagen man. ‘Het is hier verschrikkelijk gesteld, schreef hij ons. Een ware catastroof. Zalen waarvan de zoldering naar omlaag gekomen is Vensters weg. Deuren uit hun hengsel. Alle koepels stuk. Het stortregent op de parketten. En veel schilderijen beschadigd... Enkele onherstelbaar, andere zijn te herstellen, andere zijn lichtjes geraakt, andere hebben niets. De indruk der ontploffing is niet te beschrijven. Het is een zware beproeving. Als einde van mijn loopbaan is het een treurspel.’ Hier zinspeelde de beklagenswaardige man op zijn leeftijd. Op dit oogenblik was hij nl. vier en zestig jaar oud. Op 22 Maart daaropvolgend zou hij zijn administratieve leeftijdsgrens bereikt en kunnen genieten hebben van een welverdiende rust. Hij gebruikte dus geen ijdele woorden wanneer hij over een ‘treurspel’ gewaagde. Ongelukkig zou de ramp van 13 October slechts de proloog zijn van hét treurspel, waarmede hij niet alleen zijn loopbaan maar ook zijn leven besloot...

Het bleek alras dat wat hij terecht een catastroof noemde dezen zwaren hartlijder moreel en physiek gebroken had. En 't V-bombardement, dat door

de Duitschers thans onverpoosd werd voortgezet, was zeker niet van aard om hem weer op te beuren. Acht dagen lang hield Professor Cornette het nog in de kelders van het Museum voor Schoone Kunsten uit ten prooi aan een steeds grooter wordende radeloosheid. Totdat hij van den geneesheer, die hem verzorgde, 't bevel ontving zich onmiddellijk uit Antwerpen te verwijderen. Met tegenzin en noodgedwongen schikte hij zich in het onvermijdelijke, doch wenschte zijn post niet te verlaten vooraleer hem door de bevoegde instanties een regelmatig ziekteverlof was toegestaan en, wat hij op dit oogenblik nog veronderstelde, zijn tijdelijke opvolging administratief geregeld was.

Met zijn trouwe echtgenoote week hij toen uit naar 't rustige Ronse, waar slechts weinig van de oorlogsgebeurtenissen te bespeuren was. Hij knapte er wel eenigszins op, doch vrat er weldra zijn hart stuk om zaken die in verband met zijn geliefd museum stonden. De vele brieven die wij in die periode van hem ontvingen getuigen van dien zedelijken nood. De algemeene toon ervan is somber, opgejaagd en pessimistisch. Slechts af en toe schemert een vleugje meer vertrouwen in de toekomst door. Dan zit hij weer vol plannen, denkt aan de uitgave van een tijdschrift, vindt ‘een grooten troost’ in zijn werk en beroept zich op een ‘in den grond onverwoestbaar optimisme’. Ook leed deze actieve man geweldig onder het nietsdoen, waartoe hij door zijn toestand en de afzondering in een provinciestadje was gedoemd.

Op Nieuwjaarsdag 1945 verhuisde Professor Cornette onverwacht naar Sint Michiels bij Brugge. De streek van Ronse werd minder veilig dan voorheen. V-ontploffingen deden zich in de nabijheid van het stadje voor. Zelfs dàt kon zijn gehavend zenuwstelsel niet meer verdragen. Toch waren de eerste berichten, die hij ons uit Brugge stuurde, niet beangstigend. Hij ging er zelfs zijn zieken vriend Walter Vaes, die in de St. Jozefskliniek werd verzorgd, een bezoek brengen. Op 20 Januari ontvingen wij een nieuwen brief van hem. Doch 't was Mevrouw Cornette die hem onder zijn dictee geschreven had. ‘Jammer genoeg ben ik hier ziek gevallen na een dag of acht, deelde hij ons mede, een zenuwinzinking die mij krachteloos op een canapé laat liggen... Ik hoop nochtans voldoende op verhaal te kunnen komen om eerstdaags mijn correspondentie zelf te hervatten...; ik ondervind thans blijkbaar de reactie van de opjagerij die wij beleefden te Ronse tusschen Kerstmis en Nieuwjaar’. Ondanks dit hoopvolle inzicht zou deze brief de laatste zijn dien wij van hem ontvingen. Een paar dagen later, op 22 Januari nl., zond de radio-omroep het ontstellende nieuws uit dat Professor Cornette schielijk overleden was...

Op Vrijdag 26 Januari, te 3 uur namiddag, werd het stoffelijk overschot van wijlen Prof. Dr. Arthur Cornette voorloopig ter aarde besteld op het kerkhof van St. Michiels bij Brugge, zijn laatste toevluchtsoord. Weerhouden door plichten in 't zwaar beproefde Antwerpen van dien tijd konden wij ons niet veroorloven hem de laatste eer te gaan bewijzen. Doch een wederzijdsche vriend, die zulks wel had gekund, schreef ons den dag nadien: ‘Gisteren woonde ik de begrafenis van Cornette bij: wat was dat triestig, eenzaam, verlaten. De laatste maanden zijn wel erg hard voor hem geweest. Jammer: hij had een mooier en gelukkiger “fin de carrière” verdiend. En het is ook

een verlies. De gelederen der vooraanstaande Vlamingen worden wel erg gedund, - juist nu, dat wij ze meer dan ooit noodig hebben'.

Ja, duizendmaal ja, Arthur Cornette 'had een mooier en gelukkiger "fin de carrière" verdiend'. Zijn recht daarop was velerlei. Als hoofdconservator had hij jarenlang het Koninklijk Museum voor Schoone Kunsten te Antwerpen met ongemeen talent geleid. Aan zijn initiatief was 't o.m. te danken dat aldaar sinds 1927 de terecht befaamde en zoo druk bezochte wintervoordrachten werden georganiseerd. Tijdens den oorlog werd daar nog een cyclus van uitgelezen kamermuziek aan toegevoegd, want 'door de kunstpropaganda in het Museum op een hoog peil te houden, schreef hij in zijn propaganda-brochure voor het seizoen 1942-1943, meenen wij bij te dragen tot het handhaven van ons aller vertrouwen op een betere toekomst'. Om bovendien 't publiek niet heelemaal te spenen van schilderkundig genot, haalde Prof. Cornette wel eens een kostbaar schilderij uit den schuilkelder, waarin het met het oog op de oorlogsomstandigheden geborgen zat, en liet het in 't raam van 't zg. 'Kunstwerk der Week' door een bevoegd spreker commenteeren. Af en toe richtte hij ook grootere tentoonstellingen in gewijd aan een school, een epoque of een genre. Zoo wist hij in die donkere dagen den kunstzin en den geestelijken honger van het Antwerpsch publiek naar vermogen te bevredigen.

Als professor aan de Vrije Universiteit te Brussel en als leeraar aan het Koninklijk Muziekconservatorium te Antwerpen genoot Arthur Cornette de achting zijner collega's, 't vertrouwen en den eerbied zijner menigvuldige studenten. In de Koninklijke Vlaamsche Academie was zijn gezag niet minder groot. Hij was een knap kunsthistoricus, een fijn musicoloog en essayist, wiens soepele stijl en beeldrijk woord hem een benijdenswaardige plaats verzekerden in onze Vlaamsche bellettrie. Aan alle groote kunstmanifestaties van deze laatste vijf en twintig jaren nam hij een werkzaam deel. Daarom zal zijn naam aan onze cultuurgeschiedenis van die periode onafscheidelijk verbonden blijven.

Doch Cornette was meer dan een geleerde, een animator, een begaafd auteur, hij was ook een goed en edel mensch, die ondanks zijn vinnige repliek en het begrijpelijk bewustzijn zijner waarde, een warmkloppend hart bezat. Trouw aan de vriendschap was het voor hem een der bitterste ervaringen van zijn laatste dagen dat hem zoovelen afvielen in den nood.

Gesproten uit een bekende Antwerpsche familie was hij Sinjoor tot in het merg. Door en door kende hij zijn stad en had haar onder haar menigvuldige aspecten lief. Zelfs in zijn conversatie was kleur en geur van den geboren en getogen Antwerpenaar. Hij hield van 't leven en van de vele genietingen, die het bieden kan. Doch tegen de ruwheid der moderne oorlogvoering was hij niet bestand. Daarom viel hij als onrechtstreeksch slachtoffer van dezelfde terreur die in zijn geboortestad zoovele schoone menschenlevens vernietigde.

Voorloopig rust Arthur Cornette nog in verwijderden grond. Wanneer wordt hij naar Antwerpen overgebracht? Wij hopen dat zulks weldra gebeuren moge, opdat het ons gegeve worde zijn nagedachtenis te eeren en te herdenken, zooals het bij het afsterven van een man van zijn verdienste en kwaliteit behoort.

FRANK VAN DEN WIJNGAERT.

Isidoor Opsomer - Portret van Edmond Denie

In memoriam
Edmond Denie † 14n December 1944

Edmond Denie was kok van beroep, ‘chef’ in keuken en kelder en patroon van Restaurant Criterium, te Antwerpen; en bibliofiel-iconofiel in de fraaie kamers van de tweede verdieping, waar alleen vrienden-bibliofielen werden ontvangen. Keurig waren kelder en keuken en vermaard onder fijnproevers wat in Criterium werd opgedischt aan kookkunst; geestig, gul en voornaam zou de ‘chef’, in de benedenzalen, komplimenten van de kliënten over uitgelezen gerechten ontvangen en beantwoorden; met hartelijke mededeelzaamheid zou hij u toonen, in zijn voorbeeldig-verstandig geschikte bibliotheek, zijn laatste aanwinsten: dit juweel van een verlucht getijdenboek, zijn zooveelste vijftiendeeuwsche handschrift op perkament, in den oorspronkelijken band; en dit Antwerpsch postincunabel, nog niet bij Nijhoff-Kronenberg beschreven maar de brief voor Mej. M.E. Kronenberg ligt al klaar en vanavond gaat, als naar gewoonte, het boek overendweer naar Den Haag... En wat zegt gij van deze zestiendeeuwsche prenten, een Hieronymus Wiericx, een Goltzius, ongemeen schoone afdrukken, schatten voor de Antwerpsche iconografie...

Wat een verbazing een bibliofiel te vinden, en nog wel een van zoo uitzonderlijk formaat en gehalte, in een man wiens vak het is te regeeren in keuken en restaurant en die in dit vak is een onbetwistbaar meester! Had Edmond Denie u een tijdje rondgebracht in zijn bibliotheek en zelfs in zijn ‘laboratorium’ naast de boekenkamers, gij werd gewaar dat de smaak en de verlichte zorg en kunde van den boekenvriend eigenlijk uitingen waren - nu ja, in een ‘edeler’ domein - van dezelfde behoefte aan kiesche bekommering en fijnzinnige liefde voor goed en zuiver en schoon werk als die het ambacht van den kok beheerschen.

Een zoon van Limburgers, was hijzelf een volbloed Sinjoor

en wat echt Antwerpsch was had zijn actieve genegenheid. Zijn vroegste amateurs-bewondering was wel gegaan naar de etsen van Félicien Rops en daarin had hij de verschillende technieken leeren onderscheiden; dan was hij, in jong enthousiasme, gaan verzamelen ook boeken geïllustreerd door Rops; - er was in de laatste tientallen jaren geen Rops-tentoonstelling meer mogelijk of ze moest beroep doen op de verzameling Edmond Denie; maar van al die verfijnde liefhebberij had hij in latere jaren zijn hart afgetrokken om het te schenken, met al zijn waakzame aandacht, aan het geïllustreerde Antwerpsche boek - 'een Sinjoor, placht hij te zeggen, heeft liefst "een boek met beeldekens" en waar werden er meer en schooner van die boeken uigegeven dan te Antwerpen?' - en van lieverlede had hij zich niet kunnen beperken tot het geïllustreerde boek maar was hij geboeid geworden door de eigen schoonheid, en de louter typografische, van incunabel en postincunabel, van missaal en Plantijnsch boek, al of niet met 'beeldekens'; en ten slotte was hij ook gaan houden van al die aandoenlijke boeken en boekjes uit de 16^{e}, 17^{e} en de 18^{e} eeuw, ook al zouden ze in de verste verte zich niet kunnen meten met een *Pompa Introïtus* of een *Flandria illustrata* - daarvan bezat hij glorierijke exemplaren - op voorwaarde dat het maar volledige, gave, zuivere exemplaren waren. Hij had zelfs geleerd, in latere jaren, wat dit betreft, toegeeflijk te zijn en vol ontferming; hij had ook een zoo ongelooflijk behendigen boekbinder aan de hand, die hem een gehavend blaadje zou herstellen zóó, dat het al een fijne speurder moest zijn, die iets van scheur of lap zou merken of zou blijven haperen aan een bijgewerkt titelblaadje of die zou den neus ophalen voor een knap en keurig gerestaureerd bandje. Edmond Denie kon een niet meer onberispelijk maar overigens zeldzaam boekje in genade ontvangen, ook al zou het een beetje defect zijn, al zou titel of colophon eraan ontbroken hebben: ik vind dat blaadje immers tóch, zei hij; en eenigen tijd later, waarachtig daar had hij het vast en hij zou u triomfantelijk toonen hoe trouw het 'toeval' hem hielp.

Zijn bibliografisch apparaat was rijkelijk in orde en hij zou Brunet, Campbell, Holtrop, Nijhoff en 'NK', Polain, Bohatta, Ruelens en De Backer en dies meer behandelen met groote

trefzekerheid, als de best getrainde bibliothecaris; en ook onze meest bekende catalogen van private bibliotheken en veilingcatalogen, meestal in gebonden exemplaren, stonden (in het ‘laboratorium’ dan) in zijn bereik en werden gedurig aangesproken.

Het wàs een wonderlijk en ook aandoenlijk schouwspel Edmond Denie, in zijn wit ‘chef’-kostuum, met de hooge muts en de professioneele serviette om den hals, - van 2 tot 6 uur was hij ‘beneden’ niet noodig; ‘en als ge voormiddag en noen aan inkoopen en aan “de soep” hebt besteed zijt ge blij dat ge terug tusschen uw boeken kunt zitten’, placht hij te zeggen - in die twee fraaie, met schatten van boeken en prenten gevulde kamers zijn hart te zien ophalen aan het onderzoeken van bibliografische problemen... en aan het opstellen van fiches.

Zijne Antwerpsche uitgaven stonden chronologisch geschikt en dit vond hij, en terecht, voor deze speciale verzameling ook het meest practisch.

Ik zou niet wagen, uit louter herinneringen de bibliotheek van wijlen Edmond Denie te gaan beschrijven; maar ik zou het mezelf toch verwijten hier niet te wijzen op een paar Vlaamsche handschriften, die in de latere jaren erin werden opgenomen. Daar was b.v.b. een handschrift, door Prof. Willem de Vreese als niet meer op te sporen gesignaleerd in zijn *De Handschriften van Jan van Ruusbroec's Werken;* Gent, Kon. VI. Ac., 1900-1902, bl. 43-44, en waarvan hij de beschrijving moest beperken bij een paar karakteristieken medegedeeld door Prof. David en tot het verhaal van de vergeefsche moeite, die de Vreese zelf in 1894 zelf had gedaan om het handschrift terug te vinden. Eerst in 1934 kreeg hij van den toenmaligen Antwerpschen eigenaar gelegenheid het uitvoerig te beschrijven voor zijne Bibliotheca Neerlandica Manuscripta. Het is een vijftiendeeuwsch handschrift, 366 blz. groot, waarvan 185 blz. bevatten het tractaat *Vanden xij Dogheden,* niet, zooals men vroeger dacht, een werk van Ruusbroec maar een geschrift van Godfried Wevel (zie J. van Mierlo S.J., *De schrijver van de XII Dogheden,* in *Kon. Vl. Acad., Verslagen en Meded.,* 1941, bl. 429-441.).

In Edmond Denie's handschriftenverzameling was nr. 037 geworden Otto van Passau, *De gulden Throen,* op papier, in den

oorspronkelijken band van kalfsleder met blinddruk, 351 bll., 212 × 145 mm., een indrukwekkend stuk al werden enkele initialen, rood en blauw penwerk, weggeknipt; en ook dit boek werd als verloren beschouwd sedert het einde van de 18e eeuw, want toen August Flament den catalogus der boeken van het Sint-Agnetenklooster te Maaseik mededeelde in zijn *Catalogus der Stadsbibliotheek te Maastricht,* I, 1889, kon hij het nr. 77, *De gulden Throen,* uit die lijst van 1795 niet thuis brengen. De fraaie codex bevat een uitvoerig naschrift over den auteur en een explicit dat sluit als volgt: 'Bidt om gods wil een ave maria voer die scrijverse dat sy mi gode ewelic moet leven. Item dit boeck is gescreven int iaer ons heren M.C.C.C.C. ende lxxxiiij ende geeynt op sancte mauricius dach, in der stat van susteren daer wi schulende waren al te samen doen ons cloester verbrant was.' (En lees, o.a. bij W. de Vreese, *De Handschriften der Werken van Jan van Ruusbroec,* bl. 252 en 329, meer over de geschiedenis en de rampen van het Maaseiker Sint-Agnetenklooster.)

In toonkasten met speciale verlichting lagen de handschriften, een zeventigtal, en de merkwaardige oude banden, een veertigtal. Onder de handschriften hield Edmond Denie nog het allermeest van de getijdenboeken, vele daarvan op perkament, en sommige daarvan zijn inderdaad onwaardeerbare schatten; ik herinner me b.v.b. dit eene, herkomstig uit Fransch-Vlaanderen, met overvloedige uiterst teer-harmonieuze verluchting. Wij zouden al die juweelen onder oogen krijgen zoodra het vrede was; want het was de bedoeling tentoonstellingen te houden van deze - en vermoedelijk ook andere - private Antwerpsche bibliotheken en de eigenaar zou zorgen dat ze in catalogen te dier gelegenheid werden 'vastgelegd.'

In afwachting van dien vrede waren de kostbaarste boeken in valiezen en kisten naar de voorbeeldig geschikte kelders van Criterium gebracht; af en toe kon wel een bepaald boek nog te voorschijn gehaald worden; maar in September 1944 kwamen de Merksemsche bommen en spoedig daarop de vliegende bommen en de onmiddellijke buurt van Criterium werd bezaaid met rampen, lijken en puin, het huis zelf geteisterd. Ook het minste boekje werd nu in de kelders gestopt. Edmond

Denie, wiens gezondheid pas een jaar vroeger op zware proef was gesteld geworden maar nu hoopvol 'hersteld' was, kon er niet toe besluiten zijn woning en zijn boeken te verlaten - het restaurant was nochtans sedert maanden reeds gesloten - en hij bleef maar, in een plaatsje achter de keuken, het lot afwachten, dat nu en dan, ook in deze buurt, opnieuw ontzettende slagen met vernieling en dood bracht. Met zijn voortreffelijke vrouw en zijn trouw in dienst gehouden personeel wachtte hij het einde van die ellende af. Op de zwaarste proef werden zijn altijd zeer gevoelige zenuwen gesteld. Gingt gij, in die nare najaarsmaanden, beproeven hem op te beuren - en het huilen van bommen brak telkens het gesprek af - gij kondt geen hoopvol woord uit den ontredderden man meer krijgen; den 14^{n} December stortte hij plots neer.

Mevrouw Denie, die altijd had deelgenomen in het genoegen van haar man aan schoone boeken, zei me: 'zoolang ik er ben zal hier niets veranderen; van al wat Edmond heeft bijeengebracht, wees gerust, geen boek, geen prent zal verdwijnen; en gij zult, eens dezen oorlog uit, de tentoonstellingen kunnen houden, zooals met hem was voorgenomen.' Maar ook zij werd ziek onder het verdriet en de voortdurende bommenellende; zij stierf op tweeden Paaschdag 1945. En terwijl zij de eenige erfgename was, verviel het heele bezit van Edmond Denie aan een hoop erfgenamen van zijne weduwe; de boeken bleven ongenaakbaar en kort daarop waren zij in massa verkocht. Wat ervan zal geworden kunt ge wel raden...

Ook in dit geval gaat volkomen te niet de liefdevolle zorg, door een verstandig en fijnzinnig man besteed aan het bijeenbrengen van een uitzonderlijk keurige verzameling, in het bijzonder ook Antwerpsche boeken, wellicht de laatste van dien aard en dien rijkdom aan zeldzaamheden, die hier nog ooit zal kunnen ontstaan. Edmond Denie is geweest een toonbeeld van Antwerpsch Bibliofiel; hij kon die mildheid in het mededeelen van zijn schatten betoonen, die niet ijdelheid is maar vreugde aan de schoonheid en het nut-stichten van nobele boeken. *De Gulden Passer* heeft het herhaaldelijk ondervonden; zie b.v.b. in jaarg. 1940, *Anatomische uitgave van Cornelius Bos en Antoine des Goys;* in jrg. 1942, *Een verlucht Gebedenboek*

uit de abdij van Sint-Truiden c. 1540. Laat ons herinneren ook aan Edmond Denie's aandeel in het tot stand komen van de tentoonstelling van Gothieke en Renaissance Boekbanden uit private verzamelingen, gehouden in het Museum Plantin-Moretus, 12-27 November 1938, waarvan de catalogus werd uitgegeven op zijn verlangen en dank zij zijne bemoeiïngen.

Ook met het moderne boek was hij ingenomen; gij zoudt een groot bibliotheekmeubel vol bibliofielen-uitgaven, daaronder vele Fransche, in allerkostelijkste prachtbanden, bij hem hebben gezien; maar ook eerste uitgaven van werken van Vlaamsche schrijvers; en tal van autografen van zoovelen onder hen rekende hij onder de kostbaarheden, waaraan hij het liefst zijn hart verpand hield.

Edmond Denie was lid van het bestuur van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliofielen: een man van wijzen raad en van verlichte liefde voor het boek.

PROSPER VERHEYDEN.